

ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МАШТОЦА
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР
„МАТЕНАДАРАН“

Г. В. АБГАРЯН

„ИСТОРИЯ СЕБЕОСА“
И
ПРОБЛЕМА АНОНИМА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1965

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն»

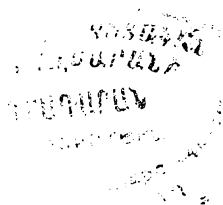
Գ. Վ. ԱՔԳԱՐՅԱՆ

«ՍԵՔԵՆՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»
ԵՎ
ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ

«Աւերեսի Պատմությունը» հայ մատենագրության նշանավոր հուշարձաններից է, որը հրատարակվելով հին հայերեն (գրաբար) և օտար լեզուներով, օգտագործվել է VI—VII դարերի պատմությամբ պաշտոնական գիտնականների կողմից։ Ավելի քան 1300 տարի առաջ հորինված այս գրվածքի բնագիրը դարերի ընթացքում կրել է զանազան փոփոխություններ։ Սույն հետազոտության նպատակն է՝ վերականգնել Պատմության սկզբնական բնագիրը և զբաղվել ճշգրտել այս երկի միջոցով գիտության մեջ թափանցած և երբեմն խոշոր թյուրիմացությունների, մասնավորապես «Անանունի առեղծվածի» համար առիթ տված տվյալները։ Ուսումնասիրության մեջ շոշափված են նաև Փավստոս Բուզանդին, Մովսես Խորենացուն և ուրիշ հայ մատենագիրների վերաբերող համապատասխան հարցեր։

Խմբագրությամբ՝

Լ. Ս. ԽԱՉԻՅԱՆԻ

10802

ԵՊՀ գրադարան

SU0164469

ԱԼԻՆԱՅԻՆ՝
ՎԱՂԱՄԵՌԻԿ ԿՆՈՋՍ

Ա. Խ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն

Մեր թվագրության յոթերորդ դարը հայտնի է համաշխարհային պատմական նշանակութիւն ունեցող իրադարձութիւններով, ինչպիսիք են պարսկա-բյուզանդական պատերազմները, Երուսաղէմի առումը (614), արաբների քաղաքական ասպարեզ իջնելը և նրանց առաջին արշավանքները, Սասանյան Պարսկաստանի անկումը, բյուզանդական տիրապետութիւնների նվաճումը արաբների կողմից և այլն:

Ձնայած սրան՝ ո՛չ պարսկական, ո՛չ էլ հունական, լատինական, ասորական, արաբական կամ այլ գրականութիւններ յոթերորդ դարում չեն ստեղծել զուտ պատմագրական որևէ երկ, ուր ամփոփված լինէր նշված դեպքերի նկարագրութիւնը: Վերջիններիս մասին արձագանքներ մնացել են ավելի ուշ ժամանակներում ապրած հեղինակների երկերում:

Միակ բացառութիւնը միջազգային պատմագրության մեջ կազմում է «Աբեհոսի Պատմութիւնը», որի հեղինակը ժամանակակից ու ականատես է դարաշրջան կազմող այդ դեպքերին և իր գրվածքով մեզ է հասցրել Անդրկովկասի, Իրանի, Մերձավոր արևելքի և Բյուզանդիայի քաղաքական կյանքին վերաբերող ուշագրավ տեղեկութիւններ:

Այսպիսով, «Աբեհոսի Պատմութիւն» շնորհիվ հայ մատենագրութիւնը գրավում է առաջնակարգ դեր VII դարի համընդհանուր պատմագրության ասպարեզում:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այս արժեքավոր երկը որպէս հայ գրավոր մշակույթի հուշարձան, օգտագործվել և ըստ արժանվույն գնահատվել է առաջին հերթին հայ պատ-

մաբանների և գրականագետների կողմից. Գաթրճյան, Էմին, Պատկանյան, Խալաթյանց, Գարագաշյան, Նորայր Բլուզյան, դացի, Զարհանայան, Ալիշան, Բարսեղ Սարգիսյան, Աղոնց, Լեո, Մանանդյան, Մալխասյանց, Աբեղյան, Զամինյան, Ակինյան և շատ ուրիշներ: Այն բարձր զնահատականի է արժանացել նաև օտար մասնագետների կողմից: Բավական է ասել, որ գերմանացի համբավավոր գիտնական Հ. Հյուբշմանը համալսարանական դասախոսի իրավունք ստանալու համար մրցանակաբաշխության է ներկայացրել «Սեբեոսի Պատմությանը» նվիրված մի հետազոտություն և այդ Պատմության արաբական արշավանքներին վերաբերող գլուխների թարգմանությունը¹: Պարսկա-բյուզանդական պատերազմների լավագույն ուսումնասիրողներից մեկը՝ էրնստ Գերլանդը «Սեբեոսի Պատմությունն» օգտագործել է գոկտորական դիսերտացիայի համար ընտրած իր ուսումնասիրությունում²: Խոալացի բյուզանդագետ Անժելո Պերնիչեն, որը հունական, սլաոնական, լատինական, ասորական, ղպտական և հայկական աղբյուրների հիման վրա մանրամասն շարադրել և ամփոփել է բյուզանդական կայսր Հերակլի պատմությունը, իր օգտագործած աղբյուրների շարքում առաջին դերը հատկացրել է «Սեբեոսի Պատմությանը»³: Այս սկզբնաղբյուրը նյութ է մատակարարել նաև ֆրանսիացի (է. Դյուլորյե⁴, Վ. Լանգլուա⁵, Ֆ. Մակլեր⁶),

¹ Hübschmann H., Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos. Habilitationsschrift, Leipzig, 1875.

² Gerland E., Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios. In. Dissertation f. Erl. d. Phil. Doktorwürde, Leipzig, 1894.

³ Pernice A., L'imperatore Eraclio, saggio di storia bizantina, Firenze, 1905.

⁴ Dulaurier E., Recherches sur la Chronologie arménienne technique et historique, Paris, 1859.

⁵ Langlois V., Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I, Paris, 1867.

⁶ Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebeos, trad. de l'arménien et annotée par Frédéric Macler: «Journal asiatique», juillet-août, Paris, 1905.

ուսու (Գ. Լասկին, վ. Բուլտով⁸, Ն. Մառ⁹, Յու. Կուլակով-սկի¹⁰), անգլիացի (Յ. Բ. Բյուրի¹¹), գերմանացի (Յ. Մարկ-վարտ¹²) և բազմաթիվ այլ գիտնականների:

Սկսած «Սեբեոսի Պատմության» հայտնաբերման ժամանակներից¹³ մինչև մեր օրերում լույս տեսած ուսումնասիրությունները այս գիրքը մենում է որպես VII դարի պատմության հիմնական աղբյուրներից մեկը համաշխարհային գրականության մեջ: Սրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ հայ պատմիչի գործը թարգմանվել է ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն¹⁴:

7 Ласкин Г., Ираклий. Византийское государство в первой половине седьмого века, Харьков, 1889.

8 Болотов В., К истории Императора Ираклия:—«Визант. врем.», т. XIV (1907), С. Петербург, 1908.

9 Антиох Стратиг, Пленение Иерусалима персами в 614 г. грузинский текст исследовал, издал и арабское извлечение приложил Н. Марр, СПб, 1909.

10 Кулаковский Ю., История Византии, т. III, Киев, 1915.

11 Gibbon E., The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, t. V, ed. J. B. Bury, Appendix I, p. 498, London, 1898.

12 Markwart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran:— „Philologus“, supplementband X, H. I. Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge.

13 «Սեբեոսի Պատմության» ձեռագիրը հայտնաբերվել է անցյալ դարի առաջին տասնամյակներին, էջմիածնի գիտնական-մատենադարանապետ Հովհաննես Շահխաթունյանցի կողմից, որին և պատկանում է նրա մասին առաջին տպագիր խոսքը (տե՛ս «Ստորագրություն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ», հտ. Ա., էջմիածին, 1842, էջ 262 նն):

14 «Սեբեոսի Պատմության» տպագիր թարգմանություններից բացի հայտնի են նաև դեռ անտիպ մի քանի լրիվ կամ հատվածական թարգմանություններ՝ ռուսերեն (տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան = Մ. Մ., Լույսարյանների արխիվ, թղթ. 100, վավ. № 51), անգլերեն (տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1897, № 2, էջ 56), գերմաներեն («Արձագանք», 1894, № 13, էջ 3, նաև՝ Gerland E., Die persischen Feldzüge, S. 3. Պրոֆ. Մարկվարտի կատարած մի հատվածական թարգմանություն պահվում է Հռոմի Pontificio Istituto Biblico-ի արխիվում) և ֆրանսերեն (տե՛ս ՄՄ, անհատական արխիվների բաժին, թղթ. 235, վ. 204) լեզուներով:

Հայ դասական մատենագրության այս ինքնատիւ հուշարձանի հեղինակը համարվել է Սեբեոսը և այդ մասին պատմագիտության և բանասիրության մեջ որևէ կասկած չի եղել: Սակայն մենք սույն ուսումնասիրության մեջ ցույց ենք տալիս, որ Սեբեոսին վերագրված երկի բովանդակությունը չի համապատասխանում այն տվյալներին, որոնք հաղորդում են միջնադարյան հայ մատենագիրները իրական Սեբեոսի գրած «Պատմութիւն ի Հերակլէն» երկի մասին¹⁵: Նոր նյութերի հետազոտությամբ մենք միաժամանակ փորձում ենք գտնել բաղմիշտ Սեբեոսի անվամբ հրատարակված պատմական գրվածքի իրական հեղինակին, որը մեր կարծիքով յոթերորդ դարի հայ պատմիչ Խոսրովն է:

Եթե Սեբեոս պատմիչի հեղինակության մասին ոչ մի տարակույս չի եղել, ապա նույնը չի կարելի ասել նրան վերագրված գրվածքի առաջին շորս գլուխները¹⁶ կապակցությամբ, որոնք դիտվել են մերթ որպես «Սեբեոսի Պատմության» բաղկացուցիչ մասեր, մերթ վերագրվել են Անանուն կոչված պատմիչին կամ՝ մի քանի այլ հայտնի կամ անհայտ պատմիչների:

Հայ մատենագրության հուշարձանների մեջ թերևս գոյություն չունի ավելի առեղծվածային մի բնագիր, քան նշված բնագիրն է: Ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցն այդ կասկակցությամբ գրում է. «Մեր գրականության մեջ չկա մի ուրիշ հեղինակ, բացի Խորենացուց, որ 95 տարվա ընթացքում այնքան տարբեր կարծիքների ենթարկվել, որքան «Սեբեոսի Պատմությունը»¹⁷ (իմա առաջին շորս գլուխները):

¹⁵ Այս կարծիքը հիմնավորող փաստերի մի մասը մենք շարադրել ենք առանձին հոդվածում: Տե՛ս Դիտողություններ Սեբեոսի Պատմության մասին.— «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958, էջ 61—72: Թրգմ. Remarques sur l'Histoire de Sèbèos:— Revue d'Ét. Arm. N. S., T. I. Paris, 1964, p. 203—215.

¹⁶ Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, բաղկատութեամբ ձևադրաց, հանդերձ առաջաբանիւ և ծանօթութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1939 (այսուհետե՛ս ՍեՊ), էջ 1—22:

¹⁷ Մալխասյանց Ստ., Մատենագիտական դիտողություններ, Երևան, 1961, էջ 180:

Անցել է ավելի քան կես դար հարցի լավագույն հետազոտողներից մեկի՝ Ն. Ադոնցի փայլուն աշխատության հրատարակման օրից, բայց այսօր էլ ուժի մեջ են մնում ականավոր պատմաբանի խոսքերն առեղծվածի մասին. «Հայոց նախնական պատմությունը, կամ այսպես կոչված Անանունի պատմությունը, չնայած նրան նվիրված ուսումնասիրությունների զգալի քանակին, դեռ շարունակում է մնալ հայ բանասիրության համար հանելուկ: Հանելուկի բացահայտումը հիմնովին կարևոր է անանիական աշխարհայեացիության հարցում այս բնագրի ունեցած վճռական նշանակության առումով: Գիտնականներին չի հաջողվել «նախնական պատմությունը» պարզաբանել իր բնական լույսի տակ և գտնել նրա իրական հարաբերությունը խորենացու հետ հիմնականում այն պատճառով, որ նրանք թեևս են բնագրի պատշաճ բնութագրի հարցը, որը պետք է նախորդի մնացած բոլոր քննություններին»¹⁸:

Մեր սույն հետազոտությունը նվիրված է հանելուկային գլուխների հենց պահանջվող բնագրական ֆնետրյալը:

Հարցին անդրադարձած բազմաթիվ հայ և օտար անվանի գիտնականներ¹⁹ բնագրին դիմել են գլխավորապես Մովսես խորենացու կապակցությամբ և հայտնել են ամենաբազմա-

¹⁸ Адонц Н., «Начальная история Армении» у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фавста Византийского:— «Виз. врем.», т. VIII, вып. 1—2, СПб, 1901, стр. 64.

¹⁹ Առեղծվածը շոշափող որոշ արժեքավոր ներդրումներ դեռ կարող են հրատարակության: Դրանցից լավագույններն են Ա. Զամինյանի սեագիրը գրառումները, որոնք պահվում են մեր Մատենադարանի արխիվում (ՄՄ, անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 232ա., վ. 114, թղթ. 232, վ. 101, 121, 125, 133) և Հռոմի Pontificio Istituto Biblico-ում գտնվող՝ 3. Մարկվարտի հետևյալ գործերը՝ 1. Armenische Urgeschichte des Mar Abbas 2. Ausgewählte Kapitel des Sebeos. Geschichte des Bischofs Sebeos über Herakl. 3. Armenische Urgeschichte des Sebeos և այլն: Մարկվարտի անտիպ աշխատությունների ցուցակը նամակով մեզ ուղարկել է Istituto Biblico-ի պրոֆ. M. F. Martin-ը, որին շնորհակալություն ենք հայտնում:

զան կարծիքները նրա հորինման ժամանակի և հեղինակի վերաբերյալ: Այսպես, օրինակ, ֆրանսիացի գիտնական Վ. Լանգլուայի կարծիքով բնագրի հեղինակը Մովսես Խորենացուց հետո ապրած և նրանից օգտված մի հեղինակ է: Գերմանացի գիտնական Գուտշմիդը համոզված է, որ այդ հեղինակը հենց ինքը Խորենացին է, որը նշվող բնագիրը նախ շարադրել է որպես համառոտ ուրվագիծ, ապա նույնն ընդլայնել է իր «Հայոց պատմության» մեջ: Մեկ ուրիշ գերմանացի բանասերի՝ Ֆեթթերի ենթադրությամբ, որոնվող հեղինակն ու Մովսես Խորենացին երկուսն էլ օգտվել են միևնույն սկզբնաղբյուրից: Ն. Մաուր հետեւելով Բ. Պատկանյանին, գտել է, որ բնագիրն ստեղծվել է Խորենացու «Հայոց պատմությունից» առաջ և հանդիսանում է Խորենացու սկզբնաղբյուրներից մեկը: Ն. Ադոնցը, Ն. Ալիսյանը, Հ. Մանանդյանը բնագիրը համարել են Սեբեոսին վերագրված Պատմության անբաժան մասը, և Խորենացու «Հայոց պատմությունում» հանդիպելով այդ բնագիրն հիշեցնող տվյալների՝ եզրակացրել են, որ Խորենացին ծանոթ է եղել «Սեբեոսի Պատմությանը», ուստի և ապրել է նրա ստեղծման ժամանակից՝ VII դարից հետո: Գ. Խալաթյանը բնագրի հորինման ժամանակը համարելով VIII—IX դարերը, միացել է Պատմահոբը հինգերորդ դարից արտաքսող գիտնականներին:

Հետազոտությունները Մովսես Խորենացու առեղծվածից բացի առնչվել են նաև Փավստոս Բուզանդի, Ղազար Փարպեցու և այլ մատենագիրների հետ: Մի շարք գիտնականներ (Ն. Մառ, Ն. Ադոնց, Հ. Թոփչյան, Կ. Տեր-Սահակյան, Ա. Մատիկյան, Ն. Ալիսյան և այլք) կարծիք են հայտնել, թե մեղ հետաքրքրող գլուխները հանդիսանում են Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» այժմ կորած համարվող Ա և Բ դպրությունները կամ քաղվածք նրանցից: Ուրիշ գիտնականներ (Ղ. Ալիշան, Բ. Սարգիսյան, Գ. Տեր-Պողոսյան) նշված բնագրի հեղինակ են համարել Ղազար Փարպեցուն կամ նրա անվամբ հանդես եկած մեկին: Հարցի պատասխանը որոնելու ընթացքում կյանքի է կոչվել նույնիսկ դոյություն չունեցող մի

պատմիչ՝ կարծեցյալ Ստեփանոս Տարոնացին, որը իրը ասլրել է IV—VI դարերի ժամանակամիջոցում²⁰:

Այսպիսով, Սեբեոսին վերագրվող Պատմության առաջին շորս գլուխների հարցը միաժամանակ հանդիսանում է նաև մի քանի այլ մատենագիրների հետ առնչվող հարց, որի լուծումը զուգահեռաբար կնպաստի նաև հայ հին գրականության դեռ լուսաբանման կարուստ որոշ խնդիրների պարզաբանմանը: Ներկա աշխատության մեջ մենք հարցին մոտեցել ենք հենց այդ տեսակետից և դանաղան մատենագրական հուշարձանների համեմատական ուսումնասիրությամբ փորձել ենք գրտնել այն ուղիները, որոնք տանում են դեպի քննարկվող բնագրի հորինման ժամանակը, ինչպես նաև բացահայտում են այս երկի կապը բանասերներին զբաղեցրած մյուս մատենագիրների հետ:

Նորահայտ փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ երկար ժամանակ վեճերի առիթ հանդիսացած և երբեմն Սեբեոսին, երբեմն էլ Խորենացուն կամ այլ հեղինակների վերագրված շորս գլուխները գրված են շատ ավելի ուշ ժամանակներում և կրում են XI դարի դրոշմը²¹: Որպես նրանց հավանական հեղինակ մեզ ներկայանում է այդ դարում ասլրած Հովհան Տարոնացին, որի մեզ հասած երկի խորագիրն ու նախաբանը պահպանվել է մեր Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում: Այս կտրած երկի մի հատվածն է ահա, որ պատահաբար միանալով Սեբեոսին վերագրվող Պատմությանը, հասել է մեզ և իր մեջ քաղվածաբար կրելով վաղ ժամա-

²⁰ Սեբեոսին վերագրված Պատմության առաջին շորս գլուխների կապակցությամբ հայտնված զանազան բանասիրական կարծիքների մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ տե՛ս ՍեՊ, էջ ԺԹ—2Գ:

²¹ Այս հարցին նախօրոք անդրադարձել ենք մասնակի հոլմածներով տե՛ս կարծեցյալ Ստեփանոս Տարոնացին նույն ինքը Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկն է. «Պատմա—բանասիրական հանդես», 1962, № 1, էջ 210—225: Նաև՝ Երկու տարբեր հեղինակներ Սեբեոսին վերագրվող Պատմությունում.— «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 25—56: Նաև՝ Մամիկոնյանների զրույցի հնագույն գրանցումը հայ մատենագրության մեջ (Բուզանդարանի կտրած դպրությունների կապակցությամբ).— «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964, էջ 239—271:

նակների հայտնի և անհայտ գրավոր հուշարձանների հետքեր, առիթ է տվել հատվածը կապելու այս կամ այն պատմիչի անվան հետ:

Հատվածից անկախ «Սեբեոսի Պատմությունը» հայ հին գրականության մեջ առանձնակի դիրք է գրավում նաև բնագրագիտական առումով: Դժվար է պատկերացնել առավել աղճատված մի պատմական երկ, քան այս Պատմության բնագիրն է: VII դարում հորինված երկը մեղ հասել է միայն հազար հարյուր տարի հետո ընդօրինակված մի ձեռագրի կազմում: Տասնմեկ երկար ու ձիգ դարերի ընթացքում գրիչներն այնպիսի փոփոխությունների են ենթարկել բնագիրը, որ երբեմն անհնարին է որոշել զանազան բնագրական միավորների նախնական տեսքը:

Բանասերներն արդեն քիչ ջանք չեն դրժադրել «Սեբեոսի Պատմության» բնագրի ճշգրտման ուղղությանմբ: Այդ առումով աշխատանք է կատարված նաև մեր սույն ուսումնասիրությունում, որտեղ բնագրի վերլուծության, ինչպես նաև հայ և օտար աղբյուրների համեմատության և ձեռագրական նոր նյութերի հիման վրա ճշգրտված և սրբագրված են բազմաթիվ բառեր, նախադասություններ, տեղանուններ, անձնանուններ, թվական տվյալներ, կարգավորված են հստակառջ ընդօրինակված մի քանի հատվածներ, զտված են գրչական ներմուծումները հեղինակային բնագրից, վերականգնված և լրացված են մինչ այժմ անհայտ հատվածներ «Սեբեոսի Պատմության» մեջ, բացահայտված են պակասող հատվածների տեղեր և այլն:

Կատարված ճշգրտումների միջոցով պատմագիտությունը ձեռք է բերում նոր տվյալներ անցյալի պատմության վերաբերյալ և ազատվում է աղավաղված բնագրի հետևանքով կյանքի կոչված որոշ պատմական անճշտություններից:

ՍԵՔԵՈՍ ԹԵ՝ ԽՈՍՐՈՎ

Միջնադարյան հինգ պատմիչներ՝ Ստեփանոս Ասողիկը, Սամվել Անեցին, Մխիթար Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին և Մխիթար Այրիվանեցին, ինչպես նաև մի քանի մատենագիտական ցանկերի հեղինակներ հիշում են Սեբեոս անունով մի պատմիչ, որը գրել է Հերակլի պատմությունը՝ «Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սեբիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ»։ Ուխտանեսար այդ նույն Պատմությունը հիշում է առանց Սեբեոսի անունը տալու։ Ո՞վ է եղել Սեբեոսը, ի՞նչ ծավալ է ունեցել նրա Պատմությունը, հիշյալ աղբյուրները չեն նշում։ Սեբեոս և Հերակլ անուններից բացի պատմիչներն ուրիշ ոչ մի մանրամասնություն չեն հաղորդում։ Միայն Ուխտանեսան է, որ Վրկանի մարդպան Սմբատ Բագրատունու մասին խոսելիս մի փոքր ակնարկ է անում Հերակլի պատմության բովանդակության մասին։

1831 թվականին (կամ ավելի վաղ)¹ Հովհաննես Շահխաթունյանը էջմիածնի ձեռագրերից մեկում հանդիպում է մի

¹ Մինչև այժմ ընդունված է եղել կարծել, թե «Սեբեոսի Պատմությունը» Հովհ. Շահխաթունյանը հայտնաբերել է 1842 թվականին։ Սակայն Մատենադարանում պահվող փաստաթղթերից մեկում (Կաթ. դիվան, թղթ. 59, վավ. 652ա—12, թ. 15ա) հանդիպում ենք Շահխաթունյանի 1831 թ. մայիսի 15-ի նամակին, որտեղ նա արդեն ծանոթ է «Սեբեոսի Պատմությանը» Այսպես. Զվարթնոցի շինության մասին խոսելիս նա գրում է, «Զհիմնարկութիւն եկեղեցւոյս գրէ Սեբէոս եպիսկոպոս պատմարան յայս ձև օրինակի» և բերում է ներկա «Սեբեոսից» մի ամբողջ քաղվածք։ Այսպիսով, նա դեռ 1831 թվականին ծանոթ է եղել «Սեբեոսի Պատմությանը»։

անխորադիր բնագրի, որի հետ ծանոթանալուց հետո ենթադրում է, որ այն Սեբեոսի Պատմությունն է: Այդ օրվանից սկսած, գրիչներն սկսում են անհայտ հեղինակի անվերնագիր դործն ընդօրինակել Սեբեոսի անունով, իսկ բանասերները հետևում են Շահխաթունյանի ենթադրությանը:

Այնուհետև «Կանոնք Դունայ սուրբ ժողովոյն»² կոչվող կանոնների վերջում գրանցված «Տէր Սեբէոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց» ստորագրության հեղինակը նույնացվում է Հերակլի պատմության հեղինակի հետ և Պատմությունն սկսում է հրատարակվել որպէս Բագրատունյաց Սեբեոս եպիսկոպոսի «Պատմութիւն ի Հերակլն» աշխատություն:

Պատմության վերջին հրատարակության խորագիրն այլևս չի կրում Հերակլի անունը: Այն տպագրված է որպէս «Սեբէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», առանց Հերակլի: Այս նորությունը պատկանում է Ստ. Մալխասյանցին, որն այդ առթիվ գրում է. «Հերակլ անունը չէ համապատասխանում Պատմության բովանդակությանը. Հայոց նախնական պատմությունը, Պարթևներն ու Արշակունիները, մարզպանները, Խոսրով Անուշըրվան, արաբական արշավանքները, Հայոց դավանությունն թուղթը և այլն ոչ մի կապ չունին Հերակլի հետ, որի մասին խոսում է հեղինակը յուր գրքի տասը գլխում միայն, իսկ մյուս քառասուն գլուխները Հերակլին չեն վերաբերում»³:

Այս իրողությունը Մալխասյանցից առաջ նկատել են Հ. Գաթրճյանը, Ն. Ակինյանը և ուրիշներ: Սակայն նրանք բոլորն էլ ընդունել են Շահխաթունյանի ենթադրությունը և աշխատել են արդարացնող բացատրություններ տալ Պատմության բովանդակության և մատենագիրների նշած «Պատմութիւն ի Հերակլն» վերնագրի միջև գոյություն ունեցող հակասությանը:

Գաթրճյանի կարծիքով, Սեբեոսն սկզբում գրել է Հերակլի պատմությունը, «բայց միանգամ սկսելէն յետև, ինչպէս բնականապէս կը պատահի, յառաջ ու վերջն ալ շատ յարակից

² «Կանոնք Դունայ սուրբ ժողովոյն». տե՛ս «Կանոնգիրք Հայոց», ձեռագրերի համեմատությամբ խմբեց Արսեն Ղլտճեան, Թիֆլիզ, 1913, էջ 130:

³ Անդ, էջ Հէ:

10802
րաներ շարեր է»⁴,—որի հետևանքով, իբր, գրվածքի բովանդակությունը փոխվել է, իսկ վերնագիրը մնացել է «Պատմութիւն ի Հերակլին»: Ն. Ակինյանը Գաթրճյանի այս կարծիքին ավելացրել է իրենք. Սեբեոսը իր Պատմության մեջ նշում է սասանյան աշխարհավեր թագավոր խոսրով Ապրվեզին և խոստանում գրել նրա պատմությունը, ուստի գրքի վերնագիրը եղել է «Պատմութիւն յԱպրուէզն խոսրով», սակայն հետագայում պատմիչներից մեկը Ապրվեզի անունը ջնջել և վերնագրում ավելացրել է բարեպաշտ Հերակլի անունը⁵:

Ակինյանի ենթադրությունը կրկնել է նաև Ստ. Մալխասյանցը⁶: Այս ենթադրությունները բխում են ոչ թե պատմիչների վկայած փաստից, այլ՝ ենթադրաբար Սեբեոսի Պատմությունը համարվող մի դրվածքի բովանդակությունից: Այնինչ բոլոր աղբյուրները միաբերան վկայում են, որ Սեբեոսի գրած Պատմությունը եղել է հատկապես Հերակլի պատմությունը:

Շահխաթունյանի հայտնաբերած դրվածքում Հերակլի դործերի նկարագրությանը առաջին անգամ հանդիպում ենք ԼԺ գլխում, որին հաջորդող ԼԴ, ԼԵ, ԼԶ գլուխները դարձյալ ոչ մի կապ չունեն Հերակլի հետ: Հերակլին չեն վերաբերում նաև դրքի վերջին՝ ԽԱ—Ծ գլուխները: Այսպիսով, Հերակլի պատմությունը համարվող այս գրքում Հերակլին են վերաբերում ընդամենը 6 գլուխ, մնացած 44 գլուխները այլ բովանդակություն ունեն⁷: Պարզ է, որ այս Պատմությունը չէր կարող կոչվել «Պատմութիւն ի Հերակլին»:

⁴ Զ. Գաթրճյան, Սեբեոս եպիսկոպոս պատմագիր, «Եւրոպա», շարաթական լուրեր, Վիեննա, 1852, թիվ 21, մայիսի 24, էջ 83:

⁵ Ն. Ակինյան, Սեբիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց և իւր Պատմութիւնն ի Հերակլ «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 334:

⁶ ՍեՊ, էջ 181, ծան. 35:

⁷ Հերակլի անունը հանդիպում է նաև հայ, հույն և պարսիկ թագավորների ժամանակագրական ցանկում (զլ. Դ), ինչպես նաև գրքի բովանդակությունը ներկայացնող Ե. գլխում: Սակայն, ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ ինչպես ժամանակագրական աղյուսակը, այնպես և գրքի ընդհանուր ցանկը չէին կարող որևէ նշանակություն ունենալ՝ գիրքը Հերակլի անունով կոչելու հարցում:

Թյուրիմացաբար Սեբեոսին վերագրված այս երկի հեղինակը սովորություն ունի երբեմն ճարտասանական դարձվածքներով սկսել իր Պատմության որևէ նոր գլուխ: Այդպես է նա վարվել Ը, ԻԸ, Խ, ԽԴ, ԽԵ, ԽԷ և այլ գլուխներ սկսելիս: Խոսքով Ապրվեզի մուտքը Պատմության մեջ նշանավորված է գրեթե չափածո մի նախերգանքով: Այս պայմաններում, եթե քննարկվող երկը իրոք «Հերակլի պատմությունը» լիներ, բնականաբար Պատմության գլխավոր հերոսի՝ Հերակլի մուտքը նույնպես կնախապատրաստվեր ինչ-որ մի ձևով: Այնինչ Հերակլը ներկա «Սեբեոսի Պատմության» մեջ մուտք է գործում հարևանցիորեն:

Սեբեոսին վերագրված Պատմության հեղինակն ինքը հետևյալ կերպ է ներկայացնում իր գրքի բովանդակությունը. «Բայց զայն ամենայն, որ ի Պերոզի ժամանակն եղեալ շարութիւն, և զառ ի Խոսրովայ (Անուշըռովանայ—Գ. Ա.) զապըստամբութիւնն զՎարդանայ, և զզարացն Պարսիցն պապստամբելն ի յՈրմզդդէ, զմահն Որմզդդայի և զթագաւորելն Խոսրովայ. զմահն Մարկայ և զթագաւորելն Փոկասայ. զառնուլն Եգիպտոսի. զկոտորածն Ալեքսանդրի. զդիմելն Հերակլի ի կողմանս հիւսիսոյ առ արքայն Թէոփաղացոյ... զմահն Խոսրովայ. զթագաւորելն Կաւտայ... և թէ որպէս յանկարծաւրէն շարժեցան բանակքն Իսմայելի, և ի վայրկեան ժամանակի վանելով զզարութիւն թագաւորացն երկոցունց՝ կալան յԵգիպտոսէ... և յնգերէ ծովուն մեծի արեւմտից մինչև ի դուռն թագաւորութեանն Պարսից պամենայն քաղաքս Միջագետաց Ասորոց... — զայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն գրոյս այսորիկ կարճառաւ ձեզ վիպասանել»⁸:

Պերոզից մինչև իսմայելցիների արշավանքներն ընկած ժամանակամիջոցն ընդգրկում է պարսիկ և հույն մոտ 15 թաղավորների երկուհարյուրամյա տիրապետության պատմություն: Այսպիսի ընդհանուր բովանդակություն ունեցող Պատմությունը, անշուշտ, չէր կարող կոչվել ո՛չ Հերակլի, ո՛չ էլ Խոսրովի անունով:

⁸ Սեղ, էջ 24:

Շահխաթունյանի ենթադրությունը դեմ են խոսում նաև մի քանի հայ պատմիչների վկայություններ:

Ուխտանեսը, օրինակ, Սմբատ Բագրատունու մասին գրում է. «Բագում պատերազմունս վանեալ և վատնեալ ի Հայս, ի Յոյնս և ի Պարսիկս՝ որպէս ցուցանէ քեզ Պատմութիւնն Հերակղի»⁹: Ներկա «Հերակղի պատմությունում» հիշատակություն չկա Սմբատի՝ Հայաստանում և Հունաստանում վարած բազում պատերազմների մասին: Այստեղ Սմբատը մասնակից է միայն պարսկական ներքին պատերազմներին: Մինչդեռ Բյուզանդիայում վարած պատերազմներն են, անշուշտ, որ Սմբատին մասնակից են դարձրել Բյուզանդական պատմությունը և տեղ տվել Հերակղի պատմության մեջ: Եթե միայն պարսկական ներքին կռիվներով սահմանափակվելին Սմբատի գործերը՝ նա Հերակղի պատմության մեջ անելիք չէր ունենա:

Ուխտանեսը Սմբատի մասին հայտնում է նաև հետևյալ տեղեկությունը, որը դարձյալ բացակայում է ներկա Սեբեոսից. «Եւ Սմբատն՝ զորմէ ասացաք, թէ մարդպան էր Հայոց»¹⁰:

Այս տեղեկությունը հաստատում է նաև Ասողիկը¹¹, որն Ուխտանեսին ծանոթ չի եղել և իր տեղեկությունը քաղել է, հավանաբար, նույնպես իրական «Հերակղի պատմությունից»:

Միջնադարյան ոչ մի մատենագրական հուշարձանում չի պահպանվել որևէ տեղեկություն, որից երևար, որ այժմ Սեբեոսին վերագրվող երկը միջնադարում նույնպես գիտվել է որպես Սեբեոսի գործ: Ընդհակառակը, մի շարք պատմիչներ— Թ. Արծրունի, Ստ. Ասողիկ, Հովհ. Դրասխանակերտցի, Վ. Արևելցի և այլք — երբեմն բառացի մեջբերումներ են կատարում Սեբեոսին վերագրվող երկից, բայց նրանցից ոչ մեկը, բացի Ասողիկից, չի նշում Սեբեոսի անունը: Ասողիկն էլ այդ

⁹ Ուխտանես, Պատմութիւն հայոց, հատ. 2, Վաղարշապատ, 1871, էջ 56:

¹⁰ Անդ, էջ 17:

¹¹ Ստ. Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 85:

անունը հիշատակում է հայ պատմիչների ընդհանուր ցուցակում և ոչ թե «Տիեզերական պատմության» այս կամ այն հատվածի կապակցությամբ, որով հնարավոր լինե՞ր որոշել, թե «Տիեզերական պատմության» ո՞ր հատվածին է վերաբերում Սերեոս անունը:

Այս դեպքում, սակայն, ինչպե՞ս բացատրել այն հանգամանքը, որ Ասողիկը և մյուս պատմիչները կարծեցյալ Սերեոսից լայնորեն օգտվելով հանդերձ, հայ պատմիչների ցանկում չեն նշել այս հեղինակի անունը: Հետազոտությունը պարզում է, որ Սերեոսին վերագրվող Պատմության մեզ չհասած ձեռագրերի մի խումբ զրկվել է երկի խորագրից դեռ շատ վաղ ժամանակներում և ընդօրինակված է եղել առանց հեղինակի անվան, ճիշտ այնպես, ինչպես որ է Սերեոսին վերագրվող Պատմության մեզ հասած հնագույն և փաստորեն միակ ձեռագիրը: Ահա այս է պատճառը, որ ոչ միայն Ասողիկը, այլև կարծեցյալ Սերեոսից օգտված շատ պատմիչներ չգիտեն այս հեղինակի անունը:

Որ Ասողիկի ժամանակ «Սերեոսի Պատմության» որոշ օրինակներ արդեն զրկված էին վերնագրից, երևում է նաև Երեանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագրից (ձեռ. № 2679, ընդօրինակված 971 թ.): Այստեղ «Սերեոսի Պատմությունից» քաղված մի ամբողջ հատված (հմմտ. ՍԵՊ, էջ 133, տող 32—էջ 135, տող 26) ընդօրինակված է առանց հեղինակի անվան:

Այս նույն գործը վերնագիր չի ունեցել նաև Սամվել Անեցու ձեռքի տակ եղած ձեռագրում: Անեցին ներկա «Սերեոսի Պատմությունից» քաղում է մի տեղեկություն Դավիթ առման մասին և այն ժամանակ, երբ մյուս պատմիչներից օգտվելիս նշում է նրանց անունները (Տէր Յովհաննէս, Մովսէս Քերզոզահայր, Եվսեբիոս, Ղաղարիկ Փարսեցի, Շապուհ, Ստեփանոս Տարօնացի, Հովհաննէս Սարկավագ), Սերեոսին վերագրվող Պատմությունից օգտվելիս նրա հեղինակի անունը չգիտե և գրում է «ասէ պատմագիրն»։ «Յատուրս Կոստանյնի որդւոյ Հերակլայ առաւ Դուին ի տաճկաց, ասէ պատմագիրն»

(Սամվել Անեցի, Հատաբանութի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 80):

Սեբեոսին վերագրվող Պատմության ձեռագրերի միայն այն խումբն է ունեցել խորագիր (հեղինակի անվամբ հանդերձ), որը գտնվել է Կիրակոս Գանձակեցու և Մխիթար Այրիվանեցու ձեռքին և որի հիման վրա այդ մատենագիրները նշել են հոսսրով պատմիչի անունը:

Ենթադրյալ «Սեբեոսի Պատմության» և նրա հեղինակ համարված Բագրատունյաց եպիսկոպոս Սեբեոսի փոխհարաբերությունների կապակցությամբ չպետք է աչքաթող անել նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ ամբողջ գրվածքի մեջ ոչ մի հիշատակություն չկա Դվինի 645 թ. ժողովի մասին, որին մասնակից էր Բագրատունյաց Սեբեոս եպիսկոպոսը: Եթե այս եպիսկոպոսը իսկապես ներկա գրվածքի հեղինակը լիներ՝ ապա դժվար թե ամբողջ Պատմության մեջ գոնե մեկ անգամ չակնարկեր այդ ժողովը:

Նշված փաստերը բացահայտում են մեզ չհասած «Հերակլի Պատմության» մասին պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների և Սեբեոսին վերագրվող ներկա գրվածքի միջև գոյություն ունեցող անհամաձայնությունը և առիթ են տալիս մտածելու երկի իրական հեղինակի մասին:

Այս տեսակետից առանձին նշանակություն է ստանում բննարկվող գրվածքի մասին մի նորահայտ տեղեկություն, որը վերաբերում է Սեբեոսին վերագրվող բնագրի մայր ձեռագրին:

Այս թանկարժեք ձեռագիրը պահվում է Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ № 2639 (նախկին № 611, Կարենեան ցուցակ № 2463): Այն՝ միաժամանակ Ղազար Փարպեցու Պատմության և թղթի մայր ձեռագիրն է: Այստեղ են հավաքված նաև Կորյունի, Ագաթանգեղոսի, Եղիշեի, Խորենացու և Մեսրոպ Վաչոցձորեցու երկերի լավագույն օրինակներ: Ձեռագիրը հիմնականում ընդօրինակվել է մի շատ հին ձեռագրից, որը XVII դարում արդեն քրքրված է եղել և այժմ գոյություն չունի: Ձեռագիր ժողովածուի առաջին և մանրամասն նկարագրությունը պատկանում է Գալուստ Տեր-Մկրտչյա-

նին¹²։ Այնուհետև, տարրեր առիթներով նրան անդրադարձել են Ստ. Մալխասյանցը¹³, Մ. Աբեղյանը¹⁴, Ն. Ակինյանը¹⁵, Է. Տեր-Մինասյանը¹⁶ և ուրիշներ։ Ժողովածուն ամենուրեք ներկայացված է որպես մի կուռ ամբողջություն, ընդօրինակված 1672 թվականին, երկու գրիչների՝ Պողոս Գավլուցու և Գրիգոր Երեցի կողմից։

Ձեռագիրն ընդօրինակվել է Բաղեշի Հովհաննու Կարապետի (Ամրդուլու) վանքում։ Ժամանակին այդ վանքում գտնված ձեռագրերի ցուցակում, որը կազմել է հայտնի մատենագետ և Բաղեշի դպրոցի ակադեմիկոս ռուսացիչ Վարդան Բաղիշեցին, ժողովածուի բովանդակությունը ներկայացված է այսպիսով. «Ագաթանգեղ, Մովսէս, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղազարու Փարպեցոյ և Խոսրովու»¹⁷։ Այս տեղեկությունից և ձեռագրի համեմատությունից երևում է, որ Վարդան Բաղիշեցու օ-

¹² Միաբան, Խորենացու Պատմության ուսումնասիրություն—«Արարատ», 1891, էջ 147—155. նույնի՝ Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը—«Արարատ», 1901, էջ 542—549; Հմմտ. նաև Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, էջ ԺԴ։

¹³ «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն հայոց», Տփղիս, 1904, էջ 6—2։ Սեղ, էջ Թ։

¹⁴ «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց», աշխատասիրութեամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, էջ ԺԵ—ԺԶ։ Կոռլուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 20—21։

¹⁵ «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 3—6, 100 . Ն. Ակինյան, Վարդան Բաղիշեցի, առաջնորդ Ամիրտուրի վանքին, «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, էջ 44—45, Կոռիւն, Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոցի, հրատ. հանդերձ ներած. և ծանոթ. Հ. Ներսես վ. Ակինյան, Վիեննա, 1952, էջ ԽԱ, և ին։

¹⁶ «Եղիշէի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին», ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957, էջ XXXIV։

¹⁷ Ամրդուլու գրքերի ցուցակը՝ հետևյալ վերնագրով՝ «Այս են գրեանք ի վանքն Ամիրդուլու՝ համարով անջինջ յիշատակ գրեալ իմովս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետին»,—գտնվում է Մատենադարանի № 737 (նախկին № 639) ձեռագրում, թ. 223բ—232ա։ Այն տպագրվել է «Արարատ» ամսագրում (Վաղարշապատ, 1903, էջ 178—189)։ Ցուցակի գրութիւն ժամանակի մասին ձեռագիրը տվյալներ չունի։ Ակինյանը, հայտնի չէ, թե ինչ աղբյուրներից օգտվելով, գրում է. «1673-ին կազմած է ինքը (Վարդանը—Գ. Ա.) Ամիրտուլու գրքերու ցուցակը» («Հ. ամս.», 1952, էջ 34)։ Ցուցակում հան-

որտ Ժեռադիրը այլ տեսք է ունեցել, քան այժմ: Հետևաբար ժամանակի ընթացքում դիրքը փոփոխություն է կրել և այլևս չի կարող դիտվել որպես ամբողջովին 1672 թվականի գործ:

Վարդանի կազմած ցուցակի համաձայն՝ ժողովածուում Ղաղար Փարպեցու Պատմությունը պետք է հաջորդեր միայն մեկ բնագիր, որը Վարդանը հոսսրովի անունով է ներկայացրել, մինչդեռ իրականում այնտեղ կան երկու անխորագիր բնագրեր, որոնցից առաջինը այժմ վերագրվում է Սեբեոսին, իսկ երկրորդը Կորյունի գրած Մաշտոցի վարքն է: Ակինյանը ժողովածուն ամբողջությամբ համարելով 1672 թվականի գործ՝ գրում է «Վարդան իր գրացուցակին մէջ ... չէ անդրադարձած, թե ձեռագրին մէջ... կայ նաև Սեբիոսի (կամ Եւսեբիոսի) Պատմութիւնն ի Հերակղ, վասն զի այն անխորագիր էր, իսկ յաջորդ գրութեք... որ Կորիւնն է՝ համարած է գործ հոսսրովու...»¹⁸: Ստացվում է այնպես, թե № 2639 ձեռագրում 123 մեծագիր էջեր զբաղեցնող Սեբեոսի Պատմությունը Վարդան Բաղիշեցին կարող էր իր ցուցակում չգրանցել միայն այն պատճառով, որ այն խորագիր չունէր (կարծես թե ձեռագրաց ցուցակներում գրանցվում են միայն խորագիր ունեցող երկերը), իսկ ընդամենը 14 թերթից բաղկացած Մաշտոցի վարքը. որը ձեռագրում դարձյալ անխորագիր է՝ Վարդանը մտքել է ցուցակի մեջ, որովհետև գիտեցել է, որ նրա հեղինակը... հոսսրովն է: Կարճ ասած, հանգուցյալ գիտնականը համոզված է, որ ցուցակում նշված հոսսրովի գործը Մաշտոցի Վարքն է¹⁹:

դիպող գրքերից երկուսը (Հովհ. Կոստանդնուպոլսեցու «Քերականությունը», Պողոս Փրոսմալիս) լույս են տեսել 1674 և 1675 թվականներին և այդպիսով հերքում են Ակինյանի կարծիքը: Մենք կարող ենք ցուցակի անխախտ ժամանակ նշել 1675—1704 թվականները (վերջինս Վարդանի մահվան թվականն է): Եվ քանի որ ցուցակում գրանցված գրքերի տարեթվերը կանոնավոր հերթականությամբ հասնում են մինչև 1675 թվականը և այլևս չեն շարունակվում՝ կարելի է ենթադրել, որ ցուցակը գրվել է 1675 թվականին կամ նրանից մի քանի տարի հետո:

¹⁸ «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, էջ 44—45: Տե՛ս նաև 1923, էջ 100 և այլուր:

¹⁹ հոսսրովի մասին մի այլ կարծիք է հայտնել Ամրդու ձեռագրաց ցուցակը՝ հրատարակող Ս. Տեր-Հակոբյանը: Տեղեկություն չունենալով Ամր-

խոսարովի կապակցութեամբ մեր հետազոտութեանները այլ արդշունք տվեցին:

Ձեռագրի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեանից պարզվեց, որ խոսարովի անունով նշված բնագրին հաջորդող Մաշտոցի Վարքը գրված է նախորդ բնագրից տարբերվող մի այլ ձեռագրով²⁰: Այս նոր գրչութեան հեղինակն է Գրիգոր վարդապետը, որը ծնվել է 1670 թվականին²¹: Ն՞ 2639 ձեռագիր ժողովածուն կազմելու ժամանակ (1672 թվականին) նա եղել է ընդամենը երկու տարեկան: Հետեաբար, Մաշտոցի Վարքը նա կարող էր ընդօրինակել առնվազն 1685 թվականին, երբ 15 տարեկան էր:

Այս թվականից մոտ 10 տարի առաջ Վարդան Բաղդեցիին արդեն կազմել էր Ամբղլու վանքում գտնվող ձեռագրերի ցուցակը, որտեղ նշել է Ն՞ 2639 ձեռագրում ընդօրինակված նյութերն առանց Մաշտոցի Վարքի:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Մաշտոցի Վարքը՝ ընդօրինակվելուց հետո էլ՝ երկար ժամանակ գտնվել է մի այլ ձեռագրում, որից հետո նոր է այնտեղից հանվել և ներմուծվել Ն՞ 2639 ձեռագրի մեջ: Ըստ որում՝ ներմուծումը կատարվել է Ն՞ 2639 ձեռագրի կազմը քանդակու գնով: Այս փոփոխութեան հետքերը այժմ սլարզ երևում են ձեռագրի վրա²²:

դիւս ձեռագրերի այդ ցուցակում գրանցված գրքի և Ն՞ 2639 ձեռագրի նույնութեան մասին՝ նա կարծել է, թէ Վարդանի նշած խոսարովի գործը՝ խոսարով թարգմանելի «Պատմութիւն որբոյն Սահակայ» երկը պետք է լինի («Արարատ», 1903, էջ 179):

²⁰ Այդ նույն ձեռագրով գրված ուրիշ գործեր մենք գտնում ենք Մատենադարանի Ն՞ 2078 և 2771 ձեռագրերում: Ն՞ 2078 ձեռագրի 472ա թերթում այս նոր գրչի մասին գրված է. «Յիշեցէք... և զիս զանարժան Գրիգոր գրիչս և միս ծեր տէր Գրիգորն, որ օգնեաց ինձ և հասոյց յաւարտ»: Այստեղ նշված «միս ծեր տէր Գրիգորը» ոչ այլ ոք է, քան Ն՞ 2639 ձեռագրում Փարպեցու և ներկա «Սեբեոսի» բնագրերն ընդօրինակող Գրիգոր երեցը: Այդ սպացուցվում է նրանով, որ Ն՞ 2078 ձեռագրում այս Գրիգոր երեցի ձեռագրով ընդօրինակված է մի ընդարձակ բնագիր: Եվ այս բնագրի կապակցութեամբ է, որ երիտասարդ գրիչը խնդրում է հիշել «միս ծեր տէր Գրիգորն, որ օգնեաց ինձ և հասոյց յաւարտ»:

²¹ Ակիւնյան, Բաղէշի զպրոցը, Վիեննա, 1925, էջ 323:

²² Նշենք այդ փոփոխութեանը պատկերող մի քանի փաստեր:

Ն՞ 2639 ձեռագիրը բաղկացած է 47 պրակներից, որոնցից վերջինը

Այսպիսով, հասկանալի է դառնում, թե ինչու Ամրդուլու ձեռագրաց ցուցակում № 2639 ձեռագրի բովանդակությունը նշելիս Վարդանը Մաշտոցի Վարքը չի նշել:

Միաժամանակ բացահայտվում է մի շատ ուշագրավ փաստ: № 2639 ձեռագրում Փարպեցու Պատմությանն ու Թըղթին հաջորդող անխորագիր բնագիրը, որը Հովհ. Շահխաթունյանի կողմից վերագրվել է Սեբեոսին, Ամրդուլու ձեռագրաց ցուցակում նշված է «Խոսրովու» անունով:

Մեզ հայտնի չէ, թե Վարդան Բաղիշեցին որտեղից է վերցրել Խոսրովի անունը: Փաստն այն է, որ նա այդ անունը նշում է առանց կասկածի, որպես հայտնի իրողություն, մյուս նշանավոր պատմիչների հետ միասին. «Ագաթանգեղ, Մովսէս,

Վարքն է: Վարքից բացի, նախորդ բոլոր պրակները իրար պինդ կապված են ընդհատվող հաստ թելերով, որոնք 5 տարբեր տեղերում հյուսվում են իրար է անցնում 46 պրակների մեջքերի վրա բացված 5 ընդհանուր ակոսների միջով: Պրակները միացնող թելերը փոխանակ 46-րդ պրակից հետո շարունակվելու 47-րդ պրակի մեջ՝ դուրս են գալիս 46 պրակներից (որովհետև 47-րդ պրակի մեջքի վրա ակոսներ չկան) և անմիջապես մտնում են կաղմի դաշած կտորի տակ: Այսպիսով, կաղմի հետ միացված են միայն 46 պրակները, իսկ Վարքը մնում է կաղմից անջատ: Ուրեմն ձեռագիրը կաղմելու ժամանակ Վարքը կաղմարարի ձեռքի տակ չի եղել և ձեռագիրը կաղմվել է ստանց նրա: Հետագայում ձեռագրի կաղմը քանդել են և վերջին պրակին միացրել Վարքը: Միացումը կատարված է բարակ և անհամեմատ ավելի նոր թելերով, որոնք ձեռագիրը կաղմելու ժամանակ գործածության մեջ չեն եղել: Վարքի վրա նկատվում են նրա մայր ձեռագրից մնացած 11 ասելի աւնցքեր, որոնցով անցել են այդ ձեռագիրը կարող թելերը: Այս ձեռագիրը ունեցել է 25×18,5 մեծություն, մինչդեռ № 2639 ձեռագրի մեծությունն է՝ 25,5×19,3: Վարքը իր վրա կրում է իր մայր ձեռագրից եկող ուրույն համարակալություն: Կաղմարարական ակոսների բացակայությունը Վարքի վրա էնթալրել է առաջ, որ նրա մայր ձեռագիրը դեռ հիմնական կաղմ չի ունեցել, երբ իրենից հեռացրել են Վարքը: № 2639 ձեռագրի բոլոր 46 պրակները անխտիր համարակալված են կաղմարարի կողմից, իսկ Վարքի պրակը ոչ մի համարակալություն չունի: № 2639 ձեռագրում գտնվող բնագրերը նկարազարդված են հայտնի ծաղկող Սահակ Վանեցու կողմից, որը Բաղեշում է գտնվել մինչև 1676 թվականը: Վարքը ոչ մի նկարազարդություն չունի: Այն գրված է բոլորովին տարբեր թղթի վրա, տարբեր գծագրական ոճով և մնացած բնագրերից առանձնանում է իր անշուք գրությունը և թղթերի ելրերի անխնամ կտրվածքով:

եղիշէ, ներսէսի պատմութիւն, Ղաղար Փարպեցոյ և Խոսրովի»:

Որոշ տվյալների համաձայն՝ անցյալ դարի 40-ական թվականներին Խոսրովի անունը կրող Պատմության մի ձեռագիր գտնվելիս է եղել Աստրախանում: 1847 թ. ապրիլի 25-ին այդ մասին Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանը ներսես Առտարակեցուն գրում է. «Վեհափառ Տէր, որպէս գիտէք և արդէն լսեմ ևս եթէ Վեհափառութիւն Ձեր ունի առաքել զյիշեալ (Մատթէոս) արքեպիսկոպոսն նախ ի յԱստրախան... ոչ աւելորդ համարիմ խնդրել խոնարհաբար, յանձնել յատկապէս նոյն արքեպիսկոպոսին Մատթէոսի և զայն, զի ի զնայ նորա անդր հասու լիցի գրատան եկեղեցւոյն Սուրբ Աստուածածնի... Լուեալ է իմ, թէ՛ անդ յԱստրախան գտանի անուանեալն Խոսրով պատմագիրք առ տեղւոյն բնակիչ Գրիգոր Ամիրաղովն՝ մնացեալ առ ինքն ի հօրեղբօրէ իւրմէ յԱբրահամէ: Սոյն Գրիգոր վախճանեալ գոլով արդէն՝ կայ որդի նորին Աբրահամ անուն՝ փեսայ տան Շամխարեանց, և ունի զղուստր դստեր Դանիէլի Շամխարեանց: Հասու լիցի յատկապէս և այսմ, որ կարծի գիտ թանկագին, զի անուն և եթ լսի ի կարգի անգիտ հեղինակաց ի մեզ (ընդգծումներն ամենուրեք մերն են՝ Գ. Ա.), և անծանոթ է ամենեկին ցարդ յազգէ մերմէ և յայլոց»²³:

Հայ մատենագիրների շարքում Խոսրով անունը նորություն չէ: Հայտնի են մի քանի տարբեր Խոսրովներ՝ Խոսրով պատմագիր (ապրել է 2—Ը դարերում)²⁴, Խոսրովիկ թարգմանիչ կամ Խոսրով Հռետոր (Ը դարի մատենագիր, գրել է դավանաբանական թղթեր և զանազան այլ գործեր)²⁵, Խոսրով Անձևա-

²³ Ա. Սեղրակյան, Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանցի կենսագրությունը, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 174—175:

²⁴ Կ. Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրության Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 7: Մխ. Ալիբիվանցի, Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 37: Մատենադարանի ձեռագիր № 126, թերթ 255բ: Ղազար Զահկեցի, Գիրք Աստուածաբանական, որ կոչի դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735, էջ 646: Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, էջ 534 և այլն:

²⁵ Գ. Հովսեփյան, Խոսրովիկ թարգմանիչ, Վաղարշապատ, 1899:

ցի (Գրիգոր Նարեկացու հայրը, Ժ դարի մատենագիր)²⁶ և այլն:

Այս հոսսորվներից առաջինը հիշատակվում է որպես Ը դարի պատմիչ Ղևոնդ երեցին նախորդող պատմագիր: Այսպիսով նա մոտենում է Վարդան Բաղիշեցու նշած հոսսորվին («Սեբեոսին»), որի գրվածքը, իսկապես, Ղևոնդի Պատմության նախորդն է հանդիսանում: Այս երկու Պատմությունների կապն այնքան ակնհայտ է, որ բանասեր Բ. Սարգիսյանը նույնիսկ կարծիք է հայտնել, թե Սեբեոսին վերագրվող Պատմության Բ դպրությունը հանդիսացել է Ղևոնդի Պատմության սկիզբը. «Այնտեղէն կսկսի Արարացւոց պատմութիւնը, ուր կաւարտի Անանունի («Սեբեոսի» — Գ. Ա.) Բ դպրութիւնը»²⁷:

Կիրակոս Գանձակեցին այս հոսսորվին հիշատակում է Ղևոնդից անմիջապես առաջ. «Եւ Պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան: Եւ հոսսորվ: Եւ Ղևոնդ երեցու Պատմութիւն»: Մխիթար Այրիվանեցին նրան հիշում է Թովմա Արծրունուց առաջ. «հոսսորվ, Թովմայ վարդապետ»: Մատենադարանի № 126 ձեռագրում (թ. 255բ) գտնվող մի ցուցակում²⁸ նույնպես հոսսորվը հիշատակված է Ղևոնդից առաջ. «հոսսորվ Կորովին և զոր ինչ պատմեաց: Ղևոնդ, որ զգալն Մահմէտի պատմէ լիապէս»: Հայ պատմագիրների մի այլ ցուցակում նույնպես հոսսորվը հիշատակված է Ղևոնդ երեցից անմիջապես առաջ²⁹: Այդպես է նաև Ղազար Զահկեցու ցուցակում:

«Եօթներորդ՝ Բիւզանդ վայրախօս,

Ութներորդ՝ հոսսորվ,

Իններորդ՝ Ղևոնդ»³⁰:

²⁶ հոսսորվու Անձեւացեաց եպիսկոպոսի մեկնութիւն աղօթից պատարա-
րին, Վենետիկ, 1869: Մեկնութիւն ժամակարգութեան, Օրթագյուղ, 1840:

²⁷ «Բազմավէպ», 1915, էջ 38:

²⁸ ցուցակի հեղինակն ու գրության ժամանակն անհայտ են: Զեռագիրը
րնդօրինակված է 1709 թվականին:

²⁹ «Ցանկ պատմագրաց հայոց» (Ալիշան, Հայապատում, մաս Ա., Վե-
նետիկ, 1901, էջ 13):

³⁰ Ալիշանը հոսսորվի մասին գրում է. «Ղևոնդ՝ ութերորդ դարու պատ-
միչն է՝ Արաբացւոց գործոց. առաջ կամ ետեւ՝ անտարակոյս երեւի հոսսորվ

Ամփոփելով մեր ասածները՝ գտնում ենք, որ միջնադարյան պատմիչների վկայությունները Հերակլի Պատմության մասին՝ չեն համապատասխանում Շահաթունյանի հայտնաբերած ձեռագրում գտնվող այն անխորագիր գրվածքին, որի հետագա ընդօրինակությունների վրա մակագրվել է «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն ի Հերակլին»: XVII դարի ականավոր մատենագետ-ուսուցիչ Վարդան Բաղիշեցին ներկա երկի հեղինակ է նշում խոսքով անունով մեկին: Կիրակոս Գանձակեցու, Մխիթար Այրիվանեցու, Ղազար Ջահկեցու ցուցակներում, ինչպես նաև մյուս անտիպ և տպագիր աղբյուրներում հիշատակվող խոսքովը, ամենայն հավանականությամբ այս նույն խոսքովն է: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Սեբեոսի գրած Հերակլի պատմությունը դեռ չի գտնված:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 7729 և № 993 ձեռագրերում պահպանվել են «Ի Պատմութենէ Հերակլի» խո-

սնումբ պատմիչ մի, հաւանօրէն Ս. Սահակի վարբը գրող» («Հայագատում», էջ 64): Մեծանուն բանասերը խոսքովին համարում է «հաւանօրէն Ս. Սահակի վարբը գրող», հենվելով Մխիթար Այրիվանեցու հետևյալ ցուցակի վրա. «Ներսէս, Սահակ, Կորին, Սայակայ, խոսքով, Թումայ վարդապետ, (Մխ. Այրիվանեցի, Պատմ. ժամանակագր., Պետերբուրգ, 1867, էջ 37): Այլիշանի կարծիքով «Սայակայ» բառի առջև եղել է «Պատմութիւն» բառը, որը հետագայում ընկել է: Այս ենթադրության համաձայն՝ հատվածը կկարդացվի այսպես. «Ներսէս, Սահակ, Կորին, Պատմութիւն Սայակայ, խոսքով, Թումայ վարդապետ»: Այսպիսի ընթերցումից հետո էլ «Սայակայ պատմութիւնը» չի առնչվի խոսքովի հետ: Այն կարող է վերաբերել ավելի շուտ Կորյունին, այսպես. «Կորին՝ Պատմութիւն Սայակայ»: Ք. Պետկանյանի այդպես էլ թարգմանել է. «Нерсес и Саак. Корюн (Жизнеописание Саака), Хосров, Тома Арцруни Вардапет (Мх. Айриванеци, Хрон. история, СПб, 1869, стр. 364).

Այլիշանի ենթադրության դեմ է խոսում նաև հետևյալ փաստը: Մխ. Այրիվանեցին իր ցանկում բոլոր պատմիչներին (55 պատմիչ), առանց բացառության, հիշատակում է միայն անուններով, առանց նրանց գրած պատմությունները նշելու: «Պատմութիւն» բառը այս ցուցակում ոչ մի տեղ չի գործածվում և, հետևաբար, չէր կարող գործածվել միայն և միայն խոսքովի Պատմության կապակցությամբ: Այդ բառի գործածությունը ցուցակում հավանական կլիներ միայն այն դեպքում, եթե տվյալ Պատմության հեղինակը հայտնի չլիներ և նրա փոխարեն գործածվեր Պատմության վերնագիրը:

րազդիրը կրող հատվածներ³¹, որոնց խորագիրն ու Հերակլին նվիրված լինելու փաստը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ դրանք հավանաբար Սեբեոսի երկից մնացած հատվածներ են: Միջազգային մատենագրության մեջ բացի Սեբեոսի գրած «Հերակլի Պատմությունից» հայտնի չէ այս խորագրով մի աշյու երկ: Այսուհանդերձ, Սեբեոսի հեղինակությունը հաստատույ ալելի որոշակի փաստերի բացակայությունը մեզ դրդում է սահմանափակվել միայն ենթադրությամբ:

³¹ № 993 ձ. հատվածը տարված սե'ս **Антиох Стратиг**, Плениение Иерусалима персами в 614 г. стр. 52—59.

II

ԱՆԱՆՈՒՆԻ ՀԱՏՎԱԾԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀՈՐԻՆՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ա

«Սեբեոսի Պատմության» իրական հեղինակի վերաբերյալ մեր տեսակետը շարադրելուց հետո Շանդրադառնանք հայագիտությանը երկար ժամանակ զբաղեցրած և մինչև այժմ իր լուծումը չգտած մի հարցի, այն է՝ Սեբեոսին վերագրվող Պատմության առաջին գլուխների կամ, ինչպես նախորդ հրատարակություններում է կոչվել, Ա և Բ դպրությունների հորինման ժամանակի և նրանց հեղինակի ինքնության հարցին:

Հայագիտությանը որպես Անանունի (անանուն պատմիչի) գործ հայտնի այս գլուխների հետազոտությամբ զբաղվել են բազմաթիվ հայագետներ: Սրանցից ոմանք քննարկվող գլուխներն անջատելով բուն Պատմությունից, համարել են մեկ կամ մի քանի ուրիշ հեղինակների գործ, ոմանք էլ հերքել են այդ կարծիքը:

1939 թվականին ակադեմիկոս Ստեփանոս Մալխասյանցը Մատենադարանի ձեռագրերի հիման վրա կազմեց «Սեբեոսի Պատմության» բնագիրը և այն հրատարակեց որպես մեկ հեղինակի գործ: Սրանով կարծես վերջ էր սրվում «Սեբեոսի Պատմության» առաջին գլուխների բանասիրական քննությանը:

Անհրաժեշտությունը, սակայն, թելադրում է նորից անդրադառնալ հարցին:

հնգրի լուծման գործում վճռական դեր ունի քննարկվող գլուխներից առաջինում ղետեղված առաջաբանը, ուստի և սկսենք նրանից:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն չի համապատասխանում «Սեբեոսի Պատմությանը», հետևաբար և՛ նրան չի պատկանում:

Բերենք առաջաբանը (խոստաբանությունը).

ԽՈՍՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԻԿԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ՝

Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուղակի² գանստորագրեալ³ ժամանակ և զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս և ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոյ, և ցուցից

¹ Այս վերնագիրը Մալխասյանցինն է: Ձեռագիրը խորագիր չունի:

² Զգալի դժվարություն ներկայացնող խոստաբանության, մանավանդ սկզբի սողերի, վերծանմամբ դրադվել են ավելի քան տասն բանասեր՝ Միհրդատյան, Պատկանյան, Լանգլուա, Ֆեթթեր, Մառ, Խալաթյանց, Մատիկյան, Զամինյան, Ակինյան, Մալխասյանց, Մանանդյան և ուրիշներ: Զգտելով հասկանալի դարձնել բնագիրը՝ որոշ բանասերներ վերծանման ընթացքում իրենց բառերով և քերականական ձևերով են պատմաստել այն: Բառերից մի բանիսի վերծանումը դարձել է բանասիրական հարց: Դրանցից է նաև վարժ խուղակի արտահայտությունը: Ստ. Մալխասյանցը գտնում է, որ «խուղակի բառը ոչ մի տեղ չի հանդիպում, չնայած գիտնականները առանց սրկէ հիմքի այն հասկանում են խուղաբլի (հետադուտող) իմաստով» (История епископа Себеоса. перевел с четвертого исправленного армянского издания, Ст. Малхасянц, Ереван, Ереван, 1939, стр. 131): Այստեղից երևում է, որ Մալխասյանցը խուղակի-ն դիտել է որպես բառի ուղիղ ձև, ուղղական հոլովում, և, գտնելով, որ հայերենում ազգային բառ չկա՝ չի թարգմանել այն: Մինչդեռ բնագրում բառն օգտագործված է սեռական հոլովով (ուղ. խուղակ): «Վարժ խուղակի» նշանակում է «վարժ հետազոտողի»: Հեղինակը հայտնում է, թե վարժ հետազոտողի կամավոր պահանջով չէ, որ ինքը գրիչ է վերցրել. «Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուղակի», այնինչ Մալխասյանցի թարգմանությամբ ստացվել է այսպես. հեղինակը իր սեփական ցանկությամբ չէ, որ սկսում է գրել («Мне пришлось не по собственной надобности приняться за описание», стр. 11): խուղակի-ն չեն վերծանել նաև «Սեբեոսի Պատմության» մյուս թարգմանիչները՝ Պատկանյանը (Բուսերեն) և Լանգլուան (Ֆրանսերեն):

³ Այս բառի մասին տե՛ս ստորև՝ «Բնագրի վերականգնում», Ա:

համառատությամբ զարգեաց ժամանակացս զպղծտիցս վերաբերութիւնս⁴ զամս⁵ և զաւուրս հինգ⁶ թագաւորացն յիշատակելով:

Անդ⁷ հայելով ի մատենան Մարարայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ [յարձանագիրն]⁸, զոր եզիտ զրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծուրն⁹ քաղաքի, յապարանսն Սանատրուկ արքայի, հանդէպ զրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայանիցն: Քանզի զսիւնս տաճարին այնորիկ խնդրեալ ի զուոն արքային Պարսից¹⁰ և բացեալ զաւերածն վասն սեանցն՝ աստ¹¹ զիպան արձանագրին, զրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց, յունարէն զպրովթեամբ, զոր իմ գտեալ ի Միջագետս, ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ զրուցակարգել, քանզի այս¹² ունէր զվերնագիրն այսպէս. «Ես Ագաթանգեղոս զրիշ, զրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝

⁴ Տե՛ս «Բնագր. վերականգն.», Բ:

⁵ Այս՝ զամս բառից սկսած մինչև խոստաբանության վերջը Ն. Ակինյանը պոկում է տեղից և փոխադրում Պատմության բնագրի մեջ (տե՛ս Ն. Ակինյան, Սեբրոսի «Ժամանակագիրն» և Փ. Բիւզանդեայ Ա. պատմութիւնք— «Հ. Ամս.», 1938, էջք 14—19, 135—138 ևն): Միաժամանակ նա իր սրբապրովյուններով զգալիորեն կերպարանափոխում է բնագիրը:

⁶ Այս բառի մասին հետո:

⁷ Տե՛ս «Բնագր. վերականգն.», Դ:

⁸ Անդ, ե:

⁹ Անդ, Ձ:

¹⁰ Նվաճված երկրներից պարսիկների ձեռքով նարտարապետական հաշարձանների սյուների տեղափոխման զեպքեր հիշատակում են նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին (De Bello persico, II, 9), Մովսէս Կաղանկատվացին (Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 146), Միքայէլ Ասորին (Chronique de Michel le Syrien, éd. J. B. Chabot, t. II, ասորերեն բնագիր, էջ 401, նաև «Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի Ասորուց պատրիարքի», Նրուսահեմ, 1871, էջ 293), XIII դարի արաբ պատմիչ էլ Մակինը (Historia Saracenica, Lugduni Batavarum, 1625, էջ 12—14) և ուրիշներ: Տե՛ս Антиох Стратиг, Пленение Иерусалима, стр. 5, 6, 38, 39.

¹¹ Տե՛ս «Բնագր. վերականգն.», է:

¹² Անդ, Բ:

առեալ ի դիւանէ արքունի»։ Զոր փոքր մի և ապա յիւրում տեղ-
ւոջն տեսցես զպատճենն»¹³։

Թարգմանենք¹⁴։

«Վարժ հետազոտողի քմահաճ ցանկությամբ չէ, որ ես
ձեռնարկում եմ գրել չգրված ժամանակի և նախնի քաջերի
պատմությունը, հիշատակել որոշ առասպելներ։ Նույնը շա-
րունակելով ես կասեմ հետազայում եղածը և համառոտ ցույց
կտամ ներկա ժամանակների աղետների վրա հասնելը, հիշա-
տակելով հինգ թագավորների տարիները։ Այնտեղ նայելով
Մարաբա փիլիսոփա Մծուրնացու մատյանը [այն արձանա-
գրությանը], որը նա (Մարաբան—Գ. Ա.) գտավ սյան¹⁵ վրա
զրոշմված, Մծուրն քաղաքում, Սանատրուկ արքայի ապա-
ւանքում, արքունական տաճարի դռան հանդեպ, արքայական
կայանի ավերակների տակ ծածկված, երբ որ այդ տաճարի
սյուները պահանջեցին պարսից արքայի դուռը և երբ սյուների
պատճառով բացեցին ավերակները, հանդիպեցին արձանա-
գրությանը՝ զրոշմված վեմի վրա՝ Հայոց և Պարթևաց հինգ
թագավորների տարիները՝ հունարեն գրությամբ։ Սա գտնելով
Միջագետքում, նրա աշակերտների մոտ, կամեցա ձեզ պատ-
մել, որովհետև սա ուներ այսպիսի վերնագիր. «Ես՝ Ագաթան-
դեղոս գրիչս, այս արձանի վրա իմ ձեռքով գրեցի Հայոց առա-
ջին թագավորների տարիները, քաղելով արքունի դիվանից,
քաջն Տրդատի հրամանով»։ Որի պատճենը կտեսնես քիչ հե-
տո, իր տեղում»։

Առանձին-առանձին քննենք այս առաջաբանի տարրերը և
տեսնենք, թե նրանք համապատասխանո՞ւմ են Սեբեոսին վե-
րագրվող Պատմության բովանդակությանը ։

¹³ Սեթ, էջ 1—2։

¹⁴ Նկատի ունենալով, որ առաջաբանի յուրաքանչյուր մանրամաս իրե-
նից ներկայացնում է առանձին բանասիրական հարց՝ մենք ձգտել ենք հնա-
րավոր չափով հարազատ մնալ բնագրին՝ թարգմանությանը դիմելով միա-
ժամանակ նաև որպես՝ վերծանման միջոցի։

¹⁵ Բնագրի արձան բառը թարգմանել ենք «սյուն»։ Հին հուշարձաննե-
րում արձան բառի գործածության մասին տե՛ս Орбели И. А., «О двух
терминах в надписях Ани»։—Известия Российской Академии Истории
материальной культуры», том I, 8. VIII. 1920, էջ 11։

«ԵՒ ՅՈՒՅԻՅ ՀԱՄԱՌԱՏԻՒՔ ԶԱՐԴԵԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅՍ ԶԱՂԵՏԻՅՍ
ՎԵՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ՝ ԶԱՄՍ ԵՒ ԶԱՌՈՐՄ ՀԻՆԳ ԹԱԳԱՌՈՐԱՅՆ
ՅԻՇԱՏԱԿԵԼՈՎ»:

Հեղինակը խոստանում է նկարագրել իր ժամանակակից աղետները, հիշատակելով հինգ թագավորների տարիները:

Այն բանասերները, որոնք Սեբեոսին վերագրվող Պատմությունը դիտել են որպես մեկ հեղինակի՝ Սեբեոսի գործ, բնականաբար, առաջաբանը նույնպես համարելով հեղինակինը, փորձել են Պատմության բնագրում գտնել այս հինգ թագավորներին:

Որոշումները, սակայն, որևէ արդյունք չեն տվել, որովհետև, ինչպես նշվեց, առաջաբանը կապ չունի «Սեբեոսի Պատմության» հետ:

Ծրբ այժմ վերանայում ենք այդ ուղղությամբ կատարված հետախուզումները՝ տեսնում ենք, որ «Սեբեոսի Պատմության» մեջ չգտնելով որևէ թագավորական հնգյակ, որը որոշակիորեն համապատասխաներ առաջաբանում նշված հինգ թագավորներին, բանասերները դիմել են զանազան ենթադրությունների և հինգ թագավորներ են համարել մերթ ամենավաղ ժամանակների հեթանոս թագավորների, մերթ՝ քրիստոնյա կայսրերի, մերթ՝ հեղինակին ժամանակակիցների, մերթ՝ մեռածների և այլն: Այսպես. Ն. Ադոնցը հինգ թագավորներ է առաջադրել պարսից թագավորների՝ Որմիզդ, Խոսրով Ապրվեզ, Կավատ, Արտաշիր, Հազկերտ¹⁶, Ն. Ակինյանը նկատի է ունեցել հույն և պարսիկ թագավորների՝ Մորիկ, Խոսրով Ապրվեզ, Հերակլ, Կոստանդին, Հազկերտ¹⁷, Ն. Մառը ներկայացրել է Սելևկյան երեք՝ Սելևկոս Նիկանոր, Անտիոքոս Սոտեր, Անտիոքոս Թեոս և պարթևական երկու թագավորների՝ Արշակ Մեծ, Արշակ Քաջ¹⁸, Ստ. Մալխասյանցն առա-

¹⁶ Адонц Н., Начальная история Армении у Себеоса, стр. 75, прим.

¹⁷ Ն. Ակինյան. Սերիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց և իւր Պատմութիւն ի Հերակլ: Մատենադարան հետազոտություններ, հատ. Բ, Ազգ. Մատենադարան, ՃԴ, Վիեննա, 1924, էջ 48, ծան.:

¹⁸ Март Н., О «Начальной истории Армении» Анонима, «Виз. временник», 1894, № 1, стр. 279—280.

ջարկել է գերազանցապես բյուզանդական կայսրերի՝ Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Երակղակ և Կոստոս¹⁹, Խալաթյանցը հնարավոր է համարել, որ դրանք եղել են Ագաթանգեղոսի արձանագրությունում հիշված հինգ հայ և պարթև թագավորները²⁰, միջնադարյան մի հեղինակ՝ Սիմեոն Ապարանցին (XVI դար) հինգ թագավորներ է համարել նաբուգոդոնոսորյան ժամանակաշրջանի թագավորների՝ Զարեհ, Արմուգ, Սարհանգ, Շաւարշ, Փառնավաղ՝

Արանց հրնգից թագաւորեալ,
Հայոց և Պարթեաւ տիրեալ...
Նախ Զարեհի ըզթագն առեալ,
Ապա Արմոգն արիացեալ,
Զկընի՝ Սարհանգն սխրացեալ,
Շավարշ ըզՓառնաւաղ տուեալ...²¹

Ակինյանը հետազայում համոզվելով, որ ինչպես իրեն, այնպես էլ մյուս բանասերների ենթադրությունները չեն համապատասխանում իրականությանը և «հինգ» բառը չի հարմարվում «Սեբեոսի Պատմության» բնագրին, վերանայել է տարիներ առաջ հայտնած իր կարծիքը և այս անգամ արդեն «հինգ» բառի մեջ զետեղել է ոչ թե հինգ թագավորների, այլ... դրքում հանդիպող բոլոր թագավորներին, նրանց տեղաբաշխելով հինգ թագավորությունների մեջ՝ «Սելեւկեանց, Պարթեաւց, Հայոց, Պարսից ու Հռոմայեցւոց»²²։

Թե ինչ սկզբունքով են առաջնորդվել բանասերները իրենց խայտաբղետ հնգյականներն առաջագրելիս՝ հայտնի չէ։ Եթե, օրինակ, Ադոնցը նկատի է ունեցել Սասանյան թագավորներին՝ ապա նրանց թիվը, «Սեբեոսի Պատմություն»-ում կըրկնապատիկ ավելի է հնգից, եթե Ակինյանը նախընտրել է հույն և պարսիկ թագավորներին՝ սրանց քանակը նույնպես հնգից

¹⁹ Սեղ, էջ Իե ևն։

²⁰ Հմմտ. Սեղ, էջ Խե։

²¹ Սիմեոն Ապարանցի. Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեացն դարմի եւ Մամիկոնեանցն սեոի, Վաղարշապատ, 1870, էջ 17—19։

²² Ն. Ակինյան, Սեբեոսի «Ժամանակագիրն»... («Հ. Ամս.», 1938, էջ 23—24 ևն)։

շատ է, Մառի առաջարկած հնգյակը, ի տարբերություն մյուսների, վերցված է «Սեբեոսի Պատմության» առաջին գլուխներից, սակայն այստեղ նույնպես հանդես են գալիս մի քանի անգամ ավելի շատ, քան Մառն է նշել, Սելևկյան և սյարթև թագավորներ: Ո՞րն է, ուրեմն, սկզբունքը:

Շփոթն այնքան է խորացել, որ բանասերներից ոմանք (օրինակ՝ Ադոնցը), մի կողմից համոզված լինելով, որ «Սեբեոսի Պատմությունը» Հերակլ կայսեր պատմությունն է, մյուս կողմից մոռացել են իրենց առաջադրած թագավորների շարքում տեղ հատկացնել նաև այս կայսրին: Հակասությունից զերծ չի մնացել նաև Մալխասյանցը: Նա մեկ գրում է, որ «Սեբեոսի բուն նպատակն է եղել՝ գրել կործանիչ և ապականող՝ Աստծուց անիծված խոսքովի պատմությունը...»²³, մեկ էլ իր առաջարկած թագավորական հնգյակի մեջ տեղ չի տալիս գոնե այս խոսքովին:

Հնգյակների այս բազմազանությունն ինքնին ապացույց է այն բանի, որ «Սեբեոսի Պատմության» մեջ ոչ մի թագավորական հնգյակ չկա և որ թագավորների մասին հիշատակող խոստաբանությունը կապ չունի «Սեբեոսի Պատմության» հետ:

Ք. Պատկանյանը՝ հարյուր տարի առաջ իր հրատարակած «Սեբեոսի Պատմության» ուսերեն թարգմանության մեջ, տողատակի մի փոքրիկ ծանոթագրությունում, բնագրի հինգ բառի դիմաց ծանոթագրում է. «Միևնույն էջում երկու անգամ հանդիպող հինգ բառն այստեղ ոչ մի նշանակություն չունի: Մենք մեծ վստահությամբ կկարդայինք հին, եթե բառը հանդիպեր միայն մեկ անգամ»²⁴:

Պատկանյանի ծանոթագրությունը բխում է նախադասության ընդհանուր ոգուց, որին, իրոք, չի համապատասխանում հինգ բառը, բայց սոսկ այս կարճ ծանոթագրությունը բավական չի եղել, որպեսզի հետագա բանասերներին համոզեր բա-

²³ ՍեՊ, էջ 181:

²⁴ История императора Иракла. Сочинение Себеоса, писателя VII века, перевод с армянского с объяснениями и примечаниями К. Патканьян, СПб, 1862, стр. 1, прим. 3.

որի անճշտության մեջ. դրա համար էլ հինգ թագավորներ որոնող բանասերներն անտեսել են այդ ծանոթությունը:

Պատկանյանի կարծիքը մասամբ կրկնել են Մատիկյանը²⁵, Ալիսյանը²⁶, Աննինսկին²⁷, բայց սրանք նույնպես բավարարվել են միայն հայտարարություններով, առանց քննելու բնագիրը:

Քանի որ այժմ ընդհանուր ճանաչում է գտել «Սեբեոսի Պատմության» Մալխասյանցի հրատարակությունը, ուստի հինգ թագավորների կապակցությամբ նույնպես իշխողը Մալխասյանցի կարծիքն է:

Մանոթանանք նրա հետ: «Քանի որ,— գրում է Մալխասյանցը,— Սեբեոսի ժամանակ դեռ սովորություն չէր դարձել փրկչական տարեթիվը գործածել ժամանակագրական հաշիվների մեջ, հեղինակները սովոր էին անցքերի ժամանակը նշանակել տիրող թագավորների տարիներով: Ըստ այսմ Սեբեոս խոստանում է նկարագրել յուր ժամանակի աղետալի անցքերը, որոնք տեղի ունեցան հինգ թագավորների օրերով: Այս հինգ թագավորներն են... հունաց այն հինգ թագավորները, որոնց ժամանակ կատարված՝ դեպքերը նկարագրված են Սեբեոսի Պատմության այս ժամանակակից մասում, այսինքն՝ Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Երակղակ և Կոստոս: Առաջին հույն կայսրը, որ հիշվում է այս ժամանակակից պատմության մեջ՝ Մորիկն է, և վերջինը, որի կենդանությամբ վերջանում է պատմությունը՝ Կոստոսն է»²⁸:

[Այսպիսով, Մալխասյանցը «Սեբեոսի Պատմությունում» հանդիպող հինգ բյուզանդական կայսրերին նույնացնում է խոստաբանությունում ակնարկված «հինգ» թագավորների հետ և գտնում, որ խոստաբանությունը ընդհանուր է նաև «Սեբեոսի Պատմության» համար, հետևաբար և՛ «Սեբեոսի Պատմությունը» գրված է մեկ հեղինակի կողմից:]

²⁵ Ա. Մատիկյան, Անանունը կամ կեղծ Սեբեոս, Վիեննա, 1913, էջ 68:

²⁶ Ն. Ալիսյան, Սեբեոսի «Ժամանակագիրն»... («Հ. Ամս.», 1938, էջ 24):

²⁷ Аннинский А., Древние армянские истории как исторические источники, Одесса, 1889, стр. 127.

²⁸ Սեղ, էջ 159—160:

Սկզբից ևեթ ասենք, որ մեծանուն գիտնականը ճիշտ չի որոշել բյուզանդական կայսրերի քանակը, «Սեբեոսի Պատմության» մեջ: Մորիկից մինչև Կոստոս ընկած ժամանակամիջոցում թագավորել են ոչ թե հինգ, այլ վեց բյուզանդական կայսրեր: Ուրեմն կապ չկա խոստաբանության հինգ և «Սեբեոսի Պատմության» վեց թագավորների միջև: Այդ կապը, ինչպես ստորև կտեսնենք, բացառված կլինեն նույնպես այն դեպքում, եթե թագավորների քանակը պատահաբար համընկներ:

Մալխասյանցը անտեսել է «Սեբեոսի Պատմությունում» հանդես եկող բյուզանդական կայսրերից մեկին՝ Հերակլի որդի Կոստանդինին, որի գահ բարձրանալու մասին կարգում ենք. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Հերակղոս զորդի իւր զԿոստանդին, ետ զնա ի ձեռն սնկղիտոսին, և յանձնեալ ամենայն մեծամեծացն պալատոյն՝ հաստատեաց զնա յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ: Եւ իւր առեալ յանձն զանուն զարաւարութեան, հանդերձ եղբարբն իւրով Թէոդոսիւ»²⁹ գումարեալ ժողովեաց զբազմութիւն զարացն, և անցեալ գնաց յԱսորեստան ի կողմանս Անտիոքացւոց»³⁰: Մի այլ տեղում՝ «Հաճոյ թուեցաւ Երակլի և ամենայն սինկղիտոսացն նստուցանել զԿոստանդոս որդի Երակլի յաթոռ թագաւորութեանն... Ապա յայնժամ աւելի ևս հաստատեցին զԿոստանդին ի պատիւ թագաւորութեան ըստ առաջին բանին»³¹:

Ուրեմն, հիմք չկա Կոստանդին կայսրին անտեսելու կամ արժեքազրկելու՝ այսպիսի խոսքերով. «Կոստանդինը՝ քանի որ նա թագավորել է սակաւ աւուրս՝ ուրեմն պատմական-ժամանակագրական տեղ չէ գրավել՝ Սեբեոսը հաշվի չի առնում: Բ դպրության ցանկի մեջ էլ նրան և Երակղական միասին է նշանակում»³²: Իրականում «Սեբեոսը» Կոստանդինն ոչ միայն հաշվի է առնում, այլև ավելի պատշաճ տեղ է հատկացնում,

²⁹ Տե՛ս «Բնագր. վերականգն.» է:

³⁰ ՍեՊ, էջ 81—82:

³¹ Անդ, էջ 92:

³² Ստ. Մալխասյանց, Սեբեոսի Պատմությունը և Մ. Խորենացի, Թիֆլիս, էջ 75:

քան Մալխասյանցի նշած հինգ կայսրերից թեկուղ հենց այս
Երակղակին: Այն ժամանակ, երբ Երակղակը «Սեբեոսի Պատ-
մության» մեջ հանդես է գալիս ընդամենը մեկ անգամ՝ այդ
նույն ժամանակ Մալխասյանցի անտեսած Կոստանդին
հանդիպում ենք Պատմության 81, 92, 109, 113 էջերում: Բ
դպրության ցանկում նույնպես նա ավելի երևելի է, քան Երա-
կղակը: Ահա այդ հատվածը. «Թագաւորեն... Կոստանդին և
Երակղակ: Ի նմին ամի մեռաւ Կոստանդին դաւեալ ի մարէն:
Եւ Թագաւորէ Երակղակ: Դարձեալ փոխեցաւ Երակղակ, և Թա-
գաւորէ Կոստոս՝ որդի Կոստանդեայ, որ կոչեցաւ յանուն հար-
իւրոյ Կոստանդին»³³:

Այս ցանկի մասին է, որ Մալխասյանցը գրում է. «Բ դրոյ-
ության ցանկի մեջ էլ նրան (Կոստանդին—Գ. Ա.) և Երա-
կղակին միասին է նշանակում», այսինքն՝ Կոստանդինն այն-
քան աննշան մի կայսր է, որ Սեբեոսը նրան Բ դպրության
ցանկում նույնիսկ առանձին տեղ չի հատկացրել, այլ նշել է
Երակղակի հետ միասին:

Պետք է ասել, որ եթե Կոստանդինը ցանկում առանձին
տեղ չունի և այդ հանգամանքն իրավունք է տալիս՝ նրան զըր-
կելու Թագավորությունից, ապա ճիշտ միևնույն վիճակում է
գտնվում նաև Երակղակը, որովհետև սա էլ ցանկում առանձին
տեղ չունի և կանգնած է հենց նույն Կոստանդինի կողքին:
Ուրեմն, կամ պետք է Երակղակին էլ, Կոստանդինի նման,
մերժել և ճանաչել միայն չորս կայսրերի, կամ էլ, — որ ավելի
ճիշտ կլինի, — երկուսին էլ հաշվի առնել և արձանագրել վեց
կայսրերի իրական գոյությունը «Սեբեոսի Պատմության»
մեջ: Երկու դեպքում էլ արդյունքը նույնն է. ո՛չ չորսը, ո՛չ էլ
վեցը հնգյակի կազմել չեն կարող:

Ի պաշտպանութուն «մերժված» Կոստանդինի ավելացնենք,
որ այս կայսրը հայ մատենագրության և առհասարակ իրա-
կան պատմության մեջ շատ ավելի ծանոթ է, քան Երակղակը:
Ստեփանոս Ասողիկը, օրինակ, Երակղակին չի ճանաչում,
մինչդեռ Կոստանդինն քաջ ծանոթ է: Թող զարմանալի չլինի,

³³ Սեղ, էջ 22:

էթե ասենք, որ ինքը՝ ակադեմիկոս Մալխասյանցն իր կալմած բյուզանդական կայսրերի ցուցակում՝ Երակղակին բոլորովին չի հիշատակել, իսկ Կոստանդինն պատշաճ տեղ է հասկացրել³⁴: Վերջապես դարձյալ Մալխասյանցը «Սեբեոսի Պատմության» գլուխներից մեկը վերնագրել է «...Մահ Հերակլի և Թագաւորել ուղիւն Ռուս Կոստանդինի»³⁵:

Երրոնք են, սակայն, խոստաբանությունում ակնարկված իրական թագավորները: Դիմենք հենց խոստաբանությանը: Այստեղ կա թագավորներին վերաբերող երեք նախադասություն. ա) «զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն», բ) զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց», գ) «զամս առաջին թագաւորացն Հայոց»: Ինչպես տեսնում ենք, նախադասություններից և ոչ մեկում բյուզանդական կայսրերին վերաբերող բառ չկա: Խոսքն ամենուրեք հայ (և պարթե) թագավորների մասին է:

Հայոց բառը բացակայում է միայն առաջին նախադասությունում, բայց հենց հաջորդ նախադասությունում հեղինակը լրացնում է այդ բացը՝ գրելով «զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց», իսկ քիչ հետո՝ «զամս առաջին թագաւորացն Հայոց»: Առաջին նախադասության մեջ Հայոց բառի բացակայութիւնը խոսում է այն մասին, որ հայ թագավորների ազգութիւնը (որը միաժամանակ նաև հեղինակի ազգութիւնն է) բնագրում այնքան հասկանալի է, որ հեղինակը այն չի նշել: Նա այդպես է վարվել նաև հայոց «նախնի քաջերի», հայկական «առասպելների» և Հայաստանի «չնկարագրված ժամանակի» մասին խոսելիս («...զանտորագրեալ ժամանակ և զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս») ոչ մի տեղ չօգտագործելով Հայոց բառը:

Այդպես է նախադասության բնույթը:

Այնուհետև պետք է նկատի ունենալ, որ շէր կարող պատահել, որ երեք՝ համարյա միևնույն բառերից բաղկացած նախադասություններում խոսվեր երկու տարբեր ազգութիւն-

³⁴ Տե՛ս ՍեՊ, էջ 176:

³⁵ Անդ, էջ 165:

ների պատկանող թագավորների մասին, բայց նշվել նրանցից միայն մեկի ազգությունը:

Երբ համադրում ենք թագավորներին վերաբերող երեք նախադասությունները՝ ստանում ենք այսպիսի մի պատկեր.

դամ և զատրս	դամ և զատրս	զամ
հինգ թագաւորացի	հինգ թագաւորացի	առաջին թագաւորացի
	Հայոց և Պարթևաց	Հայոց

Ինչպես տեսնում ենք, զործ ունենք միևնույն նախադասության դրեթե բառացի կրկնությունների հետ: Ամենուրեք հայտնվում է միևնույն միտքը, մեկ-երկու բառով ավելի կամ պակաս:

Համադրությունից պարզվում է նաև, որ առաջին և երկրորդ նախադասություններում գտնվող հինգ բառին երրորդում համապատասխանում է առաջին բառը, այլ կերպ ասած՝ միևնույն թագավորների մասին մի դեպքում ասվում է հինգ թագավորներ, մյուս դեպքում՝ առաջին թագավորներ: Կնշանակի՝ հինգ և առաջին բառերը իմաստով նույնն են և ցույց են տալիս, որ հինգ թագավորները միաժամանակ ինչ որ երկրի առաջին թագավորներն են:

Այս տվյալը չի համապատասխանում ո՛չ «Սեբեոսի Պատմությանը» միացած առաջին չորս գլուխներին, ո՛չ էլ բուն Պատմությանը: Մալխասյանցի նշած բյուզանդական կայսրերն հանդես են դալիս առաջին գլուխներում հիշատակված շուրջ 30 հռոմեական-բյուզանդական կայսրերից հետո, կրնշանակի առաջին բյուզանդական թագավորներ չեն, այդպիսիք չեն նաև բուն Պատմությունում հիշատակված բյուզանդական կայսրերը: Նույն վիճակում են նաև հայոց և պարթևաց թագավորները, որոնց թիվը բնագրում մի քանի անգամ գերազանցում է հնգին:

Այսպիսով հինգ բառը ոչ մի պայմանով չի հարմարվում «Սեբեոսի Պատմության» բովանդակությանը և ներկայանում է որպես բացարձակ գրչական սխալ: Այնպես որ կարելի է համարձակորեն, առանց վարանելու Պատկանյանի հայտնած այն

մութից, որ բառը խոստաբանությունում հանդիպում է երկու անգամ, հիմեզ-ը սրբագրել հիմ-ով³⁶։

Մալխասյանցը և մյուս բանասերները թագավորական հնգյակներ առաջադրելիս ելել են հիմնականում «Նւ ցուցից համառատիւմ զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւն՝ զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով» նախադասությունից, որը նրանք վերծանել են սխալ։ Այս նախադասությունում հեղինակն ուրիշ բան չի արել, քան աղետներին վերաբերող իւր խոսքում նորից կրկնել է քիչ վերը հայտնած միտքը։ Վերը խոստանում էր «զիմն յիշատակել զառասպելս», այստեղ՝ «յիշատակել ...հիմն թագաւորացն»։ Երկուսն էլ վերաբերում են միեւնոյն հին ժամանակներին։ Բայց քանի որ այս նույն միտքը երկրորդ անգամ հայտնելիս հեղինակը այն զետեղել է «զարդեաց ժամանակս զաղետիցս վերաբերութիւն» բառերի հետ միասին՝ կարծիք է ստեղծվել, թե այս աղետներն ու «հինգ» թագավորները իրար ժամանակակիցներ են։ Սա՝ խոստաբանության անկանոն շարահյուսության հետեւանքով ստեղծված մի պատրանք է։ Հեղինակը սիրում է միեւնոյն միտքը մի քանի անգամ կրկնել։ Մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես նա երեք անգամ համարյա միեւնոյն խոսքերով հիշատակում է «զամս և զաւուրս հին (կամ՝ առաջին) թագաւորացն»։

Այս երեք նախադասություններից վերջին երկուսի նույնությունն այնքան ախհալի է, որ Մալխասյանցը նույնպես համաձայնում է հիմեզ-ը հիմ-ով սրբագրելուն³⁷։

³⁶ Հիմ-ը կարող էր հիմեզ դառնալ ամենաբազմազան ճանապարհներով։ Ինչ վերաբերում է բառի երկու անգամ հանդիպելուն՝ այդ բացատրվում է նրանով, որ առաջին նախադասությունում հիմ-ը հիմեզ դառնալով՝ թափանցել է նաև երկրորդ նախադասության մեջ։ Ընդօրինակող գրիչները նկատելով նախադասությունների նույնությունը՝ նույնացրել են նաև սխալը։

³⁷ Այս առթիվ Մալխասյանցը գրում է. «Բանասերներից ումանք արաւոգիր են հիմեզ բառը այստեղ կարդալ հիմ. որպէս համապատասխան՝ արձանագրության առաջին բառի, բայց այս դեպքում էլ դարձաւ մնում է հակասությունը «քաղաւորացն Հայոց» և «քաղաւորացն Հայոց և Պարթեւաց» մեջ։ Այս հակասությունը, —շարունակում է Մալխասյանցը, —կարծում ենք, կարելի է վերացնել՝ Սեբեոսի աղավաղված բնագիրն այսպես հասկանալով,

«Սերեոսի Պատմության» ամբողջական բնագրի մասին իր կարծիքը հիմնավորելու համար Մալխասյանցը օգնութեան է կանչում նաև այս Պատմութեան Ե—Ծ գլուխներին նախորդող առաջաբանը, որտեղ հեղինակը իր գիրքը համարում է «Մատեան ժամանակեան, պատմութիւն թագաւորական»:

ՄԱՏԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԵԱՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳԱՌՈՐԱԿԱՆ...

Այս խոսքերը համեմատելով առաջին շորս գլուխներին նախորդող առաջաբանի բովանդակութեան հետ, Մալխասյանցը գտնում է, որ երկուսն էլ միևնույն միտքն են արտահայտում, նույնիսկ միևնույն բառերով, հետևաբար և երկուսն էլ վերաբերում են միևնույն՝ արդի ժամանակի պատմութեանը: «Մատեան ժամանակեան»-ը գրում է Մալխասյանցը, — խոստաբանութեան արդի ժամանակն է, «Պատմութիւն թագաւորական»-ը խոստաբանութեան, իննգ թագավորների տարիներն են»³⁸ և այլն:

Որպեսզի ցույց տանք, որ երկու առաջաբանների միջև կապ չկա՝ բերենք երկրորդ առաջաբանի համապատասխան խոսքերը.

«Մատեան ժամանակեան,
Պատմութիւն թագաւորական,
Վէպ արիական,
Վանումն տիեզերական,

թե Հայոց և Պարթևաց հին (կամ հինգ) թագավորների մասին գրել է Մար Աբասը՝ օգտվելով Ագաթանգեղոսի արձանագրութիւնից, որտեղ գրված են հղել Հայոց առաջին թագավորների անունները», (ՍԵՊ, էջ 162—163): Մալխասյանցի այս բացատրութիւնից ստացվում է այնպես, որ Ագաթանգեղոսի արձանագրութեան մեջ պարթև թագավորների անունները չեն հղել և ավելացրել է Մար Աբասը: Այսպիսի ենթադրութեան կարիք չկա: Իրականում ոչ մի հակասութիւն գոյութիւն չունի: Մար Աբասը կարող էր արձանագրութեան մեջ հանդիպել պարթև թագավորների անուններին, չնայած արձանագրութեան վերնագրում այդ թագավորների մասին ոչինչ չի ասվել: V դարում հորինված Հայոց պատմութիւններից և ոչ մեկի վերնագրում չենք հանդիպի պարթև թագավորների անուններ, բայց ամենուրեք հիշատակվում են այդ թագավորները:

³⁸ ՍԵՊ, էջ 181:

Հին Սասանական,
ՅԱԿՐՈՒՔԻՆ ԽՈՍՐՈՎԵԱՆՆԻ:

և արդ՝ ասացից զվէպս ի կործանիչն և յապականողն խոսրով, յԱստուծոյ անիծեալն»³⁹:

Առաջին տողը՝ «Մատենան Ժամանակեան» պարզապես նշանակում է «Ժամանակական գիրք», ժամանակագրություն, «Книга временных лет», չորսնչորսնչի և ոչ թե՛ «Ժամանակակից մատենան» («Книга современная»), ինչպես թարգմանում է Մալխասյանցը: Երկրորդ տողում հայտնում է, որ ժամանակագրական մատյանն իրենից ներկայացնելու է մի թագավորական պատմություն («Պատմութիւն թագաւորական»): Հաջորդ տողերում բացատրվում է, որ այդ պատմությունը պարսիկների և նրանց աշխարհավեր գործողությունների մասին է («Վէպ արիական, վանումն տիեզերական»), որոնք կատարվեցին սասանյան ավագակ խոսրով Ապրվեզի («Հին Սասանական, ՅԱԿՐՈՒՔԻՆ ԽՈՍՐՈՎԵԱՆՆԻ») ձեռքով: Վերջին տողում հեղինակը բացարձակ պարզությամբ հայտնում է, որ սկսում է շարադրել խոսրով Ապրվեզի պատմությունը («Եւ արդ ասացից զվէպս ի կործանիչն և յապականողն խոսրով, յԱստուծոյ անիծեալն»):

Այսպիսով «Պատմութիւն թագաւորական» արտահայտությունը անվանակոչումն է խոսրով Ապրվեզի (և ոչ թե՛ «հինգ թագաւորների») պատմության: «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը պարսից թագավորին նվիրված իր գիրքը կոչել է մոտավորապես այնպես, ինչպես պարսից գրականության մեջ հայտնի թագավորական պատմություններն են (Խոդայինամե, Շահնամե):

«Սերեոսի Պատմությունն» ավարտվում է 661 թվականին տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրությամբ (արաբական ամիրայետ Մավիասը՝ Մուավիեն նվաճում է Արաբիան, Պարսկաստանը, Եգիպտոսը), իսկ Մալխասյանցի նշած բյուզանդական հինգ կայսրերից Մորիկը գահ էր բարձրացել մի այնպիսի ժամանակ (582 թ.), երբ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը

³⁹ Սեղ, էջ 32:

հավանաբար դեռ չէր ծնվել: Ուրեմն չէր կարող պատահել, որ այդ կայսրին հեղինակը համարեր իրեն ժամանակակից թագավոր: Ել չենք խոսում այն մասին, որ «Սեբեոսի Պատմությունում» հանդես են գալիս ո՛չ միայն բյուզանդական կայսրեր: Պարսիկ սասանյան թագավորներից Պերոզը, օրինակ, որ ներկայացված է այստեղ, ասյրել է «Սեբեոսի Պատմության» հորինման ժամանակից շուրջ 200 տարի առաջ: Իհարկե, սա նույնպես չէր կարող Սեբեոսին ժամանակակից թագավոր համարվել:

Վերը տեսանք, որ Մալխասյանցը բյուզանդական կայսրերի մասին ասում է, որ Սեբեոսը նրանց դիմել է՝ իր Պատմության մեջ ժամանակագրությունը ցույց տալու համար. «Քանի որ,—գրում է նա,—Սեբեոսի ժամանակ դեռ սովորություն չէր դարձել փրկչական տարեթիվը գործածել ժամանակագրական հաշիվների մեջ, հեղինակները սովոր էին անցքերի ժամանակը նշանակել տիրող թագավորների տարիներով: Ըստ այսմ Սեբեոս խոստանում է նկարագրել յուր ժամանակի աղետալի անցքերը, որոնք տեղի ունեցան հինգ թագավորների օրերով: Այս թագավորներն են... Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Երակլակ և Կոստոս...»⁴⁰:

Մեզ արդեն ծանոթ այս խոսքերին հակառակ՝ «Սեբեոսի Պատմությունում» անցքերի ժամանակը նշանակված է ոչ թե բյուզանդական թագավորներով, այլ՝ գերազանցապես պարսիկ խոսքով Ապրվեյ թագավորի տարիներով⁴¹: Սրա միջոցով է մասնանշված նույնիսկ այնպիսի մի դեպք, ինչպիսին է «Շինումն տաճարին Հոփսիմեայ»: Այս վերնագրի տակ կարդում ենք. «Եւ եղև յամի ԻԸ—երորորդի թագաւորութեանն Ապրուէզ խոսրովու քակեաց կաթուղիկոսն Կոմիտաս զմատուռ սրբոյն Հոփսիմեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զի կարի ցած և մթին էր շինուածն»⁴²: Քրիստոնյա հեղինակը հայոց կրոնական մայրաքաղաքում կառուցված Հոփսիմեի տաճարի շինությունը փոխանակ կապելու «խաչափայտը գերությունից

⁴⁰ Սեղ, էջ 159—160:

⁴¹ Տե՛ս անդ, էջք 58, 65, 69, 72, 78, 79, 83, 89, 91, 116 և այլն:

⁴² Անդ, էջ 89:

ապատած, լարեւաշաւ թաղաւոր» Հերակլի անվան հետ, դեպքը նշում է «ապականիչ ու կործանիչ» «Աստուծոյ անիծեալ» պարսիկ թագավորի տարիներով:

Այս նշանակում է, որ բյուզանդական կայսրերից նույնիսկ ամենանշանավորը՝ Հերակլը «Սեբեոսի Պատմություն»-ում չունի այն դերը, ինչ նրան վերագրում են: Հռիփսիմեի տաճարի շինությունը կատարվել է Հերակլի թագավորութեան տարիներին, եթե բյուզանդական կայսրերը, իրոք, հեղինակի կողմից ընտրված լինեին որպես դեպքերի ժամանակը ցույց տվող միջոց՝ ապա Հռիփսիմեի շինությունը կնշվեր Հերակլի միջոցով: Մինչդեռ ամբողջ Պատմության ընթացքում Հերակլի անունը ոչ մի անգամ չի հիշատակվում ժամանակը ցույց տալու համար:

Մնացած բյուզանդական կայսրերից այդ առումով նշվում է միայն Կոստասը, այն էլ այն պատճառով, որ նրա թագավորած ժամանակ այլևս պարսիկ թագավորներ չկային, որպեսզի հեղինակը, իր սովորութեան համաձայն, նրանց տարիներով պայմանավորեր անցքերի ժամանակը: Քանի դեռ գոյություն ունեին պարսիկ թագավորները (քանի դեռ սասանյան հարստությունը կար) «Սեբեոսի Պատմության» մեջ իրադարձությունների ժամանակը նշվում էր պարսիկ թագավորների ժամանակով, միայն՝ երբեմն նրանց հետ միացնելով նաև այս կամ այն բյուզանդական կայսրին⁴³:

«Հինգ թագավորների» մասին մեր ասածները բավարար համարելով քննարկենք առաջին շորս գլուխներին նախորդող առաջաբանի (խոստարանություն) մյուս տվյալները:

«...Ձեռքնի ՔԱՋԱՅՆ ՁԵՌՆԱՐԿԵԼՈՎ ԴՐՈՇՄԵԼ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻԻՆՈՎ,
ՁԻՄՆ ՅԻՇԱՏԱԿԵԼ ՁԱՌԱՍՊԵԼՍ, ԵՒ Ի ՆՈՅՆ ՇԱՐԱԳՐԵԼՈՎ ԱՍԱՑԻՑ
ՁԱՌ Ի ՅԱՊԱՅՄՆ ԵՂԵԼՈՅ. ԵՒ ՑՈՒՑԻՑ ՀԱՄԱՌԱՏԻԻՔ ԶԱՐԴԵԱՑ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՑՍ ԶԱՂԵՏԻՑՍ ՎԵՐԱՔԵՐՈՒԹԻԻՆ...»:

Նշելով, որ առաջաբանի «հեղինակը յուր գրելիք նյութը բաժանում է երեք շրջանի—1. նախնի փաջերի վիպասանությունը («Героическое время»), 2. այդ շրջանին հաջորդող

⁴³ Հմմտ. Սեղ, էջ 26, 72, 113, 119, 139, 141:

պատմական անցքերը (առ ի յատկայան եղեալք) և 3. յուր աղետալի ժամանակի անցքերը...»⁴⁴, Մալխասյանցը գտնում է, որ առաջաբանը լիովին համապատասխանում է «Սեբեոսի Պատմությանը», որովհետև այնտեղ նույնպես նյութը բաժանված է երեք շրջանի՝ նախնական ժամանակ (գլուխ Ա), նրան հաջորդող անցքեր (գլ. Բ—Է) և ժամանակակից դեպքեր (գլ. Ը—Ս)։

Այս կարծիքը իրականությանը չի համապատասխանում։ «Սեբեոսի Պատմությունը» երեք շրջանի չի բաժանված։ Մալխասյանցը երեք շրջանի է բաժանել՝ Պատմությանը միացնելով նաև առաջին չորս գլուխները, որոնք, սակայն, «Սեբեոսի Պատմության» հետ կապ չունեն և բանասերների մեծ մասի կողմից ճանաչված են որպես ուրիշի գործ։

«...ՁԱՆՍՏՈՐԱԳՐԵԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿ... ՁԵՌՆԱՐԿԵԼՈՎ ԴՐՈՇՄԵԼ
ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆՍ»։

Խոստաբանության հեղինակը հայտնում է, որ ինքը նկարագրելու է ուրիշների կողմից չնկարագրված մի ժամանակ («գանաստորագրեալ ժամանակ»)։ Եթե ընդունենք, որ «չնկարագրված ժամանակ» ասելով նկատի են առնված առաջին չորս գլուխները (Հայաստանի նախնական պատմությունը՝ Հայկի և Բելի, Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի առասպելները, Մամիկոնյանների զրույցը և այլն)՝ ապա պետք է մտածել, որ հեղինակն ապրել է Մովսես Խորենացուց առաջ, որովհետև միայն այդ ժամանակ է, որ Հայաստանի նախնական պատմությունը դեռ որևէ հայկական սկզբնաղբյուրում չէր նկարագրված։ Իսկ եթե հավատանք, որ «չգրված ժամանակ» արտահայտություն բնորոշվում է բուն «Սեբեոսի Պատմության» բովանդակությունը՝ այս դեպքում էլ ստիպված ենք հեղինակին տեղափոխելու մինչև առնվազն VII—IX դարերը, որովհետև «Սեբեոսի Պատմությունն» ընդգրկում է հիմնականում VI—VII դարերի պատմությունը, որը «չգրված ժամանակ» կարող էր կոչվել միայն այն դեպքում, եթե արդեն գրված լիներ VI—VII դարերին հաջորդած ժամանակի պատմությունը, իսկ VI—VII դարերը մնացած լինեին չգրված։ Միայն այս դեպքում,

⁴⁴ Անդ, էջ ԽԵ։

այսինքն՝ միայն հետադա դարերի պատմության գրված լինելու դեպքում հնարավոր կլինե՞ր VI—VII դարերի պատմությունը բնութագրել որպես չգրված ժամանակի պատմություն:

Արդ, քանի որ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակի VII դարում ապրած լինելը ենթակա չէ ոչ մի կասկածի՝ ապա ուրեմն պետք է ընդունել, որ չգրված ժամանակի պատմությունը գրել խոստացած հեղինակը Մովսես Խորենացուց առաջ՝ V դարում ապրած մի հեղինակ է:

«ԵՒ ԵՂԵՒ ՈՋ Ի ԿԱՄԱՅԱԿԱՆ ՊԻՏՈՅԻՅ ՎԱՐԺ ԽՈՒՋԱԿԻ... ԴՐՈՇՄԵԼ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆՍ... ԱՆԻ ՀԱՅԵԼՈՎ Ի ՄԱՏԵԱՆ ՄԱՐԱՐԱՅ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻ ՍՄՈՒՐՆԱՅԻՈՅ... ԶՈՐ ԻՄ ԳՏԵԱԼ Ի ՄԻՋԱԳԵՏՍ Ի ՆՈՐԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏԱՅՆ՝ ԿԱՄԵՑԱՅ ԶԵՋ ԶՐՈՒՑԱԿԱՐԳԵԼ»:

Առաջաբանի հեղինակի սույն խոսքերից իմանում ենք, որ մասնագետ հետազոտողի (վարժ խուզակի) քմահաճ ցանկությունը, ստեղծագործելու հաճույքը չէ, որ իրեն մղել է գրիչ վերցնելու: Պատմությունը գրելու շարժառիթը եղել է Մարաբա փիլիսոփա Մծուրնացու մատչանը:

Մարաբա Մծուրնացին ներկա գտնվելով Սանատրուկ արքայի պալատի պեղումներին՝ հանդիպել է հայ առաջին թագավորների տարիներն ընդգրկող մի արձանագրության («գոր եգիտ դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծուրն քաղաքի»): Այս արձանագրությունը նա ընդօրինակել է իր մատչանի մեջ և նրա հիման վրա գրել է Հայոց առաջին թագավորաց պատմությունը: Այնուհետև, Մծուրն քաղաքի ավերման կամ այլ անհայտ պատճառներով, Մծուրնացու աշակերտները (գուցե՝ նաև Մծուրնացին) տեղափոխվում են Միջագետք՝ իրենց հետ ունենալով ուսուցչի մատչանը: Ահա, այս աշակերտների միջոցով խոստաբանության հեղինակը գտնում է մատչանը և նրա մեջ ընդօրինակված արձանագրությունը, որի հիման վրա շարադրում է իր երկը:

Այս ամբողջ պատմությունից երևում է, որ խոստաբանության հեղինակն ապրել է V դարում: Միայն այդ դարում էր հնարավոր հանդիպել Մարաբա Մծուրնացու աշակերտներին: Հետագա դարերում այլևս Մծուրն քաղաքի բնակիչներ չկա-

յին: Այս քաղաքն ավերվել էր IV դարի երկրորդ կեսին⁴⁵ և նրա բնակիչները կարող էին ապրած լինել առառավելն մինչև V դարի երկրորդ կեսը:

* *
*

Մեր քննարկած առաջաբանից բացի «Սեբեոսի Պատմությունն» ունի նաև մեկ ուրիշ առաջաբան: Այսպիսով միեւնույն գրքում հանդիպում ենք երկու առաջաբանի: Եթե ուրիշ փաստեր չլինեին՝ նյութերի այս տարօրինակ հերթականությունն էլ բավական էր, որպեսզի ցույց տար, որ գործ ունենք ոչ թե մեկ, այլ երկու սարքեր բնագրերի հետ:

Փաստն առավել հատկանշական է դառնում մանավանդ, երբ ուշադրություն ենք դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ նոր խոստաբանությունը վետեղված է անմիջապես բուն «Սեբեոսի Պատմության» առջևում (ՍԵՊ, էջ 23—24), որից երեւում է, որ այս մասով սկսվում է նոր բնագիր:

«Սեբեոսի Պատմության» բոլոր հրատարակիչներն ու թարգմանիչները նոր խոստաբանությունը համարել են մի նոր՝ հին խոստաբանության հեղինակի հետ շառնչվող երկի սկիզբ և հրատարակել են որպես այդ երկի առաջաբան: Միայն Մալխասյանցն է, որ երկու առաջաբանն էլ վերագրել է միևնույն հեղինակին և այդպես էլ հրատարակել:

«Սեբեոսի Պատմություն»-ը որպես մեկ հեղինակի աշխատություն դիտելիս հանդիպում ենք այսպիսի հակասությունների:

Առաջին առաջաբանի հեղինակը հայտնում է, որ ինքը գրելու և Հայաստանի հին (առաջին) թագավորների և հաջորդ տարիների պատմությունը, բերելու է մի քանի հայկական առասպելներ և համառոտ կերպով նկարագրելու է իր ժամանակի դեպքերը, իսկ երկրորդ առաջաբանի հեղինակը հայտնում է, որ նկարագրելու է ութ հույն և պարսիկ թագավորների

⁴⁵ Манандян Я. А., Начальная история Армении Мар Абаса (к вопросу об источниках Себеоса, Моисея Хоренского, Прокопия Кесарийского:—«Палестинский сборник», вып. 2 (64—65), 1956, стр. 75.

որոք կատարված զեպքերը, ինչպես նաև արարական արշավանքները, մեկ առ մեկ թվում է թագավորներին՝ Պերոզ, Խոսրով Անուշիրվան, Որմիշը (Գ), Խոսրով Փարվեզ, Մորիկ, Փուկաս, Հերակլ, Կավատ: Այսպիսով, առաջին առաջաբանի հեղինակը նկատի ունի հին հայ թագավորաց, երկրորդը՝ իր ժամանակակից օտար թագավորների:

Ուշագործյան արժանի է երկրորդ առաջաբանի հեղինակի այն ծանոթագրությունը, որով նա հայտնում է, որ Վարդանանց պատերազմի մասին ինքը չի գրելու, որովհետև «այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւնն», իսկ նրա հաջորդ զեպքերը՝ սկսած Պերոզի ժամանակից (459—484) «զայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն զորոյս այսորիկ կարճառաւո ձեզ վիպասանել»:

Հեղինակին հայտնի ամենավերջին գրավոր զեպքը եղել է Վարդանանց պատերազմը, ուստի նա իր աշխատությունն սկսել է այդ պատերազմին անմիջապես հաջորդած՝ Վահան Մամիկոնյանի ապստամբության նկարագրությամբ⁴⁶:

Եթե առաջին շորս գլուխներն էլ պատկանեին «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակին՝ այդ զեպքում բոլորովին անիմաստ կլինեին հեղինակի բացատրականն այն մասին, որ ինքը Վարդանանց պատերազմը չի նկարագրելու: Սա միակ զեպքը չէ «Սեբեոսի Պատմությունում», որ չի նկարագրված: Նախքան Վարդանանց պատերազմը կան դարաշրջան կազմող իրադարձություններ (քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում, հայ գրերի ստեղծումը), որոնց մասին «Սեբեոսի Պատմությունում» ակնարկ անգամ չկա: Այդ բոլորը պետք է նկարագրված լինեին առաջին գլուխներում և եթե հեղինակը կարիք չի զգացել հաշիվ տալու, թե ինչ զեպքեր չի նկարագրել՝ կնշանակի նա նույն հեղինակը չէ: «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը նպատակ ունենալով շարունակաբար նկարագրել Վահան Մամիկոնյանի ապստամբությունից սկսվող իրադարձությունները՝ Վարդանանց պատերազմը հիշատակել է որպես

⁴⁶ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակին հայտնի չի եղել Ղազար Փարպեոս Պատմությունը, որտեղ արդեն նկարագրված էր Վահան Մամիկոնյանի ապստամբությունը:

սահմանային կետ իր և նախորդ պատմիչների նկարագրած ժամանակների միջև:

Վահան Մամիկոնյանի աղյուսամբության կապակցությամբ հեղինակը պատմում է. երբ պարսից Պերոզ արքան որոշեց Վահան Մամիկոնյանի դեմ պատերազմելու համար զորք հավաքել՝ այդ ժամանակ Պարսկաստանի վրա հարձակվեցին թշնամիները: Պերոզը վճռեց. «Երթայց նախ առաջին ղնա (թշնամուն—Գ. Ա.) վանեցից, և ապա պարապաւ դարձեալ զնացից ի Հայս, և մի խնայեսցէ սուր իմ ի հոսա, յարս և ի կանայս»: Պերոզի մտադրությունը մնաց անկատար, որովհետև նա սպանվեց պատերազմում: «Եւ ապա յայնժամ թագաւորեաց Կաւատ որդի նորս ի վերայ աշխարհին Պարսից»⁴⁷:

Այսպիսով, քսա «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակի՝ Պերոզին հաջորդել է նրա որդի Կավատը:

Այլ բան ենք գտնում առաջին գլուխներում. «Եւ ի ԽԶ-երորդին Պերոզի թագաւորէ Զենոն ի վերայ Յունաց՝ ամս Ժէ: Պերոզ ԽԶ: Զենոն՝ դառաջինն:

Յամի չորրորդի Զենոնի թագաւորէ Պարսից Զամասպ՝ Բ⁴⁸, Զենոն ի վերայ Յունաց՝ զչորրորդն: Զամասպ՝ զառաջինն:

Եւ ի վերայ Ե-երորդի ամի Զենոնի կայսեր թագաւորէ Պարսից Կաւատ՝ ամս ԽԱ: Զենոն՝ Զ.—Կաւատ՝ դառաջինն»⁴⁹:

Տեսնում ենք, որ առաջին գլուխների հեղինակը Պերոզին հաջորդ է նշում ոչ թե նրա որդի Կավատին, ինչպես արել է «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը, այլ՝ Զամասպին⁵⁰:

⁴⁷ Սեղ, էջ 26:

⁴⁸ Բնագրում՝ «Զամասպ՝ Ը» ուղղեցինք՝ «Զամասպ՝ Բ»: Ավելի մանրամասն՝ «Բնագրի վերահանդեսում» Ժէ:

⁴⁹ Սեղ, էջ 21:

⁵⁰ «Սեբեոսի Պատմության» և առաջին գլուխների միջև ժամանակագրական անհամաձայնություններ նշել են նաև Հ. Հյուբշմանե (Zur Geschichte Armeniens, Leipzig, 1875, S. 6), Ն. Ադոնցը (Нач. история Армении у Себеоса, стр. 92) և ուրիշներ: Հյուբշմանի նշածը, սակայն, կապված է մեծ մասամբ տարեթվերի հետ և կարող է համարվել գրչական աղճատում: Իսկ Ադոնցը, համոզված լինելով առաջին շորս գլուխների և «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակի նույնության մեջ, աշխատել է զանազան պատճառաբանություններով բացատրել անհամաձայնությունները:

Սա այլևս առարկության չենթարկվող մի փաստ է, որը վճռականորեն բացահայտում է երկու տարբեր հեղինակների գոյությունը Սեբեոսին վերագրվող Պատմությունում:

Կավատի և Զամասպի օրինակը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը VII դարում ծանոթ չի եղել այն սկզբնաղբյուրին, որն այժմ վերագրում են իրեն և որտեղ Պերողի հաջորդ է նշված Զամասպը:

Այսպիսով, եթե ամփոփենք առաջին շորս գլուխների և բուն «Սեբեոսի Պատմության» առաջաբանների համեմատական ուսումնասիրության արդյունքները՝ կստացվի հետևյալը.

1. Առաջին առաջաբանի համաձայն, Պատմությունը պետք է իրենից ներկայացնեի հինգ թագավորների իշխած տարիներին կատարված իրադարձությունների մի պատմություն: Իրականում, սակայն, այստեղ նկարագրված են տարբեր ժամանակների բազմաթիվ թագավորների օրոք տեղի ունեցած դեպքեր, որից երևում է, որ առաջին առաջաբանը «Սեբեոսի Պատմությանը» չի պատկանում:

2. Պարզվում է, որ առաջին առաջաբանի հինգ բառը գրչական սխալ է: Նրա փոխարեն եղել է հին, որով հեղինակը հայտնում է, որ ինքը նկարագրելու է հայ հին (առաջին) թագավորների ժամանակաշրջանը:

3. Առաջին առաջաբանի տվյալներն իրենց ամբողջության մեջ վերցրած ցույց են տալիս, որ առաջաբանը պատկանել է V դարում գրված մի սկզբնաղբյուրի, որն ընդգրկած է եղել հայոց պատմության հին, դեռ ոչ ոքի կողմից չնկարագրված շրջանը, ինչպես նաև հեղինակին ժամանակակից աղետների պատմությունը:

4. «Սեբեոսի Պատմության» հինգերորդ գլուխն սկսվում է մի նոր առաջաբանով, որտեղ սրուշակի հայտնված է առաջիկա գրվածքի բովանդակությունը և որտեղ ոչ մի ակնարկ չկա նախորդ շորս գլուխների մասին: Այս առաջաբանը «Սեբեոսի Պատմության» իրական առաջաբանն է և հենց նրանով էլ սկսվում է Պատմությունը:

Այս բոլոր տվյալները միասին ցույց են տալիս, որ առաջին շորս գլուխները միասին ցույց են տալիս, որ առա-

չեն համապատասխանում «Սեբեոսի Պատմությանը» և պատահաբար են միացել նրան:

Բ

Միևնույն իրողությունը հավաստում են առաջաբաններից անկախ նաև այլ փաստեր:

Դրանցից մեկն է Ստեփանոս Տարոնացու անվան հիշատակությունը երրորդ գլխի խորագրում:

«ԱՐԻ՝ ԹԷ ՊԻՏՈՅ Է ՔԵԶ, Ո՛Վ ԸՆԹԵՐՑԱՍԷՐ, ԵՐԿՐՈՐԳԵՅԻՑ Ի ՊԱՏՄԱԿՐԱՅՆ ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ԵՒ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱՐՈՆԵՑԻՈՅ՝ ՀԱՒԱՍՏԻ ԵՒ ԶՇՄԱՐԻՏ ՄԱՏՆԱԿՐԱՅ»:

Այստեղ հիշատակված է X դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացին (Ասողիկը): Միայն այս փաստը բավական է ցույց տալու համար, որ երրորդ գլուխը, որ գտնվում է առաջին շորս գլուխների կազմում, թյուրիմացաբար է միացել VII դարում գրված «Սեբեոսի Պատմությանը»:

Առաջին գլուխները «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակի դրած համարած գիտնականները, սակայն, այս Տարոնացուն անջատել են Ասողիկից և համարել են Սեբեոսից առաջ ապրած մի հեղինակ⁵¹:

Հարցը հատուկ ուսումնասիրության է ենթարկել ակադե-

⁵¹ Հմմտ. Թ. Միհրդատյան, Պատմութիւն Սեբէոսի Եպիսկոպոսի ի Հերակլի, Կ. Պոլիս, 1851, էջ 28: Գ. Զարեհաճյալան, Պատմութիւն հին պարսեան, Վենետիկ, 1897, էջ 294: Ն. Բիզանդացի, Իմ կարծիք գրեկին հայ թարգմանութեանց եկեղեցական պատմութեան Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի եւ զնոցին թարգմանչաց: «Հ. Ամս.», 1893, էջ 276: Ա. Տեր-Միքելյան, Սամուէլի քահանայի Անեցույ հաւաքմունք ի զրոյց պատմագրաց..., Վաղարշապատ, 1893, էջ 253—254: Ղ. Ալիշան, Հայապատում մասն Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 65: Ա. Մատիկյան, Անանունը կամ կեղծ Սեբէոս, Վիեննա, 1913, էջ 29: Բ. Սարգիսյան, Սյմէոն Ապարանցիին և կեղծ Սեբէոսի առեղծվածը: «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1915, էջ 39: Ստ. Մալխասյանց՝ Սեբէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ ԽԲ—ԽԳ: Մ. Արեղյան, Հայ հին գրականութեան պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 338: Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Դ, Երևան, 1948, էջ 602: Գարեգին Ա. կրդ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 1—2 և այլն:

միկոս Ստ. Մալխասյանցը: Նա 1899 թ. առանձին զրբով հրատարակեց Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի հարաբերություններին վերաբերող մի ուսումնասիրություն⁵², որի համարյա կեսը փաստորեն նվիրված է կարծեցյալ Ստեփանոս Տարոնացուն: Այնուհետև 1939 թ. նա կրկին անդրադարձավ հարցին և երկու նոր կովան բերելով վճռականորեն հայտնեց, որ «այդ անունով մի անձ, ժամանակագրության հեղինակ, գոյություն է ունեցել»⁵³:

Քննենք կարծեցյալ պատմիչի օղտին վկայակոչված փաստերը:

Դրանցից առաջինը 1868 թ. «Արարատ» ամսագրում տրուված երկու էջանոց մի ցանկ է (առաքելական հաջորդականության ցանկը)⁵⁴, որը իբր ծաղկաբաղ է արված Ստեփանոս Տարոնացի անունով մի պատմիչից, «որ էր աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ»:

Ընդգծված ժանոթագրությունն ակնհայտ շփոթի արդյունք է: Հայ մատենագրությանը Մեսրոպ Մաշտոցին ժամանակակից որևէ Ստեփանոս Տարոնացի հայտնի չէ: Այստեղ խոսքը վերաբերում է X դարի նշանավոր պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացուն, որին ցանկն ընդօրինակող զրիչը սխալմամբ անվանել է Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ:

Այս նույն թյուրիմացությունը գտնում ենք նաև «Յայսմաւուրքում»⁵⁵, որտեղ Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտների շարքում նշվում է Ստեփանոս Ասողիկ անունով մեկը: Գիտենք, որ Ասողիկը X դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացու մականունն է⁵⁶:

⁵² Ստ. Մալխասյանց, Սեբեոսի Պատմությունը և Մ. Խորենացի, Թիֆլիս, 1899:

⁵³ Սեդ, էջ ԽԲ—ԽԳ:

⁵⁴ Անընդհատ շարունակություն առաքելական յաջորդության ուղղափառ ո. եկեղեցւոյ Հայոց.— «Արարատ», Վաղարշապատ, 1868, էջ 104—105:

⁵⁵ Հմմտ. Հ. Վ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց..., Վիեննա, էջ 60, 94, նաև՝ 344 (Հաւաքումն քերականութեանց, ձեռ. № 84, 1613 թ.):

⁵⁶ Առաջին դեպքը չէ, երբ զրիչները Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ են համարում նրանից դարեր հետո ապրած մարդկանց: Նույն թյուրիմացությանն են ենթարկվել նաև Ը դարի փիլիսոփա Ստեփանոս Սյունեցին, որը

Անվանի ձևագրագետներ Գ. Տեր-Մկրտչյանը (Հայկա-կանք, էջ 74), Ն. Ադոնցը (Начальная история Армении у Себеоса, էջ 68), Գ. Կթդ. Հովսեփյանը (Յիշատակարանք, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 1—2) «Արարատում» տպված ցանկը (որը պարունակած ձևագիրը մինչև օրս էլ մնում է անհայտ) համարում են անվավերական մի գործ: Եվ հիրավի, այն չի կարող ծառայել որպես լուրջ կոմպանի կարծեցյալ պատմիչի գոյությունը հաստատելու համար: Եթե նույնիսկ հավատանք ցանկի վավերականությանը՝ պետք է ենթադրել, որ նրա հա-մար հիմք ծառայած աղբյուրը գտնվելիս է եղել Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» սկզբնական բնագրում (որը մեզ հասել է պակասներով) կամ էլ՝ շարադրված է եղել առանձին:

Կարծեցյալ պատմիչի օգտին վկայակոչված երկրորդ կրո-վանը XVIII դարի մատենագիր Ստեփանոս Ռոշթայի բառա-րանն է:

Մալխասյանցը, հենվելով Ալիշանի մի ցուցմունքի վրա⁵⁷, գտնում է, որ Ռոշթայի բառարանում հիշատակվում է VII դա-րից առաջ ապրած մի Ստեփանոս Տարոնացի: Սա թյուրիմա-ցության արդյունք է: Նշված բառարանում Ստեփանոս Տարո-նացի անունով պատմիչ չկա⁵⁸:

Երրորդ փաստը դարձյալ Ալիշանի միջոցով եկող մի տե-ղեկություն է: Ալիշանը «Հայապատմում» (մասն Ա, էջ 65) գրում է, թե «պատմչաց շարադասող մեկին երկու Ստեփանոս հիշէ, դատ անձինք համարելով զԱսողիկն և զՏարոնացին»:

Համարվել է նաև Մովսես Խորենացու աշակերտը (հմմտ. Ղազար Ջանկեցի, Գիրք աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի, էջ 624—625. նաև՝ Շարակնոց, երաժշտական երգեցմունք հոգևորականք... վրդպետաց Հա-յոց թարգմանչաց, Կ. Պոլիս, 1815, էջ 2—3), թոնդրակեցիների ժամանա-կակից Խաչիկ վարդապետը (հմմտ. Մխարան, Հայկականք, էջմիածին, 1899, էջ 74), X դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին (հմմտ. անդ) և ուրիշներ:

⁵⁷ Ղ. Ալիշան, Հայապատմում, հատ. Ա., էջ 65:

⁵⁸ Հմմտ. Հ. Ղ. Ա. (= Ալիշան), Տեսութիւն ի գանձ լեզուին Հայոց կամ ի Ստեփաննոսեան բառարան, Ճառ ընթերցեալ ի հայկական ճեմարանիս, «Բաղմալէպ», Վենետիկ, 1852, էջ 91: Այստեղ կա Ստեփանոս (ոչ Տարոնա-ցի) անունով մի պատմիչ, որի ինքնությունը և ժամանակը հայտնի չէ:

Սա նույնպես թյուրիմացության հետևանք է: Ալիշանին հայտնի «պատմչաց շարադասողի» ցանկը նույն «Հայապատումում» (մասն Ա, էջ 13—14) տպված «Ցանկ պատմագրաց հայոցն» է: Այստեղ, հիրավի, նշված են երկու Ստեփանոսներ, երկուսն էլ կողք-կողքի: Բայց պետք է նկատել, որ երկուսն էլ հիշատակված են որպես X—XI դդ. պատմիչներ, հետևյալ հերթականությամբ. «Թումա վարդապետ տանն Արծրունեաց, Շապուհ Բագրատունի, Տէր Յովհաննէս Գառնեցի, Մովսէս Կաղանկատվացի, Ստեփաննոս անուանեալ Ասողիկ վարդապետ, Ստեփանոս Տարօնեցի, ի խնդրոյ տեառն Սարգսի կաթողիկոսի, Արիստակես Լասդիվարդեցի» և այլն: Միաժամանակ տեսնում ենք, որ ցուցակում Ասողիկից զատ նշված Ստեփանոս Տարոնացին իր Պատմությունը գրել է «ի խնդրոյ տեառն Սարգսի կաթողիկոսի»: Այս կաթողիկոսն ապրել է XI դարում և այն անձնավորությունն է, որի պատվերով հենց դրել է Ասողիկն իր «Տիեզերական պատմությունը»: Ուրեմն Ստ. Տարոնացին և Ստ. Ասողիկը միևնույն անձնավորություններն են, որոնք գրչի շփոթի հետևանքով դարձել են տարբեր մարդիկ:

Այսպիսով, կարծեցյալ պատմիչի օգտին բերված միակ քննելի փաստը մնում է վերոհիշյալ երրորդ գլխի հետևյալ խորագիրը. «Արդ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի հորենացույ⁵⁹ և Ստեփանոսի Տարւնացույ՝ հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրաց»⁶⁰:

Այս խոսքերից անմիջապես հետո բերվում է մի քաղվածք, որը բառացիորեն արտագրված է Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկից: Սրանից ելնելով՝ բանասերները բնականաբար եզրակացրել են, որ քաղվածքը թյուրիմացաբար է հայտնված VII դարի սկզբնաղբյուրում, և խորագրում հիշատակված Ստեփա-

⁵⁹ Քաղվածքն անմիջապես հորենացուց չէ վերցված, բայց հեղինակը նշել է նաև նրա անունը՝ նկատի ունենալով, որ Ստեփանոս Տարոնացուց բերված հատվածն ամբողջությամբ ծագում է հորենացուց: Հմմտ. А. Адонц. Нач. история Армении, էջ 69:

⁶⁰ Սեղ, էջ 11:

նոս Տարոնացիին նույն ինքը X դ. պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացին է (Ասողիկը)⁶¹:

Գիտնականները մի այլ խումբ, սակայն, վստահելով «Սեբեոսի Պատմության» բնագրին, ինչպես տեսանք, ենթադրել է, թե խորագրում հիշված պատմիչը Ասողիկը չէ, այլ՝ մեկ ուրիշը, որից իբր օգտվել է Սեբեոսը:

Ճշմարտությունը պարզելու նպատակով բերենք երրորդ գլխի քաղվածքը, որն Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» բնագրի համեմատությամբ ունի հետևյալ տեսքը.

Ստեփանոս Տարոնացի

(Սերկոսի հպս. Պատմութիւն,
Երևան, 1939, էջ 11—12)

...Արդ՝ այսպէս զատուցեալ և-
րևէին երկու ցեղքն թագաւորու-
թեանց Պարսից և Հայոց:

Արշակ քաջ նախնեաց երկուց
ցեղից՝ թագաւորեցելոյ Պահլա-
ւանին և Արշակունւոյն, ամենայն
քաջութեամբ թագաւորեաց ամս
Մէ: Յետ որոյ որդիքն զատուցեալք
թագաւորք Պարսից. Արշակ Մեծ՝
ամս ՄԲ: Արշական՝ ամս Լ: Ար-
շանակ՝ ամս ԼԲ: Արշէս՝ ամս Ի:
Արշաւիր՝ ամս ԽԶ: Արտաշէս՝ ամս
ԼԱ: Դարեհ՝ ամս Լ: Արշակ՝ ամս
ԺԹ: Արտաշես՝ ամս Ի: Պերոզ՝
ամս ԼԳ: Վաղարշակ՝ ամս Մ: Ար-
տաւան՝ ամս ԼԶ:

Ստեփանոս Տարոնացի

(Տիեզերական Պատմութիւն, Ս. Պ.
բուրգ, 1885, էջ 31—32)

...Արդ՝ այսպէս զատուցեալ և-
րևին երկու ցեղքն թագաւորու-
թեանց Պարսիցն և Հայոցն:

Արշակ քաջ նախնեաց երկուց
ցեղից՝ թագաւորեցելոյ Պահլա-
ւանին և Արշակունւոյն ամենայն
քաջութեամբ թագաւորեաց ամս
Մէ: Յետ որոյ որդիքն զատուցեալք
թագաւորք Պարսից. Արշակ Մեծ՝
ամս ՄԲ: Արշական՝ Լ: Արշանակ՝
ամս ԼԲ: Արտաշես՝ ամս Ի: Արշա-
ւիր՝ ամս ԽԶ: Արտաշէս՝ ամս ԼԱ:
Դարեհ՝ ամս Լ: Արշակ՝ ամս ԺԹ:
Արտաշէս՝ ամս Ի: Պերոզ՝ ամս ԼԳ:
Վաղարշակ՝ ամս Մ: Արտաւան՝
ամս ԼԶ:

⁶¹ Հմմտ. Մեսրոպ Երեց, Պատմութիւն Ներսեսի, տպվ. «Սոփերք հայկա-
կանք», հ. 2, Վենետիկ, 1853, էջ 145: Ք. Պատկանյան, История импера-
тора Иракла, стр. VII—IX.

Ն. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 66, 68: Հ. Հյուբշման, Zur Geschichte Ar-
meniens und der ersten Kriege der Araber, Leipzig, 1875. S. 5,
Халатянц Г., Армянский эпос в Истории М. Хоренского, Москва,
1896, էջ 58: Ստ. Մախաչյանց՝ Ստ. Տարոնեցւոյ Ասողիկան Պատմութիւն
սիեզերական, ՍՊԲ, 1885, էջ 321, ծան. 2 և այլն:

Զսա սպանեալ Ստահրացոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ երարձ ըղտէրութիւն Պահլաւաց, յերկրորդ ամին Փիլիպպեայ թագաւորին Հռոմայ: Աստաճօր ղաղարէ թագաւորութիւնն Պարթեւաց յազգէն Պահլաւաց⁶², սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլեղելիոս Պողոմէոսի, կալեաց նոցա ընդ ամենայն ամս՝ ՆԾէ:

Յետ որոյ նուաճեալ Ստահրացոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ ղամենայն Արիս և զԱնարիս, և զբազումս ի նոյն ազգէ, թագաւորութեան Պարթեւաց և Պահլաւաց՝ թագաւորէ ինքն և յետ նորա պաշաղատք նորին զնոյն ձև արիւնա- (կի):

Տեսնում ենք, որ արտագրության փաստն այնքան ակնհայտ է, որ եթէ նույնիսկ գոյություն ունեցած լինի Ասողիկից բացի մեկ ուրիշ Ստեփանոս Տարոնացի՝ դարձյալ նա չի կարող կապ ունենալ երրորդ գլխի հետ, որովհետև այստեղ արտագրությունը կատարված է անառարկելիորեն Ասողիկից:

Այս փաստի բացատրությունը որոնելիս հմանք (Գր. Խալաթյանց, Ն. Ադոնց, Ն. Ակինյան) կարծիք են հայտնել, թէ հատվածը հետագա գրիչների կողմից «Սեբեոսի Պատմության» մեջ գիտակցաբար ներմուծված մի մաս է, քաղված Ասողիկից: Մյուսները (Մալխասյանց և այլք) հատվածների նմանությունը բացատրել են՝ ենթադրելով, թէ Ասողիկն է արտագրել Սեբեոսից:

Իրականությանը չեն համապատասխանում ո՛չ առաջին, ո՛չ էլ երկրորդ տեսակետները: Առաջինի հեղինակները չեն նկատել, որ երրորդ գլխում Ասողիկից ընդօրինակված հատվածը չի կարող ներմուծում համարվել, որովհետև սերտ կապի մեջ է նախորդ և հաջորդ գլուխների (իմա՝ Ա—Գ գլուխների) հետ և նրանց հետ միասին սկսած է գիտվի կամ որպես Սեբեոսի:

⁶² Ընդգծված տողերի մասին՝ ստորև:

ստեղծագործություն, կամ էլ՝ Ասողիկից հետո ապրած հեղինակի դործ: Տարօրինակ է մտածել, թե ինչ-որ մի գրիչ, որին հանձնարարված էր արտագրել «Սեբեոսի Պատմությունը», հանկարծ կրնդհասեր դասական հեղինակի դործը և մի գլուխ էլ ինքը կալիկացիներ այնտեղ՝ այդ մասին բացարձակ հայտարարելով՝ «Արդ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացույ և Ստեփանոսի Տարանեցույ»:

«Սեբեոսի Պատմությանը» կից գլուխներում հեղինակը սովորություն ունի դիմելու իր պատվիրատուին (կամ՝ ընթերցողին), որով և ցույց է տալիս իր ներկայությունը ոչ միայն Ստեփանոս Տարոնացուց քաղված գլխում, այլև մյուս գլուխներում: Այսպես, օրինակ, երկրորդ գլխում նա ասում է. «զսոյն ճառէ ժամանակագիրն այդպէս՝ որպէս առաջիդ կայ» (ՍԵՊ, էջ 7), երրորդ գլխում միևնույն անձնավորությանը դիմելով գրում է. «արդ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացույ և Ստեփանոսի Տարանեցույ» (ՍԵՊ, էջ 11), չորրորդ գլուխն սկսում է այսպես. «Եւ արդ... նշանակեցից զթագաւորութեան ժամանակն» (ՍԵՊ, էջ 20):

Պնդելով, որ երրորդ գլխում Ստեփանոս Տարոնացու անվան տակ զետեղված հատվածը Սեբեոսն ինքն է շարադրել՝ Մալխասյանցը բնականաբար պետք է փորձեր դնել կարծեցյալ Տարոնացուց վերցված հատվածն այդ գլխում: Նա այդպիսի հատված է համարել հայ, պարսիկ և բյուզանդացի թագավորների եռանուն ցանկը⁶³:

⁶³ Այս ցանկը համեմատելով 1868 թ. «Արարատում» տպված առաքելական հաջորդության ցանկի հետ՝ Մալխասյանցը ընդհանրություն է տեսնում նրանց մեջ: «Երկուսն էլ ժամանակագրական ցանկեր են,—գրում է նա,—երկուսն էլ պատմական նյութով աղքատ, երկուսն էլ թե հաջորդությունների և թե տարիների թվերի ճշտության կողմից կասկածելի» (Սեբեոսի պատմությունը և Մ. Խորենացի, էջ 57): Դժվար չէ նկատել, որ այս ընդհանրությունները հատուկ են ժամանակագրական բնույթի յուրաքանչյուր երկի. նրանք բոլորն էլ պատմական նյութով աղքատ են և թվերի ճշտության կողմից միշտ էլ ստուգելի:

Մալխասյանցն ինքը «Արարատում» տպված ցանկում նշում է հին դա-

Սրանով անտեսվել է Ն. Ադոնցի և ուրիշների («Սոփերք հայկական» հ. Զ, Վենետիկ, 1853, էջ 145) կողմից արդեն վաղուց նկատված այն փաստը, որ երրորդ գլխի բնագիրը խախտված է, և Ստեփանոս Տարոնացու անունը կրող վերնագիրը վերաբերում է միայն Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկից քաղված հատվածին:

Հանրահայտ իրողություն է, որ Սեբեոսին վերագրվող Պատմությունը մեզ հասել է աղճատված վիճակում: Բանասերները, և ամենից առաջ Մալխասյանցը, ձեռագրում նկատելով նյութերի ետևառաջություն՝ բնագիրը հրատարակել են կարգավորելուց հետո: Այնուհանդերձ դեռ մնում են չկարգավորված տեղեր, որոնցից մեկն է, ահա, երրորդ գլուխը: Թերթի կորստյան պատճառով⁶⁴ այստեղ իրար են խառնված երկու տարբեր սկզբնաղբյուրներից քաղված նյութեր՝ Ասողիկի հատվածը և հռոմեացի կանոնը⁶⁵: Մեր կարծիքով, այս կորած թերթի վրա գրված է եղել երրորդ գլխի վերջը և հռոմեացի կանոնի սկիզբն իր վերնագրով հանդերձ⁶⁶:

Որ այս երկու բնագրերը (Ասողիկից քաղված Պարթևայ

րերի համար անսովոր քերականական ձևեր. «Աչքի է ընկնում սորա ձևի դործածությունը, փոխանակ սմա կամ զսա ձևերի, և հաճախ աննախդիր հայցականի դործածությունը փոխանակ զ նախորդով հայցականի» (անդ. էջ 56): Ընդամենը երկու էջանոց ցանկում այսքան հաճախ հանդիպող քերականական անկանոնություններն էլ բավական են բնագրի ժամանակը որոշելու համար: Ինչ վերաբերում է ցանկում հանդիպող անձնանունների հին ուղղագրությանը, որը մատնանշում է Մալխասյանցը, դա միայն հին բնագրերի մեկնաշնորհը չէ:

⁶⁴ Կորած թերթի գոյությունը չի թխտում նաև Մալխասյանցը Տե՛ս Սո. Մալխասյանց, Սեբեոսի պատմությունը և Մ. Խորենացի, էջ 102—103, նաև՝ Սե՛թ, էջ 171—172: Հմմտ. նաև Адонц Н., Начальн. ист. Армении, էջ 66, 68:

⁶⁵ Երրորդ գլխին չի պատկանում նաև նախորդ գլխից այստեղ ընկած Մամիկոնյանների հատվածը (այս մասին՝ առանձին):

⁶⁶ Թերթի կորստյան պատճառով միևնույն վերնագրի տակ հայտնված տարբեր գլուխների բնորոշ օրինակ է տալիս նաև Թովմա Արծրունու «Պատմությունը»: Այստեղ ընդհանուր խորագրի տակ են հայտնվել ոչ միայն տարբեր գլուխներ, այլև երկու առանձին հեղինակների աշխատությունները՝ Թովմա Արծրունու և նրա անանուն շարունակողի գործերը:

ցանկը և եռանուն կանոնը) նախնական բնագրում գտնվելիս են ևղել տարբեր վերնագրերի տակ՝ երևում է հետևյալ փաստերից.

Ա) Պարթևաց ցանկն իրենից ներկայացնում է մի սովորական միատարր ցանկ, որտեղ հաջորդաբար թվարկվում են միևնույն երկրի թագավորները. դրան հակառակ՝ եռանուն կանոնը հայոց, պարսից և բյուզանդացոց թագավորների հաջորդությունը ցույց տվող մի համաժամանակյա (սինքրոնիկ) աղյուսակ է: Այսպիսի աղյուսակները հեղինակը զետեղած է ևղել առանձին վերնագրերի տակ, ինչպես այդ տեսնում ենք երկանուն կանոնի դեպքում, որի վերնագիրն արդեն մեզ ծանոթ է. «Եւ արդ երկակի կանոնաւ զՊարսից և զՅունաց հաստատելով նշանակեցից զթագաւորութեան ժամանակն»: Ինքնրստինքյան հասկանալի է, որ երկանուն կանոնը (որը եռանուն կանոնի նման համաժամանակյա աղյուսակ է) առանձին վերնագրի տակ զետեղող հեղինակը՝ նույն կերպ կվարվեր նաև եռանուն կանոնի դեպքում, այն անշատելով Պարթևաց միատարր ցանկից:

Բ) Ներկա երրորդ գլխում երկու անգամ հանդիպում ենք միևնույն իրադարձության (Սասանյան հարստության հիմնադրման) հիշատակությանը, մեկ՝ Ասողիկի քաղվածքում, մեկ էլ՝ եռանուն կանոնում: Անշուշտ, ավելի բնական կլիներ, եթե այս միևնույն տեղեկությունները զետեղված լինեին տարբեր վերնագրերի տակ:

Նշված տեղեկություններն են. Ասողիկի քաղվածքում՝ «Զսա (Պարթևաց թագավոր Արտավանին—Գ. Ա.) սպանեալ Ստահ-րացւոյն Արտաշրի՝ որդւոյ Սասանայ՝ եբարձ զտէրութիւն Պահլաւաց յերկրորդ ամին Փիլիպպեայ թագաւորին Հռոմայ: Աստաւօր դադարէ թագաւորութիւնն Պարթևաց յազգէն Պահլաւաց⁶⁷, սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլիպպել-փոս Պտղոմէոսի, կալեալ նոցա ընդ ամենայն ամս՝ ՆՄէ: Յետ

⁶⁷ Հիշենք, որ ընդգծված բառերը երրորդ գլխի բնագրում պակասում են. ընդօրինակող գրիչը արտագրության ընթացքում սխալմամբ բաց է թողել մենք վերականգնել ենք Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» հիման վրա: Այս մասին ավելի մանրամասն՝ ստորև:

որոյ նուաճեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ
 դամենայն արիս և զանարիս և զբազումս ի նոյն ազգէ թաղա-
 տորութեան Պարթևաց և Պահլավաց՝ թագաւորէ ինքն և յետ
 նորա պայազատք նորին զնոյն ձե օրինակի»⁶⁸։ Նոյն տեղե-
 կությունը հայտնվում է նաև եռանուն կանոնում, որպես նոր
 սկսվող տեղեկություն. «Եւ եղև յետ մահուանն Արտանայ,
 որդւոյ Վաղարշու արքային Պարթևաց թագաւորեաց Արտա-
 շիր՝ որդի Սասանայ միահեծան տէրութեամբ ի վերայ Բարե-
 լայտոց և Ասորոց և Մարաց և Պարսից և Պարթևաց»⁶⁹։

Գ) Ըստ պարթևաց ցանկի՝ Սասանյան հարստությունը
 հիմնվել է «յերկրորդ մօին Փիլիպպեայ քագաւորին Հոռմայ»,
 իսկ եռանուն կանոնում այդ մասին հայտնվում է. «Յամի եր-
 րորդի Եղիաւնոսի կայսեր և յամս Լ—երրորդի առաջի Մեծի
 Խոսրովայ արքային Հայոց՝ փոփոխումն թագաւորութեան
 այսորիկ լեալ»⁷⁰։

Այս հակասական տվյալները, անկասկած, պետք է իրա-
 րից բաժանված լինեին մի վերնագրով, որտեղ հայտնված լի-
 ներ, որ երկրորդ տեղեկությունը բերվում է ըստ ուրիշ սկզբ-
 նաղբյուրների։ Այլապես հնարավոր չէր, որ հեղինակը միև-
 նույն գլխում մեկ հայտներ, թե Սասանյան թագավորությունը
 հիմնվել է Փիլիպպոսի ժամանակ, մեկ էլ՝ Եղիանոսի։

Նշված փաստերի ուժով եռանուն կանոնը դուրս է գալիս
 երրորդ գլխի կազմից և Ստեփանոս Տարոնացուն դարձյալ
 մնում է Ասողիկին համապատասխանող հատվածը։

Այս բնադիրը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության»
 հետ համեմատելիս նկատում ենք, որ ժամանակագրական
 տվյալներն ու թագավորների հաջորդականությունը վերաբե-
 րող տեղեկությունները վերցված են Խորենացուց։ Սրանից ել-
 նելով Մալխասյանցը իրավամբ հզրակացրել է, որ հատվածը
 կազմված է Խորենացու «Հայոց Պատմության» հիման վրա։
 Մնում էր պարզել, թե ո՞վ է անմիջապես Խորենացուց օգտվո-
 ղը՝ երրորդ գլխի հեղինակը, թե՞ Ասողիկը։ Մալխասյանցը,

⁶⁸ ՍԵՊ, էջ 12։

⁶⁹ ԱՆԳ, էջ 14։

⁷⁰ ԱՆԳ։

ինչպէս տեսանք, առաջնութիւնը տվել է Լորրորդ զլխի հեղինակին, Ասողիկին հանդես բերելով վերջինիս արտագրողի դերում:

Ստորեւ բերվող համեմատութիւնը, սակայն, ցույց է տալիս, որ Մովսէս Խորենացուց անմիջապէս օգտվողը Ասողիկն է, իսկ Լորրորդ զլխի հեղինակն օգտվել է Ասողիկից:

Մ. Խորենացի	Ստ. Ասողիկ	«Սերեոսի Պատմութիւն» Գ զլուխ
Յետ վաթսուն ամի՝	Ի վաթսուն ամի զկնի	Յետ մահուան Աղէքսանդրոս
մահուան Աղէքսանդրոս թագաւորէ	վախճանի Աղէքսանդրի թագաւորէ	սանդրոս
Ի վերայ Պարթևաց	Ի վերայ նոցա	թագաւորէ
Արշակ քաջ	Արշակ քաջ	Արշակ քաջ
Ի քաղաքին որ կոչի	Ի Բա՛շ Ծահաստանի	Ի Բա՛շ Ծահաստանի
Բա՛շ Առաստին	չերկրին Քուշանաց...	չերկրին Քուշանաց կեց-
չերկրին Քուշանաց...	թագաւորէ ընդ ամե-	եալ ամս ձէ.
թագաւորեաց (Արշակ-Փ. Ա.)	նայն	թագաւորէ

ամս երեսուն և մի
եւ ետ նորա որդի նո-
րին Արտաշէս ամս քսան

եւ վեց (գումարը տա-
լիս է Մէ) ⁷¹։
Ապա Արշակ նորին որդի
որ կոչեցաւ Մեծ
ամս յիսուն և երիս...
թագաւորեցոցանէ
զեղբայր իւր
Վաղարշակ ի վերայ
մերոյ աշխարհիս ⁷²։

ամս Մէ։
եւ ետ սորա թագաւորէ
սորին որդի Արշակ
որ կոչեցաւ Մեծ
(ամս ՄԲ, տե՛ս էջ 31)
թագաւորեցոյց
զեղբայր իւր
Վաղարշակ ի վերայ
աշխարհիս Հայոց ⁷³։

ամս Մէ։
Յետ նորա թագաւորէ
նորին որդի Արշակ
որ կոչեցաւ Մեծ
ամս ՄԲ։
սա թագաւորեցոյց
զեղբայր իւր
Վաղարշակ ի վերայ
աշխարհիս Հայոց ⁷⁴։

⁷¹ Ասողիկն այստեղ տարբեր է Խորենացուց նրանով, որ միանգամից գումարում է նրա նշած տարիները և նշում ընդհանուր թիվը՝ Մէ։ Այս տարբերութիւնն պատճառը, ինչպէս նաև մի երկու ալ տվյալներ բացատրել է Ստ. Մալխասյանցը։ Տե՛ս «Սերեոսի պատմութիւնը և Մ. Խորենացի», էջ 39—41։

⁷² Խորենացուց օրինակներ բերել ենք ըստ Մալխասյանցի հիշյալ աշխատութիւն (էջ 36)։

⁷³ «Ստեփանոսի Տարօնացուց Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», ՍՊԲ, 1885, էջ 29—30։

⁷⁴ ՍեՊ, էջ 11։

Այստեղ *հորենացու* և *Ասողիկի* բնագրերը մի քանի տեղ կրճատված են (ցույց ենք տվել բազմակետերով), որից հետո նոր՝ համապատասխանում են երրորդ գլխի հասվածին: Սա նշանակում է, որ երրորդ գլխի հեղինակն իր բնագիրը կազմել է Ասողիկին կրճատելու միջոցով: Իսկ կրճատել նա կարող էր միայն Ասողիկի գիրքը ձեռքի տակ ունենալուց հետո:

Բացի համադրության մեջ երևացող բառային պատկերից՝ երրորդ գլխի հեղինակի տարբերությունը *Խուրենացուց* և *Ասողիկից* ցույց են տալիս նաև երկու կարևոր պատմական տեղեկություններ: Նախ՝ ըստ երրորդ գլխի՝ Արշակ Քաջն ապրել է ՃՀ (130) տարի, որի մասին չգիտեն ո՛չ *Խորենացին*, ո՛չ էլ *Ասողիկը*, և երկրորդ՝ *Խորենացին* և *Ասողիկն* ունեն տեղեկություն այն մասին, որ Արշակ Քաջը թագավորել է Աղեքսանդրի մահվանից 60 տարի հետո, իսկ երրորդ գլխի հեղինակն այս տեղեկությունը չունի:

Երբ 60 տարվան վերաբերող տեղեկությունը հայտնելուց հետո (էջ 32) *Ասողիկը* կրկին անդրադառնում է նույն իրողությանը՝ տեսնում ենք, որ նա անառարկելիորեն օգտվել է *Խորենացուց* (և ոչ՝ երրորդ գլխի հեղինակից): Այսպես. հայտնելով, որ իր խոսքը միևնույն դեպքի մասին է («որպէս ասացաք»), նա այս անգամ խոսում է ոչ թե առաջվա նման սեփական շարադրությամբ, վերապատմելով իր գիտեցածը (որի բնթացքում, օրինակ, նա *Խորենացու* Բահդ Առաւառին-ը դարձրել էր Բահդ Շահաստանի), այլ՝ ուղղակի նայելով *Խորենացու* Պատմությանը և բառացի արտադրելով հատվածը:

Մ. Խորենացի (Գիրք Բ, գլ. Բ)	Ստ. Ասողիկ («Տիեզ. պատմ.», լջ 31)	Երրորդ գլխի հեղինակ («Արևիկոսի պատմ.»), էջ 11)
Յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի թագաւորէ	Յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի թագաւորէ	Յետ մահուանն Աղեք- սանդրու թագաւորէ
Ի վերայ Պարթևաց Արշակ Քաջ	Ի վերայ Պարթևաց Արշակ Քաջ	Արշակ Քաջ
Ի քաղաքին որ կոչի Բահդ Առաւառին	Ի քաղաքին որ կոչի Բահդ Առաւառին	Ի Բահդ Շահաստանի
յերկրին Քուշանաց...	յերկրին Քուշանաց:	կեցեալ ամս ՃՀ:

Մեկնաբանությունն ավելորդ է:

Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» վրա երրորդ գլխի հեղինակի կատարած աշխատանքն այնքան ակնբախ է, որ հեշտությամբ կարելի է հետեւել նրան: Այսպես. նպատակ ունենալով արտագրել միայն Պարթեաց թագավորների անունները և նրանց հաջորդականությունը ցույց տվող տարեթվերը՝ երրորդ գլխի հեղինակը Ասողիկի բնագրից բաց է թողել դեպքերի նկարագրական մանրամասնությունները, մինչև որ կրկին հանդիպել է անունների ու թվերի և կրկին վերցրել իր ցանկի մեջ: Ոչ մի տեղ նա Ասողիկի բնագրից չի հեռացել և նրանից օգտվել է այնպիսի խիստ հերթականությամբ, որ կարելի է առանց չափազանցության ասել, որ եթե այժմ որևէ մեկը կրկին նրա աշխատանքը՝ կստանա միևնույն ցանկը:

Այս սեռակետից առանձնապես բնորոշ է «Տիեզերական պատմության» 30 և 31 էջերի օգտագործումը: Առաջինում կա ցանկի համար պիտանի ընդամենը մեկ տեղեկություն (հայտնիում է, որ Արշակ Մեծը «թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց»), մնացածն ամբողջությամբ նկարագրական բնույթ ունի: Երրորդ գլխի հեղինակն այս ամբողջ էջից վերցրել է միայն այդ տեղեկությունը: Դրան հակառակ, հաջորդ էջն ամբողջությամբ, սկզբի բառից մինչև վերջինը, մի պատրաստի ժամանակագրական ցանկ է, որը և երրորդ գլխի հեղինակն արտագրել է առանց մի բառ բաց թողնելու: Սա հեղինակի մտադրությունը բացահայտող բնորոշ փաստ է:

Այս հանգամանքը վրիպել է Ստեփանոս Մալխասյանցի ուշադրությունից և նա անհասկանալի է համարել, թե ինչու երրորդ գլխի հեղինակն Ասողիկին արտագրելիս պետք է բաց թողած լիներ հիշյալ նկարագրական մանրամասնությունները: «Անհասկանալի կ'մնար,— գրում է նա,— թե ինչու այս հեղինակը յուր բնագիրը Ասողիկից արտագրելիս զուրս է զցել վերահիշյալ կտորները»⁷⁵:

Նրա կարծիքով՝ ավելի հասկանալի կ'լինեք, եթե արտագրողը փոխանակ կտորները բաց թողնելու, ընդհակառակը, ըն-

⁷⁵ Ստ. Մալխասյանց, Սեբեոսի Պատմությունը և Մ. Խորենացի, էջ 28:

դարձակեր իր սկզբնաղբյուրը: Եվ քանի որ Ասողիկի բնագիրը երրորդ գլխի համեմատությամբ ավելի ընդարձակ է, ուստի Մալխասյանցը ենթադրել է, թե արտագրողը Ասողիկն է: Ըստ այսմ Ասողիկը կատարել է մի շատ տարօրինակ աշխատանք. նա իբր երրորդ գլխից վերցրած յուրաքանչյուր նախադասու-
թյուն մասնատել է մի քանի մասերի և նրանցում մեջընդմեջ ավելացրել Մուվսես հորենացուց և Եվսեբիոս Կեսարացուց վերցրած տեղեկություններ: Այսպես, օրինակ, Մալխասյանցը գտնում է, որ Ասողիկը երրորդ գլխից վերցրել է ստորև բեր-
վող նախադասությունը և բաժանելով երեք մասի՝ նրանցից առաջ և հետո ավելացրել է երեք հատված (կարծեցյալ ներ-
մուծումներն ընդգծում ենք).

Գ գլուխ

Ասողիկ

Յետ մահուանն Աղեքսանդրու

Թագաւորէ Արշակ քաջ ի Բահյ
Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց
կեցեալ ամս ճլ,

և ևդև ի ԺԱ ամին սորա (Անախո-
բայ թէոսի) և ի Կ ամի զկնի
վախճանին Աղեքսանդրի Ապրս-
տամբեցին Պարթև ի ծառայութե-
նէ Մակեդոնացոց և թագաւորէ
ի վերայ նոցա Արշակ քաջ ի Բահյ
Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց:
և րափէ զամենայն կողմանս
Արևելից և տայ պատերազմ սաս-
տիկ յոյժ: Հալածէ և ի Բաբելոն,
զՄակեդոնացոց իշխանութիւնն և
թագաւորեաց ընդ ամենայն ամս
ծլ:

Թագաւորեաց ամս ԾԷ⁷⁶:

Տեսնում ենք, որ արտագրողը երրորդ գլխի հեղինակն է:

Մալխասյանցի աչքից վրիպել է ևս մի կարևոր հանգա-
մանք, այն է՝ պարթև թագավորների ցանկն Ասողիկի մոտ
գտնվում է «Տիեզերական պատմության» նախապատրաստա-
կան մասում, որտեղ հեղինակը անխտիր համառոտագրում է
իր սկզբնաղբյուրները և կազմում մի հակիրճ ժամանակա-
գրություն, ձեռքին եղած տասնյակ էջերից երեքմի վերցնելով
մեկ կամ երկու տվյալ:

Ահա այս սլարագաներում նա չէր կարող երրորդ գլխի

⁷⁶ Ստ. Մալխասյանց, Սերեոսի Պատմությունը և Մ. հորենացի, էջ
23—24,

նկատմամբ կիրառել բոլորովին հակառակ գործողություն և ոչ միայն այն արտագրել ամբողջությամբ, այլև՝ նրա մեջ հավելումներ կատարել:

Վերը բերված օրինակում Ասողիկն ըստ Մալխասյանցի՝ հրրորդ զխից լիւրցրել է 4 տողանոց մի տեղեկություն Արշակ քաջի մասին և երեք մասի ծվատելով դարձրել է 13 տողանոց մի բնագիր: Սա անհնարին է ոչ միայն այն պատճառով, որ «Տիեզերական պատմության» տվյալ մասում Ասողիկը, մեր ասածի համաձայն, միայն և միայն համառոտագրում է իր սկզբնաղբյուրները, այլև այն պատճառով, որ նա պարթևաց յանլը կաղմելու համար երրորդ զխին զիմելու ոչ մի կարիք չունեւր, որովհետեւ բոլոր այն տեղեկությունները, որ նա պետք է քաղեր այնտեղից՝ կարող էր գտնել նույն հորենացու մոտ, որին նա զիմել է ցանկի հիմնական տեղեկությունները քաղելու համար:

Մալխասյանցի կարծիքով Ասողիկն ընդարձակել է նաև հրրորդ զխի հետևյալ հասկածը.

Գ զլուխ

Զոա ոպանեալ Ստահրացոյն
Արտաշրի որդւոյ Սասանայ
Երարձ գտերութիւն Պահլաւաց

սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլիպիսոս Պտղմէոսի, կալեալ նոցա ընդ ամենայն ամս
նՅէ:

Ասողիկ

1. Զոա ոպանեալ Ստահրացոյն
2. Արտաշրի որդւոյ Սասանայ
3. Երարձ գտերութիւն Պահլաւաց
4. յիւրեանդ ամին Փիլիպսեայ
5. րագաւորին Հոռմայ: Աստաւօր
6. դաղարւ. րագաւորութիւնն Պար-
7. րեաց յագգէն Պահլաւաց.
8. սկսեալ յերեսուն ամի թագա-
9. տութեանն Փիլիպիսոս Պտղո-
10. մէոսի, կալեալ ոցա ընդ ամե-
11. նայն ամս նՅէ:

Դժվար չէ նկատել, որ այստեղ գործ ունենք սոսկ գրչական մի վրիպակի հետ, երրորդ զխի հեղինակը կամ նրան ընդօրինակող զրիչը, ձեռագիրն արտագրելիս սխալմամբ բաց է թողել ընդգծված տողերը: Վրիպումը տեղի է ունեցել 3-րդ և 7-րդ տողերում հանդիպող միևնույն Պահլաւաց բառի պատճառով: 3-րդ տողի Պահլաւաց բառն արտագրելուց հետո կրկին ձևագրին անդրադառնալիս՝ զրիչը նկատել է 7-րդ

տողի միենույն բառը և կարծելով, թե այն արդեն արտագրել է՝ շարունակել է ընդօրինակել այդ բառից հետո եկող տողերը. այսպիսով նա բաց է թողել 3-րդ և 7-րդ տողերի միջև ընկած բնագիրը:

Այս կարգի վրիպումները սովորական են և հանդիպում են «Սեբեոսի Պատմության» նաև այլ հատվածներում: Մեզ հայտնի է ձեռագրերում հայտնաբերել և լրացնել մի քանի նման բացթողումներ: Այսպես, օրինակ, հայկական ամենահին թղթյա ձեռագրում (Մատենադարանի ձեռագիր № 2679, ընդօրինակված 971 թ.) պահպանվել է «Սեբեոսի Պատմության» մի հատվածը, որը համապատասխանում է տպագիր բնագրի (1939 թ. հրատարակություն) 135 էջին: Այս էջում բնագիրը մի տեղ պակաս է, որը առիթ է տվել զանազան ենթադրությունների⁷⁷: Իրականում, սակայն, տեղի է ունեցել միենույն զրչական սխալը. բաց է թողնված օրինակից երկու տող: Ահա այդ տողերը (ընդգծում ենք), որ գտնում ենք թղթյա հնագույն ձեռագրում.

Թղթյա հնագույն ձեռագիր
(թ. 192ա)

«Սեբեոսի Պատմություն»
(էջ 135)

1. զի՛արդ ոչ զոգոմն կալցի	զի՛արդ ոչ զոգոմն կալաւ
2. զճաշակողն՝ ի հօրն կենդա-	զճաշակողն՝ ի հօրն կենդա-
3. նի աներկիւղարար մերձենալ	նի աներկիւղարար մերձենալ
4. զոր ոչ Սերովլւն իսկ ձե-	
5. ոովք համարձակւր մերձենալ.	
6. այլ ոնելեաթ և ոչ մարգարէն..	այլ ոնելեաթ և ոչ մարգարէն...

Այստեղ բացթողումը կատարվել է 3-րդ և 5-րդ տողերը եզրափակող միենույն մերձենալ բառի պատճառով:

«Սեբեոսի Պատմության» տպագիր բնագրի մեկ այլ հատվածում (էջ 120) պակասող շորս տող պահպանվել է մեր Մատենադարանում պահվող մի ձեռագրական պատառիկում (պատառիկ № 1343).

Պատառիկ

«Սեբեոսի Պատմություն»
(էջ 120)

1. լաւ համարեցաւ տալ սակ և	
2. առնել հաշտութիւն պատգա-	լաւ համարեցաւ տալ սակ և

⁷⁷ Հմմտ. ՍեՊ, էջ 195, ծան. 70:

	ժառուար	տոնել հաշտութիւն պատգամաւո-
3. և մնալ ժամանակի իւրում զի		րարք.
	քերես	
4. և աստուծոյ հաշտութեամբ հա-		
	յեացի	
5. յերկիր և ողորմեսցի նոցա. և		
	սկսաւ	
6. խաւսել ի հաշտութիւն պատգա-		
	մառուաւ	
7. և փութացուցանէին իսմայելա-		
	ցիքն	և փութացուցանէին իսմայելա-
		ցիքն...

Այստեղ նույնպես զործ ունենք միևնույն բառի (2-րդ և 6-րդ տողերը եղբայրակող պատգամաւորաւ բառի) պատճառով տեղի ունեցած բազմողման հետ:

Թվում է, բերված փաստերը բավական են՝ համոզելու համար, որ պարթևների ցանկը Ասողիկը կազմել է հորենացու և ոչ՝ «Սեբեոսի ՊասամովՅանը» թյուրիմացաբար կցված երրորդ գլխի հիման վրա:

Կարելի է ենթադրել, որ եթե երրորդ գլուխը հայտնի լինելը Ասողիկին՝ հա հավանաբար «Տիեզերական պատմության» մեջ, ի շարս իրեն հայտնի մյուս պատմիչների, որն է առիթով կնշեր նաև իր անուն-ազգանունը կրող Ստեփանոս Տարոնացուն, որը երրորդ գլխի խորագրում նշված է որպես Մովսես Խորենացու հետ հավասար մի նշանավոր «հաւաստի և ճշմարիտ» պատմիչ։ Ասողիկին այնքան հայրենասեր տարոնացի է, որ նույնիսկ Խորենացուն Տարոնացի է կոչում, ուրեմն պատճառ չունի չհեղու հաև այս «նորահայտ» Տարոնացուն։

«Սերեոսի Պատմությանը» հետագայում միացած հատվածում գտնվող պարթև թագավորների ընդամենը մեկ-երկու լճանոց ցանկում այնքան խիտ են Ասողիկի լեզուն ու ոճը ցույց տվող փաստերը, որ նրանց նմանները կարելի է ցույց տալ «Տիեզերական պատմության» մի քանի այլ հատվածներում:

«Տիեզ. պատմ.» էջ 31, Սեղ. էջ 12

Աստանօր դադարէ թագատօրութիւնն

Պարթևաց յագգէն Պահլավաց

սկսեալ յէ ամի քաղաւորութեան
Փիլադելփոս Պաղովէոսի,
կալեալ սոցա ընդ ամենայն
ամս ՆԾԷ:

«Տիեզ. պատմ.» Լջ 77

Աստանօր դպարէ թագաւորու-
թիւնն

Հայոց յազդէն Արշակունեաց,
Սկսեալ յԺԲ ամի երկրորդ եւերդե-
տեո

Պաղովէոսի թագաւորի եղիպտաց-
ւոց

և դպարեալ ի ԻԴ ամին Թէոդոսի
թագաւորին Յունաց,
կեցեալ ընդ ամենայն թագաւորու-
թեան

Հայոց ամս ՇԾԹ:

«Տիեզ. պատմ.» Լջ 117

Աստանօր դպարէ թագաւորու-
թիւնն

Պարսից յազդէն Սասանայ,
սկսեալ յերրորդ ամի

Փիլիպպոսի թագաւորի Հոռմայ
և դպարեալ յԺԷ ամի Հերակլէոսի
ի՝ յՀԵ թուականին

կալեալ ընդ ամենայն զթագաւոր-
ութիւնն

Պարսից ազդին Սասանեան ամս
ՅԶԶ:

Երեք գեպքում էլ Աստուրիկը միեկնուցն ձեռով է կապման իր
ժամանակագրութիւնը: Հայոց Արշակունի հարստութեան և
պարսից Սասանյան թագաւորութեան բարձման մասին նա
հայտնում է ճիշտ նուցն ձեռով, ինչպէս նշել է Պարթևաց ցան-
կում սահմանափակաւ թագաւորութեան բարձման մասին: Սա
ժամանակագրութիւն կապման աստիճանի եղանակ է:

Միեկնուցն երեւոյթին ենք հանդիպում նաև հետեւյալ հատ-
վածներում.

«Տիեզ. պատմ.», Լջ 31, ՍԵՊ, Լջ 12

Զսա սպանեալ Ստահրացոյն Արտաշրի
Որդոյ Սասանայ եբարձ գոէրուրին Պանկալայ
յերկրորդ ամին Փիլիպպեայ թագաւորին Հոռմեայ:

«Տիեզ. պատմ.», Լջ 16

Զսա սպանեալ Աղեքսանդրի

ի վեցերորդ ամի թագաւորութեանն
իւրոյ

եբարձ զՊարսից թագաւորութիւնն,

որ տեալ ամս ՄԷ:

«Տիեզ. պատմ.», Լջ 28

Զսա սպանեալ Աղեքսանդրի Մա-
կեդոնացոյ

Փիլիպպեայ (որդոյ) միանգա-
մայն

Պարսից և Ասորեստանեայց թա-
գաւորութեանն,

տիրեաց ամս Զ:

նգրակացութիւն. Պարթեապ ցանկի մանրակրկիտ բնա-
դրական քննութիւնը և վերը բերված փաստերը ցույց են տա-
լիս, որ Սեբեոսին վերագրվող Պատմութեան ներկա բնագրում
գետեղված հիշյալ ցանկն արտագրված է X դարի պատմիչ
Ստեփանոս Տարոնացու (Ասողիկի) «Տիեզերական պատմու-
թիւնից», ուստի և՛ սիւլմամբ է կցված VII դարում հորին-
ված «Սեբեոսի Պատմութեանը»: Յանկը պարունակող երրորդ
գլխիւր (իրեն նախորդող երկու և հաջորդ՝ Դ գլխի հետ միա-
սին) գրված է Ասողիկից հետո:

Ստեփանոս Տարոնացու անունը կրող երրորդ գլխիւր թյու-
րիմացաբար գտնվելով «Սեբեոսի Պատմութեանում» առիթ է
տուել բանասերներին՝ կյանքի կոչելու մի նոր՝ անիրական
Ստեփանոս Տարոնացու, որն իբր ասլրել է VII դարից առաջ և
սրից իբր օգտուել է Սեբեոսը:

Միջնադարյան մատենագետներն ու պատմիչները, առանց
խտրութեան, բոլորն էլ ավելի ճիշտ ընկալելով Ստեփանոս
Տարոնացու անունը կրող հատվածը՝ այն համարել են Ասողի-
կից քաղված հատված: Այդ է պատճառը, որ հայ մատենագի-
տական բնագրերից և ո՛չ մեկում, ինչպես նաև ո՛չ մի պատ-
միչի մոտ չենք հանդիպում Ասողիկից զատ մեկ ուրիշ Ստե-
փանոս Տարոնացու անվան:

* *
*

Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկի անունը կրող գլխում, ինչ-
պէս նաև նրա հաջորդ՝ շորորդ գլխում գետեղված են երկա-
նուն և եռանուն համաժամանակյա (սինքրոնիկ) ժամանակա-
դրական աղյուսակներ, որոնք կազմում են «Սեբեոսի Պատ-
մութեանը» կից հատվածի գրեթե կեսը:

«Սեբեոսի Պատմութեան» հեղինակի համար անիմաստ
աշխատանք կլինեն այդպիսի աղյուսակ կազմելը: Այլ բան,
եթե ժամանակագրական աղյուսակները հանդիսանային զըր-
քում բացակայող տվյալները լրացնող միջոցներ: Սակայն
«Սեբեոսի Պատմութեան» մեջ Պերոգի թագավորութիւնից
սկսած մինչև գրքի վերջը կրկնվում են աղյուսակում եղած
տվյալները: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ աղյուսակները

«Սեբեոսի Պատմութեան» համար չեն կազմված, այլ պատկանել են մի ավելի ուշ ժամանակի երկի, որի հեղինակը կարող էր դրանք բերած լինել որպես իր ժամանակակից պատմութեանը նախորդած շրջանի ժամանակագրություն:

Այսպիսով, համաժամանակյա աղյուսակները նույնպես հերքում են իրենց պատկանելիությունը «Սեբեոսի Պատմութեան» հեղինակին:

Գ

Մենք քննարկեցինք «Սեբեոսի Պատմութեանը» թյուրիմացաբար միացած հատվածի բովանդակությունը գրեթե ամբողջությամբ (առաջաբանը, «Հինդ թագավորների» հարցը, ուրիշների կողմից չնկարագրված ժամանակը՝ «զանստորագրեալ ժամանակ», Ստեփանոս Տարոնացու հատվածը, համաժամանակյա աղյուսակները և այլն): Մեր տեսադաշտից դուրս մնաց հատվածում գտնվող միայն մեկ կարևոր փաստ՝ Մամիկոնյանների վրույցը, որը մենք քննելու ենք Փալստոս Բուզանդի կորած դարձվածքների առեղծվածի լույսի տակ և այդ պատճառով էլ դարձնում ենք առանձին ուսումնասիրության նյութ:

«Սեբեոսի Պատմութեանը» միացած հատվածում հայտնվելում է Մծուրն քաղաքում հայտնաբերված մի հունարեն արձանագրության մասին, որը պարունակել է հայոց հին թագավորների ժամանակագրությունը և ունեցել է հետևյալ խորագիրը. «Ես, Ագաթանգեղոս գրիչ, գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս դամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի»⁷⁸:

Սեբեոսին վերագրվող Պատմութեանը կից հատվածում, այս արձանագրության հիման վրա, բերված է առաջին հայ թագավորաց ցանկը: Այստեղ հանդիպում է Տրդատ անունով ընդամենը մեկ հայ թագավոր՝ Խոսրովի որդին, ուստի և նրա հրամանով արձանագրությունը կազմող հեղինակը՝ Ագաթանգեղոսը մեղ ներկայանում է որպես երրորդ դարի հեղինակ:

⁷⁸ Սեղ, էջ 2:

նթիւ ընդունենք, որ Մարաբասյան մատչանում վկայակոչված արձանագրութիւնը վավերական սկզբնաղբյուր է՝ Լնշանակի դա մեղ հայտնի ամենահին գրավոր հիշատակարանն է, որ վերաբերել է ղուտ հայոց պատմութեանը: Այս տրամաբանական եզրակացութեանն է եկել մեզանից դեռ հարյուրամյակներ առաջ հայ մեծ պատմաբան-գիտնական Մովսէս Խորենացին, որը Մարաբասյան մատչանը նշել է ի շարս իր օգտագործած ամենահին սկզբնաղբյուրների: Այսպիսով, անկախ արձանագրութեան վավերականութիւնից, Ագաթանգեղոսը մեղ ներկայանում է որպէս հայոց պատմութեան ամենահին շրջանի ժամանակագիր:

Որ արձանագրութեան մասին հաղորդող Մարաբասյան սկզբնաղբյուրը գրվել է Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութիւն»-ից առաջ՝ դա մի փաստ է, որն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նշել են ինչպէս հայ, այնպէս էլ օտար բազմաթիւ գիտնականներ՝ Բ. Պատկանյան⁷⁹, Ա. Գուտշմիդ⁸⁰, Կարիեր⁸¹, Ֆետտեր⁸², Մառ⁸³, Գ. Խալաթյան⁸⁴, Ն. Ադոնց⁸⁵, Ա.

⁷⁹ Патканян К., Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб, 1881.

⁸⁰ Gutschmid A., Über die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte des Moses von Khoren. Berichte der Kön. Sächsischen Gesellsch. d. Wissenschaften zu Leipzig: „Phil.-hist. Klasse“, Bd. XXIII, 1876.

⁸¹ Carrière A., Moise de Khoren et les généalogies patriarcales, Paris, 1891.

⁸² Vetter P., Das Buch des Mar Abas von Nisibis, Stuttgart, 1893, S. 88.

⁸³ Марр Н. Я. О начальной Истории Анонима:—«Виз. врем.», т. 1, вып. 2, 1894. К критике Истории Моисея Хоренского:—«Виз. врем.», 1898, № 1—2.

⁸⁴ Халатянц Гр., Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского. Москва, 1896. Аноним как поздний апокриф, стр. 58—105.

⁸⁵ Адонц Н., Нач. Ист. Армении у Себеоса. Adoncz N., Sur la date de l'histoire de l'Arménie de Moise de Choréne: „Byzantion“, v. XI, Bruxelles, 1936.

Մատիկյան⁸⁶, Ն. Ակինյան⁸⁷, Ստ. Մալխասյան⁸⁸, Մ. Աբեղյան⁸⁹, Հ. Մանանդյան⁹⁰ և ուրիշներ:

«Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածում հայ առաջին թագավորների ժամանակագրությունը պարունակող արձանագրությունից բացի պահպանվել են Հայաստանի նախնական պատմությանը վերաբերող մի քանի այլ ավանդություններ, որոնց շարքում է նաև Մամիկոնյանների ծագման մասին զրույցը:

Ն. Ագոնցը⁹¹ և Հ. Մանանդյանը⁹² արդեն նշել են, որ Մովսես Խորենացին ծանոթ է եղել այս զրույցին⁹³: Սակայն նրանք հատվածը բուն Պատմության հետ միասին համարել են VII դարի հեղինակ Սեբեոսի գործ, ուստի և զրույցի գրանցման ժամանակը ընդունել են VII դարը, իսկ Խորենացուն տեղաշարժել են հինգերորդ դարից դեպի ութերորդ-իններորդ դարեր:

Զրույցը Սեբեոսին են վերագրել նաև Ն. Ակինյանը⁹⁴, Ստ. Մալխասյանը⁹⁵, Մ. Աբեղյանը⁹⁶ և ուրիշներ:

Թյուրիմացությունը ծագել է աղճատված ձեռագրից, որտեղ

⁸⁶ Ա. Մատիկյան, Անանունը կամ Կեղծ-Սեբեոս, Վիեննա, 1913:

⁸⁷ Ն. Ակինյան, Սերիոս Լալիսկոպոս Բագրատունեաց և իւր Պատմութիւն յ Հերակլին—«Աղդ. մատենադարան», ԸԴ, Վիեննա, 1914:

⁸⁸ Ստ. Մալխասյանց, ՍեՊ, էջ 164:

⁸⁹ Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առապելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ. Վաղ-պատ, 1899, էջ 389—400, 422—426 և այլուր:

⁹⁰ Манандян Я. А., Нач. Ист. Армении Мар-Абаса:—«Палестинский сборник», вып. 2 (64—65), 1956.

⁹¹ Адонц Н., նշված աշխ., էջ 26, 90—91, 92:

⁹² Манандян Я. А., նշված աշխ., էջ 80:

⁹³ Հ. Մարկվարտ (Untersuchungen zur Geschichte von Eran: „Philologus“, Bd. LV, H. 2. s. 217-219) գտնում է, որ Մովսես Խորենացին ծանոթ է եղել Փալիստոս Բուզանդի մեղ հասած զգրություններում գրույթով Մամիկոնյանների զրույցին: Սա նույնպես կողմնակիորեն մոտենում է Այոնցի և Մանանդյանի տեսակետին:

⁹⁴ Ն. Ակինյան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1911, էջ 528, ծանոթություն:

⁹⁵ Ստ. Մալխասյանց—ՍեՊ, էջ 2, է:

⁹⁶ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 388:

ղրույցը սխալմամբ ընդօրինակված է VII դարում ստեղծված «Սեբեոսի Պատմության» կազմում, որպես նրա բաղկացուցիչ մաս: Այստեղ հեղինակն առաջին դեմքով հայտնում է, որ ինքը զրույցը լսել է Ճենաստանից եկած մի դեսպանից: Այս հեղինակին նույնացնելով Սեբեոսի հետ, բանասերները բնականաբար գրանցման ժամանակը պետք է համարեն VII դարը:

Թյուրիմացությունը պարզելու և զրույցի իրական հեղինակին բացահայտելու համար նախ դիմենք բնագրին:

Մամիկոնյանների զրույցն սկսող նախադասությունը մեղ հասած բնագրում սկզբից թերի է և սկսվում է մի կիսատ բառով, որին հաջորդող բառերը նույնպես աղճատված են և անհասկանալի: Այսպես. «—աղբէ զՄամիկոնէիցն սակս ազգաց զնկոթիւնն»⁹⁷:

Բանասերները փորձել են ղանաղան բացատրություններ տալ այս նախադասությանը, բայց բնագիրը վերականգնել չի հաջողվել: Ք. Պատկանյանը թարգմանել է նախադասության ենթադրյալ իմաստը՝ «Скажем несколько слов о роде князей Мамиконян» և ծանոթագրել է: «Բնագրում այս տեղը բոլորովին անհասկանալի է»⁹⁸: Ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակ Ֆ. Մակլերը, հավանաբար հետևելով Ք. Պատկանյանին, թարգմանել է. «Nous allons parler maintenant de l'origine des Mamikoniens»⁹⁹ («Այժմ խոսենք Մամիկոնյանների ծագման մասին»): Հ. Ն. Ակինյանը բոլորովին այլ բո-

⁹⁷ Տե՛ս, Սե՛ղ, էջ 12, տող 16: Այստեղ և մյուս տպագիր բնագրերում կիսատ բառը տպված է «-աղբէն»: Մենք սրբագրում ենք՝ «-աղբէ», օգտվելով «Սեբեոսի Պատմության» հնագույն ձեռագրից (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձ. № 2639, թ. 492ա), որտեղ նախադասությունն ամբողջությամբ ունի հետևյալ տեսքը. «աւրինաղբէ զՄամիկոնէիցն սակս զ պաղզաց զնկոթիւնն»: Այս նախադասության մասին տե՛ս նաև՝ Սե՛ղ, 170—171, որտեղ Ստ. Մախաթանցն «աւրինաղբէ» բառը դիտում է որպէս «աւրինա(կի)» և «—ղբէն» բառերի միացություն: Մենք բառը վերլուծում ենք այսպես. «աւրին(ակի)» և «—աղբէ»:

⁹⁸ История имп. Иракла, стр. 13.

⁹⁹ Pseudo-Sebeos, Texte arménien traduit et annoté par Frédéric Macler: «Journal asiatique», juillet-août, 1905, Paris, 1905, 18 (134).

վանդակությունն է վերագրել նախադասությանը, վերծանելով այսպես. «Օրինագրէ զՄամիկոնէիցն տան սպարապետութիւնն»¹⁰⁰; Ստ. Մալխասյանցը թարգմանել է՝ «О Мамиконях, про народы, бедствия»¹⁰¹, Ա. Զամինյանը մեկ վերծանել է «զնոյն ձև օրինակի և զՄամիկոնէից (սակս) զնախաբարութիւնն»¹⁰², մեկ էլ՝ «զՄամիկոնէիցն սակս յազգաց զնեղութիւնն կրելոյ»¹⁰³:

Ինչպես տեսնում ենք, ենթադրությունները կամ բնագրից հեռացել են, կամ էլ բնագրին մոտ լինելով մնացել են նույնքան անհասկանալի, որքան որ է բնագիրը:

Կիսատ մնացած «-ադրէ» բայը, որի վերականգնումով զգալիորեն կհեշտանար նախադասության՝ վերծանումը, բանասերներն անվերականգնելի համարելով, թարգմանության ժամանակ բաց են թողել: Իսկ Ակինյանի վերծանությունը («օրինագրէ զՄամիկոնէիցն տան սպարապետութիւնն») այնքան հեռու է բնագրից, որ քննության առարկա չի կարող հանդիսանալ:

Փորձենք վերականգնել նախադասությունը:

Սկսենք մեր կարծիքով ամենից շատ աղճատված «ազգաց զնեղութիւնն» բառերից: Սրանց փոխարեն, որպես սկզբնական բնագրում ամենից սպասելի բառ, մեզ ներկայանում է «ազգացեղութիւն» բառը: Սա իր տեսքով գրեթե նույնանում է «ազգացզնեղութիւն» բառերի հետ և բովանդակությամբ համապատասխանում է բնագրին, որտեղ իսկապես ներկայացված է Մամիկոնյանների ազգացեղությունը (ազգակցական կապը, ազգականությունը):

Հայտնի է, որ ձեռագրերում բառերը դրվում էին կրճատ ձևով և առանց իրարից անջատվելու: Այս պայմաններում եր-

¹⁰⁰ Հ. Ն. Ակինյան, Սերիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իւր Պատմութիւնն ի Հերակլէն: Տպգ. Ազգ. Մատենադարան, հատ. 2, Վրինա, 1924, էջ 31:

¹⁰¹ История епископа Себеоса, пер. Ст. Малхасяни, Ереван, 1939, стр. 19.

¹⁰² Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 232ա, վ. 114:

¹⁰³ Անդ, թղթ. 232, վ. 125: Հմմտ. նաև թ. 232, վ. 101:

կու միասին ընդօրինակված բառեր հեշտությամբ կարող էին մեկ բառի տպավորություն թողնել, ինչպես նաև կարող էր պատահել հակառակը՝ մեկ բառն ընկալվեր որպես երկու բառ: Բավական է, որ կրճատ ձևով գրված «ազգցեղութիւն» բառի ե-ն շփոթվեր իրեն նմանվող ն-ի հետ, ընդօրինակող գրիչն իր առջև կունենար «ազգցեղութիւն» ձևը, որն ուրիշ կերպ հնարավոր չէր լինի վերծանել, քան երկու բառով՝ «ազգաց զնեղութիւնն»:

«ՍԵՐԵՈՍԻ Պատմութեանը» կից հատվածում «ազգաց զնեղութիւնն» բառերին հախորդում է «զՄամիկոնէիցն սակս» արտահայտությունը: Այստեղ «սակս»-ը ակնհայտորեն աղավաղված բառ է: Պետք է ենթադրել, որ նրա փոխարենն սկզբնական բնակրում եղել է «զՄամիկոնէիցն սեռի» արտահայտությունը: Սիմեոն Ապարանցին, որը ձևոքի տակ ունեցել է «ՍԵՐԵՈՍԻ Պատմութեանը» պարունակած մի առավել անաղարտ ձևագիր, գրում է. «սակս Պահաւունեսոցն զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի»¹⁰⁴:

Դառնալով «-ազրէ» կիսատ բառին, զժվար չէ նկատել, որ սա երրորդ դեմք արտահայտող մի բայական վերջավորություն է, որը վերաբերում է Մամիկոնյանների կապակցության մի կապակցված («-ազրէ զՄամիկոնէիցն») մի անձնավորության: Ինչպես կտեսնենք սաորև, այդ անձնավորությունը հենց Մամիկոնյանների գրույցը գրանցող Ազաթանգեղոսն է, որին վկայակոչող հեղինակը, գրույցը քաղելուց առաջ հայտնել է, թե Ազաթանգեղոսն «այսպես է շարագրում Մամիկոնյանների ազգացեղությունը» (ազգականությունը):

Այսպիսով, մենք ազճատված նախադասությունն ամբողջովին վերականգնում ենք այսպես. [այսպէս շար] ադրէ զՄամիկոնէիցն սեռի ազգացեղութիւնն»:

Սիմեոն Ապարանցին իր օգտագործած «ՍԵՐԵՈՍԻ Պատմութեան» հիման վրա գրույցի հեղինակ է նշել Մծուրնի արձանագրության հեղինակ Ազաթանգեղոսին: Թերթերի ետևառաջության պատճառով գրույցը մեզ հասած ձևագրերում հեռա-

¹⁰⁴ Տե՛ս, Սեղ, էջ 28—41: Այս մասին տե՛ս նաև Սեղ, էջ 178—180, ձան, 29—30:

յել է Ագաթանգեղոսի անունը կրող գլխից, հայտնվել է Գ գլխում և այդպիսով կորցրել է իր իրական հեղինակի հետքերը: Ահագեմիկոս Մալխասյանցը կարգավորել է «Սեբեոսի Պատմության» է—Թ՝ գլուխների միջև ընկած մի շատ կարևոր և տևառաջություն¹⁰⁵, բայց դեռ մնում են կարգավորման ենթակա հատվածներ, որոնցից է նաև Մամիկոնյանների զրույցը, որը մեզ հասած բնագրի Գ գլխում անբնական վիճակով խցկված է իրենից առաջ և հետո գտնվող հակիրճ ժամանակագրական ցանկերի միջև: Այդ գլխի նյութերը քաղված են, ինչպես խորագիրն է նշում, Ստեփանոս Տարոնացուց¹⁰⁶ (Ասողիկից), ուստի Մամիկոնյանների զրույցն այստեղ անելիք չունի:

¹⁰⁵ Սիմէոն վարդապետի Ապարանցույ վրդասանութիւն սակս Պահլաւունեաց զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի. Վաղարշապատ, 1870: Հմմտ. Ներսես Շնորհալի՝ «Շարադրութիւն հոմերական վրդասանութեամբ սակս հալկապանցն սեռի և Արշակունեացն զարմի» (Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1830. էջ 493):

¹⁰⁶ «Սեբեոսի Պատմության» առաջին հրատարակիչ Թադևոս Միհրդատյանը երրորդ գլխի խորագրում նշված Ստեփանոս Տարոնացուն համարում է Սեբեոսից առաջ ապրած հեղինակ և գտնում է, որ նա է հայոց խոսքով թագավորի պալատում լսել Մամիկոնյանների զրույցը: Այս կարծիքն առաջին անգամ հերքեց «Սոփերք հայկականը»-ի (հատոր 2, Վենետիկ, 1853) հրատարակիչ Ղ. Ալիշանը, ապա Ք. Պատկանյանը՝ «Սեբեոսի Պատմության» ոտո. թարգմանությունում, որի առաջարանում նա հայտնում է, որ Ստեփանոս Տարոնացին XI դարի մատենագիր Ասողիկին է: «Տիեզերական պատմությունից» վերցված հատվածն իրավամբ Ասողիկինն են համարել նաև Գրեգոր Սարգսյանը, Հ. Հյուբշմանը, Ն. Ադոնցը, Գ. Տեր-Պողոսյանը և այլք, որոնք, սակայն, հատվածն անջատել են նախորդ և հաջորդ գլուխներից և համարել են հետագա ժամանակի ընդմիջարկություն: Ն. Ադոնցը (Начало и история Армении у Себеоса, 1901, էջ 66) Մամիկոնյանների զրույցի տեղը ցույց է տալիս նույն գլխում (իմա ՍեՊ, էջ 14—15), այնտեղ որտեղ խոսվում է Կոռնակի մասին և զրույցի վայրը համարվում է պարսից խոսքով թագավորի արքունիքը: Ն. Ալիշանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1911, էջ 528, ծանոթություն) առանց բացատրելու, հայտարարում է, որ խոսքովի արքունիքում Մամիկոնյանների զրույցը լսած անձնավորությունը եղել է Վրթանես Բերթուլը. Իսկ Ա. Մատիկյանը (Անանունը կամ Կեղծ-Սեբեոս, էջ 54—55 են) այդ անձնավորությունը նույնացնում է Փափստոս Բուզանդի հետ, որը նրա կարծիքով ապրել է չորրորդ դարում, խոսքով Գ-ի օրոք:

Սիմեոն Ապարանցու «Վիպասանության» համաձայն զրույցն սկզբնապես պետք է, որ դրսևած լինի այժմյան Բ զլխում, որտեղ զետեղված է նաև Բագրատունիների ազգա-
րանությունը: Ահա այս միևնույն զլխում շարադրված է եղել
նաև Մամիկոնյանների ազգացեղության մասին զրույցը,
Բագրատունիների զրույցը բերելուց հետո, «Սեբեոսի Պատ-
մությանը» կից հատվածի հեղինակը բերել է Մամիկոնյաննե-
րի զրույցը¹⁰⁷, հայտնելով, որ Մամիկոնյանները Բագրատուն-
յաց նման՝ Արմենակի որդիներ չեն՝ «ոչ են սոքա որդիք ազ-
գածնինն Արմենակայ, այլ են եկեալ ի Ճենաստանէ»:

Ի դեպ՝ Սիմեոն Ապարանցու ունեցած ձեռագրում Բագրա-
տունիների ազգաբանության և Մամիկոնյանների զրույցի մի-
ջև եղել է մի հատված, որը «Սեբեոսի Պատմության» մեզ հա-
սած բնագրում բացակայում է:

Այս բնագիրը պարունակել է Արշակ (Սիմեոն Ապարանցու
մոտ՝ վրիպմամբ՝ «Վաղարշակ»)՝¹⁰⁸ թագավորի գործերի նկա-
րագրությունը, որի տվյալները մեզ տանում են դեպի այն մի-
ևնույն սկզբնաղբյուրը, որից օգտվել է նաև Մովսես Խորենա-
ցին: Սիմեոն Ապարանցին այդ հատվածի բովանդակությունը
պատմում է հետևյալ տողերում.

Իսկ Վաղարշակ զչուն ընթացեալ
Եւ թշնամեացն պատուհասեալ,
Արիապէս շահատակեալ,
ԶՄորիիւլիկանն սատակեալ,
ԶԻշխանութիւն յինքնն կորուսեալ,
ԶՄակեդոնեան անունն եղծեալ:
Եւ այսքանիւք ոչ շատացեալ,
Այլ ի յոլովրն ձեռնարկեալ,

¹⁰⁷ Ա. Զամինյանը (Մաշտոցի մատենադարան, արխիվ, թղթ. 232, թ. 101) Մամիկոնյանների զրույցի տեղը նշում է Բագրատունիներին վերա-
բերող հատվածից անմիջապես հետո, «զարածողով եղեն ի վերայ նորա ի
Միջագետս Ասորոց» և «եւ այս են իշխանք Պարթևաց» արտահայտություն-
ների միջև (տե՛ս ՍեՊ, էջ 10, տող 5—6):

¹⁰⁸ Հմմտ. Գր. Տեր-Պողոսյան, նկատողություններ Փավստոսի Պատմու-
թյան վերաբերյալ, մասն երկրորդ, Վիեննա, 1919, էջ 113:

Սերունդ ազգին զաճումն առեալ,
 Մինչ ի վարդանըն պսակեալ:
 Չորք հարիւր և հինգ ամ տեւալ,
 ՅԱրտաշիսէ թաղին բարձեալ:
 Ի յայս միջոցս բանրս լուեալ,
 Ի յոլովէն զոլով կասեալ¹⁰⁹:

Ընդգծված և նրանց հաջորդող տողերում հայտնվում է, որ Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած աղբյուրի հեղինակը վարչակի (Արշակի) գործերի նկարագրությունից հետո լուե է («ի յայս միջոցս բանա լուեալ») և շատ բան բաց թողնելով («ի յոլովէն զոլով կասեալ») անմիջապես անցել է Մամիկոնյանների գրույցին.

Զի պատմադիրն ոչ ախտրթեալ,
 Ըգժերթսդին (Մովսես Խորենացուն—Պ. Ա.) կրկնա-
 րանեալ,

Այլ գձենալունս յիշատակեալ,
 ԶՄամիկոնեանսն ղեկուցեալ,
 Վասըն սոցա դրուակագրեալ,
 Բայց Մովսէսի ոչ ձայնակցեալ,
 Ազարանգեալ գոլ հետեւալ,
 Այն որ զղեսպանս ճենաց հարցեալ,
 Ի սոցանէ զստոյգն ուսեալ,
 Յորմէ գրո՞վ մեզ ասանդեալ...¹¹⁰

Ինչպես տեսնում ենք, ընդգծված տողերում որոշակիորեն հայտնվում է, որ ճենացի գեսպանին հարցնողը և Մամիկոնյանների գրույցը գրի առնողը ոչ թե Սերեոսն է, այլ՝ Ազաթանգեղոսը: Ուրեմն Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած ձեռագրում նշված է եղել, որ Մամիկոնյանների գրույցի հեղինակն Ազաթանգեղոսն է¹¹¹:

¹⁰⁹ Ս. Ապարանցի. Վիպասանութիւն..., էջ 28:

¹¹⁰ Անդ, էջ 28—29:

¹¹¹ «Սոփերք Հայկականք»-ի մի ծանոթագրությունից երևում է, որ Սիմեոն Ապարանցու «Վիպասանութիւնից» բացի գոյություն են ունեցել Մամիկոնյանների գրույցի կապակցությամբ Ազաթանգեղոսի հեղինակությունը

Ապարանցու բնադրում միաժամանակ հայտնվել է, որ Մամիկոնյանների զրույցն ավանդված է եղել գրավոր. «Յորմէ զըրով մեզ ականդեալ»: Սա գալիս է հաստատելու մեր ենթադրած «շարագրէ» բառը («այսպէս շարագրէ գՄամիկոնէ-իցն սեւի աղգացեղութիւնն»):

Զրույցի գրավոր ձևով ավանդված լինելու հանգամանքը մի կարևոր փաստ է, որի հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ Մարաբասյան մատչանում Ագաթանգեղոսի անվամբ գտնված է եղել Մծուրնի արձանագրությունից բացի ևս մեկ ուրիշ նյութ, որի կազմում է գտնվել Մամիկոնյանների զրույցը:

Մծուրնի արձանագրությունը պարունակել է առաջին հայ թագավորաց ժամանակագրությունը («ղամս առաջին թագաւորացն Հայոց»), Մամիկոնյանները նույնպես այդ ժամանակ են ասպարեզ իջել, ուստի և Մարաբայի մատչանում նրանք ներկայացված են ելել առաջին հայ թագավորների հետ միասին:

Սիմեոն Ապարանցու միջոցով պարզվում է նաև, որ «Սերևոսի Պասմությանը» կից հասվածի սկզբնական բնագրում Մամիկոնյանների զրույցը պարունակել է, ինչպես խորենացու մոտ, նաև Ճենաստանին նվիրված գովքը: Այսպես, զրույցի մեզ ծանոթ մասը վերապատմելուց հետո Ապարանցին հայտնում է, որ իր ունեցած ձեռագրի հեղինակը փառաբանել է նաև Մամիկոնյանների հայրենիքը՝ Ճենաստանը, որին նա համեմատել է Ադենի (ղրախտի, եդեմի) հետ.

Այլ և զաշխարհն ներբողեալ,
Մինչ Ադենայ համեմատեալ,
Բազմատեսակս քրքրմաւէտ
Սիրամարգօք գեղեցկացեալ,
Հրրաշէիւք, էշ, այծեմամբք,
Յամօրէիւք հովիտք լըցեալք:
Անդին ակամբք և մարգարիտւք
Հասարակաց գեղազարդեալ,

փաստարկող նաև այլ հիշատակարաններ: Տե՛ս Սոփերք Հայկականք, հատոր 2, Վենետիկ, 1853, էջ 144, 145, ծանոթություն: Այստեղ ծանոթագրողը որոշակիորեն հայտնում է, որ «բանքն հենաց Ագաթանգեղայ են»:

Զառ մեղ ազնիւն, զհազիւ գըտեալն,
 Զթագաւորաց պիտոյացեալն,
 Նոցա յանպէտս է համարեալ,
 Սակս բազմութեան առնդոտեալ,
 Քան զհանուրս պարարտացեալ,
 Եւ ըզբնակիչս յըզփացուցեալ:
 Մինչ տեսողացն ցանկացեալ,
 Երանութեան բանս բարբառեալ,
 Անդ, ուր այրին ոչ դառնացեալ
 Եւ ոչ որբոյն յոգւոց հանեալ¹¹²:

Մովսէս Խորենացու Ճենաստանի գովքը հիշեցնող և միաժամանակ նրանից տարրերվող այս ավանդությունը միանալով Խորենացու պատմածին, ցույց է տալիս, որ Մամիկոնյանների զրույցը հնում բաղկացած է եղել ոչ միայն Մամիկոնյանների Հայաստան գալու պատմությունից, այլև Մամիկոնյանների ծննդավայրի՝ Ճենաստանի ներքողից, որ գրի են առել ինչպես Մովսէս Խորենացին, այնպես էլ Ագաթանգեղոսին վկայակուշող հեղինակը:

Ներքողի հետքերը տարբեր ավանդությամբ դտնում ենք նաև Անանիա Շիրակացուն վերագրվող և Վարդան Արեւելցու «Աշխարհացույցներում»¹¹³:

¹¹² Սիմեոն Ապարանցի. Վիպասանութիւն, էջ 30—31:

¹¹³ Հմմտ. Մամիկոնյանների զրույցը Մովսէս Խորենացու (գիրք երկրորդ, գլ. 2Ա) և Սիմեոն Ապարանցու («Վիպասանութիւն», էջ 30—31) մոտ, ինչպես նաև Ճենաստանին վերաբերող մասը Անանիա Շիրակացուն վերագրվող Աշխարհացույցում (տե՛ս Ա. Գ. Արաբամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 354) և Զինումաչինի մասին հատվածը Վարդան Արեւելցու Աշխարհացույցում (Աշխարհացույց Վարդանայ վարդապետի, քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպէրեանի, Բարիկ, 1960, էջ 53): Ինչպես երևում է, Վարդան Արեւելցին Մամիկոնյանների զրույցի Ճենաստանը դիտել է որպէս Զինումաչին, դրա համար էլ Զինումաչինը նկարագրելիս է օգտագործել Ճենաստանի ներքողը: Գրիգոր Տեր-Պողոսյանը շնկատելով Ճենաստանի մասին մեր նշած շորս աղբյուրներում հանդիպող տեղեկությունների տարբերությունը՝ կարծիք է հայտնել, թե Խորենացու և Սեբեոսի համար ընդհանուր աղբյուր է ծառայել Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Աշխարհացույց»-ը (տե՛ս Գր. Տեր-Պողոսյան, Նկատողութիւններ Փափատոսի Պատմության վերաբերյալ, էջ 73):

Այս տեսակետից առանձնապես ուշագրավ է Վարդան Արեւելցու «Աշխարհացույցը», որտեղ համարյա բառացի կրկնությամբ հանդիպում է «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածում եղած և Ապարանցու «Վիպասանության» միջոցով մեղհասած մի արտահայտություն.

Վարդան Արեւելցի
ոչ որբն լայ և ոչ այրին
յոգոց հանէ

«Սեբեոսի Պատմություն»
(Սիմեոն Ապարանցու մոտ
պահպանված)
Անդ ուր այրին ոչ դառնացեալ,
եւ ոչ որբոյն յոգոց հանեալ

«Սեբեոսի Պատմության» կից հատվածի հեղինակը, որը մեր ունեցած տվյալների համաձայն, XI դարում ապրած մի մատենագիր է, Մամիկոնյանների զրույցին իր կողմից ավելացրել է VIII դարի պատմիչ Ղևոնդից վերցրած մի հատված՝ կանացի զգեստների մեջ ծպտյալ երեսուն հազար ճենացի զինվորների և Մահմետի զորքերի միջև տեղի ունեցած առասպելական մարտի մասին: Այսպես. Ճենաստանի ներքողը վերապատմելուց անմիջապես հետո Սիմեոն Ապարանցին շարադրում է Ղևոնդից բերված այդ հատվածի բովանդակությունը՝

Բընաւ հինից զնա (Ճենաստանը—Գ. Ա.) ոչ տեսեալ,
ՅԱղեքսանդրէ ոչ աւերեալ,
Ի Մահմէտէ ոչ կասկածեալ,
Այլ խաբկանօք զզօրսն կոտորեալ,
Յորժամ պղծոյն անդ ժամանեալ,
Ջաշագեղեայ աղջկունս տեսեալ,
Ճենբագուրին ըզգեցուցեալ,
Երսուն հազար կոյս աղերսեալ,
Իսկ նա զվաշէս սպառազինեալ
Եւ կանացի զգեստիւ ծածկեալ,
Սուտ մարգարէն այսու փորձեալ
Եւ սրտութիւնն յանդիմանեալ,
Յորմէ Մահմէտ անմըտացեալ,
Լ'ստ խրրատուն զՓեսուն անցեալ,
Ձխառնիճաղանճն յայսկոյս թողեալ

Եւ զմեծազդիս յայնկոյս տարեալ:
 Եւ մինչ կամէր զրարճանալ,
 Ընդ օրիորդսրն փափկանալ,
 Մանկունքն ի սայլէն վար հոսեալ
 Եւ դերկայրին ի գործ արկեալ,
 Զերսուն հաղարըն խողխողեալ,
 Մահմէտ ստկաւ արամբ ասրեալ,
 Այնուհետեւ ոչ յաւելեալ
 Ըղճեն անուն ի միա բերեալ¹¹⁴:

Ղևոնդից վերցված հատվածի մասին բանասիրության մեջ
 դոյություն ունի սխալ պատկերացում, որի համաձայն Ապա-
 րանցին հատվածի բովանդակությունը իբր ինքն է քաղել Ղե-
 վոնդից և կցել Մամիկոնյանների զրույցին¹¹⁵: Ըստ այսմ չի
 նկատվել, որ Ապարանցին ուղղակի հայտնում է, որ Ղևոնդի
 հատվածի բովանդակությունն ամբողջությամբ իրեն ծանոթա-
 ցրել է իր ունեցած ձեռագրի հեղինակը՝

Զայս ամենայն մեզ ծանուցեալ
 Եւ զոճ բանին առ այս փոխեալ,
 Ըզմարսակէ սկիզբն արարեալ...¹¹⁶

VIII դարի պատմիչ Ղևոնդից քաղված տեղեկությունների
 առկայությունը Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած ձեռագրում
 մի նոր ապացույց է այն իրողության, որ Մամիկոնյանների
 զրույցը պարունակող բնագիրը «Սերենոսի Պատմության» Ա.—
 Դ գլուխները) թյուրիմացաբար է միացած VII դարում
 գրված «Սերենոսի Պատմության»։

Տեսանք, որ ճենաց ղեսպանի հետ զրուցողը և Մամիկոն-
 յանների զրույցը գրանցողը եղել է Ազաթանգեղոսը։ Կնշանա-

¹¹⁴ Սիմեոն Ապարանցի, Վիպասանություն, էջ 31—32: Հմմտ. Պատմու-
 թյուն Ղևոնդեայ մեծի վրդ. Հայոց, զր. ժե, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 37—40:

¹¹⁵ Տե՛ս Բ. Սարգիսյան, Սիմեոն Ապարանցին և Կեղծ Սերենոսի առեղծ-
 վածը. «Բաղմավեպ», 1915, էջ 7:

¹¹⁶ Այս տողերը միաժամանակ ցույց են տալիս, որ Սիմեոն Ապարանցու
 օգտագործած ձեռագրում Մարսյակի հատվածը գտնված է եղել Ղևոնդից
 քաղված հատվածից հետո, այսինքն Մամիկոնյանների զրույցից հետո:

կի հոսսը արքայի արքունիքը, որտեղ նա հանդիպել է Ճենայ գեսպանին՝ հայոց հոսսը մեծ արքայի՝ Տրդատի հոր արքունիքն է, որովհետև ուրիշ աղբյուրներից գիտենք, որ Ագաթանգեղոսն այդքան է հոսսովի ժամանակներում. հայկական աղբյուրներում նա ներկայացված է որպես հոսսովի որդուն՝ Տրդատի քարտուղար: Այժմ Սիմեոն Ապարանցու տեղեկություններից հետևում է, որ ավանդությունը նրան արքունի դպիր է համարել նաև հոսսովի թագավորության ժամանակ:

Չափերտների բացակայության պատճառով «Սեբեոսի Պատմության» հատվածում իրար են խառնված Ագաթանգեղոսի և նրա պատմածը XI դարում վերաշարադրած հեղինակի խոսքերը: Սակայն բնագրի ուշագիտ դիտության դեպքում դժվար չէ նկատել երկու տարբեր հեղինակների առկայությունն ինքնուրույն: Այսպես, սկզբում հայտնվում է, որ Մամիկոնյանները Հայաստան են եկել հայոց հոսսով և պարսից Արտավան թագավորների օրոք և այս մասին հեղինակը լսել է Ճենայ գեսպանից: Բայց հետագայում Ճենայ գեսպանը ոչ մի թագավորի անուն չի տալիս: Սա նշանակում է, որ թագավորների անուն տվողը «Սեբեոսի Պատմության» հատվածի հեղինակն է (XI դ.), իսկ Ճենայ գեսպանի զրույցը քաղված է անմիջապես Ագաթանգեղոսից, որը Ճենայ գեսպանից որևէ թագավորի անուն չի լսել:

Նշված փաստերի լույսի տակ հատվածը պետք է վերծանել այսպես.

Այսպէս շարադրէ զՄամիկոնեիցն սեոի աղգացեղութիւնն (քանզի ոչ են սորա որդիք աղգածնինն Արտաւանայ արքայի Պարթևաց և Մեծին հոսսովու արքայի Հայոց). «Ուրպէս լուայ յառնէն մեծէ, որ եկեալ էր հրեշտակութեամբ ի ճենաց թագաւորէն առ արքայն հոսսով, յոր իմ հարցեալ ի դրանն արժունի, եթէ «Ազգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ, գորմէ ասեն եթէ ի ձեռմէ աշխարհէն գնացեալ են»: Եւ նա ասաց ինձ. «Ասեն, ասէ, գուսանք և ի մերում աշխարհին յերգս իրեանց զՄամիկն և զԿոնակն, արս երկուս լեալ քաջ և գլխաւոր եղբարս հարազատս,

որդիք Կառնամայ նախարարին, որ էր երկրորդ ի թագաւորութեանն Ճենաստանի»¹¹⁷ և այլն:

Ընդգծված խոսքերով սկսվում է Ագաթանգեղոսի պատմածքը: Իսկ դրանից առաջ խոսում է «Սեբեոսի Պատմութեանը» նախորդող հատվածի հեղինակը, որը զրույցն արտագրելուց առաջ միջանկյալ նախադասութեամբ (որը մենք բերել ենք փակագծերի մեջ) հայտնել է, որ Մամիկոնյանները Հայաստան են եկել խոսրով և Արտավան թագավորների օրոք: Այսպես է հայտնի եղել նրան:

Հիշյալ թագավորների անունները ճենաց դեսպանի պատմածում չէին կարող հանդիպել ոչ միայն այն պատճառով, որ հեռավոր Ճենաստանում ապրող մի մարդ հազիվ թե հիշեր իրենից հարյուրավոր տարիներ առաջ Հայաստանում և Պարսկաստանում իշխած թագավորների անունները, այլ նաև այն պատճառով, որ որքան մեզ հայտնի է, ճենացիները (եթե դրանք իրոք չինացիներ են) դեսպանի Հայաստան եկած ժամանակներում չէին կարող իրենց լեզվով, այսինքն՝ միջին չինարենով ճշգրիտ արտասանել ո՛չ Արտավան, ո՛չ խոսրով, ոչ էլ զրույցում հանդիպող մյուս այն անունները, որոնց կազմում է հնչյուն կա: Չինարենը է չունի և նրա փոխարեն օգտագործում է հայերենում և պարսկերենում գոյություն չունեցող մի կիսաձայնավոր հնչյուն, որը գերազանցապես հանդիպում է որպես վանկը փակող հնչյուն¹¹⁸: Ուստի և խոսրով և Արտա-

¹¹⁷ Սեթ, էջ 12:

¹¹⁸ Մամիկոնյանների զրույցում հորենացու և Ագաթանգեղոսի մոտ (ինչպես նաև Ճենաստանի կապակցությամբ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող Աշխարհացույցում և այլ մատենագիրների մոտ) հանդիպում է նաև «Ճենքակուր» բառը, որը, իբր, դարձյալ ճենական բառ է: Սակայն գիտնականներն արդեն ցույց են տվել, որ դա թյուրքական լեզուների պատկանող մի բառ է, որը ոչ միայն հայ, այլև ուրիշ մատենագիրներ շփոթել են չինարեն բառի հետ: Այս բառի մասին գոյություն ունեցած կարծիքների ամփոփումը տե՛ս H. Sköld, l'origine des Mamikoniens d'après Moïse de Khoréne: Revue des Etudes arméniennes, t. V, fasc. 1, Paris, 1925, p. 131-136: Այստեղ նշվում է մի բառի շփոթ նաև Ֆիրդուսու մոտ: «Ճենքակուր»-ի մասին նույն հանդեսում (էջ 141—145) համեմատիր նաև՝ Louis H. Gray, Un drame anglais de source arménienne.

վան անունները Հինայցի զուսանների բերանում դարեդար կրկնվելով այնպես աճանաչելիորեն փոխված կլինեին, որ ճինաց դեսպոտին օրոք նրանցից արդեն մնացած կլինեին միայն «ճննականացած» անծանոթ անուններ: Այնպես որ խոսքով և Արտավան անունները կապ չունեն ճննաց դեսպանի հետ, չեն կարող վավերական մի սկզբնաղբյուրում գտնված լինել, այլ արդյունք են հայկական հողում ստեղծված մի ժողովրդական ավանդության, որին և հետևել է «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածի հեղինակը XI դարում, Մամիկոնյանների գաղթը նշելով խոսքովի և Արտավանի օրոք:

Գաղթը այս կամ այն թագավորի հետ կապելը ոչ ժամանակի արդյունք է: Հնագույն աղբյուրը, այսինքն Ագաթանգեղոսի բերանով պատմված ավանդությունը (Մարաբասյան մատյանում), ինչպես տեսնում ենք, որևէ թագավորի անուն չի պարունակել:

Հայոց դարձի պատմության հեղինակը («Ագաթանգեղոսը») նույնպես ոչ մի խոսք չի ասում Տրդատի օրոք Մամիկոնյանների Հայաստան գալու մասին: Ընդհակառակը, նրա մի վկայության համաձայն, Մամիկոնյանները Տրդատի ժամանակ արդեն Հայոց բանակի սպարապետության պաշտոնն էին վարում: Նա գրում է. «Թագաւորն Տրդատ՝ վաղվաղակի փութով և անզբաղապէս արձակէր արս երիս աւագս փառաւորս պատուականս հրովարտակօք հանդերձ, զի զերկոսին որդիսն Գրիգորի վաղ առ նա հասուսցեն: Եւ որք առաքեցանն յարքայէ զնոցանէն, զի ածցեն զնոսա՝ այսոքիկ են. առաջնոյն անուն Արտավազդ¹¹⁹, որ սպարապետն էր ամենայն զօրացն Հայոց Մեծաց»¹²⁰:

Այստեղ Արտավազդի Մամիկոնյան ազգանունը չի նշված, բայց այդ անունը պահպանվել է Ագաթանգեղոսի Պատմու-

¹¹⁹ Արտավազդ անվան կապակցությամբ Ն. Այոնցը («Byzantion» IX. 1934, Bruxelles, p. 240) գրում է. «Արտավազդը..., անշուշտ, մի Մամիկոնյան անուն է», իսկ Հ. Մարկվարտը համոզված է, որ Արտավազդն ապաման մի Մամիկոնյան գորավար էր («էջ մի հայ Արշակունեաց հնագույն պատմութենէն».— «Հ. Ամս.», 1920, էջ 44):

¹²⁰ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայանց, Տփլիս, 1909, էջ 451, § 860:

թյան հին հունական թարգմանությունում¹²¹, Այս բնագիրը պարունակող նորահայտ Մադրիդյան ձեռագիրը (ընդօրինակված՝ 1107 թ.), որը հրատարակել է բելգիացի վաստակուն հայագետ Ժերար Գարիտը, երեք տարբեր տեղերում պահպանել է հիշատակություններ Տրդատի օրոք Հայաստանում իշխած Մամիկոնյան սպարապետական տան մասին: Այսպես, տղադիր բնագրի 72-րդ էջում հանդիպում է Տրդատի ժամանակակից իշխանների մի ցանկ, որի մեջ նշված է նաև «Մամիկոնյանների տերը, սպարապետը, հրամանատարը հեծելազորի և հետևակի ամենայն Հայոց»¹²², Մի այլ տեղում՝ Տրդատին դեպի Կեսարիա ուղեկցող շքախմբին գլխավորում է «Արտավազդը՝ Մամիկոնյանների տերը և սպարապետը»¹²³, Երրորդ հիշատակությունը վերաբերում է Մամիկոնյանների տոհմին պատկանած «սպարապետական երկրին»¹²⁴:

Այս տեղեկությունները նույնությամբ հանդիպում են նաև Ագաթանգեղոսի Պատմության արաբական թարգմանությունում (որը ծագում է հունարենից): Այստեղ կարդում ենք. «Նրա (Տրդատի—Գ. Ա.) մոտ եկան երեք թագավոր՝ աբխազաց թագավորը, վրաց թագավորը և ալանաց թագավորը, նրանց հետ միասին նաև՝ իշխանաց խումբը... Հինգերորդն էր Մամիկոնյան իշխանը, կոչումով սպարապետ: Նա տերն էր ամենայն զորաց հայոց, ինչպես հեծելազորի, այնպես էլ հետևակի և չէր հեռանում հայոց մեծ թագավորից»¹²⁵, Տրդատի Կեսարիա կատարած այցը նկարագրելիս հաղորդվում է. «Եվ Տրդատին բարձրացրեցին թագավորական կառքի վրա, որը զարդարված էր ոսկով և թանկագին քարերով: Մեծատոհմիկ աղնվականները հանդիսավոր կերպով ուղեկցում էին սրբին դեպի Կեսարիա: Եվ ամենայն զորաց հրամանատարությունը

¹²¹ St. G. Gharitte G., Documents pour l'étude du Livre d'Agathange, Citta del Vaticano, 1946, p. 246.

¹²² Անդ, էջ 72:

¹²³ Անդ, էջ 83:

¹²⁴ Անդ, էջ 103:

¹²⁵ Март Н. Я., Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием, арабская версия, СПб, 1905, стр. 115.

դռնվում էր Արտավազդի՝ Մամիկոնյան իշխանի և սպարապետի ձեռքում»¹²⁶։ Մամիկոնյանների գավառը Տրդատի օրոք իրոշվել է «Մամիկոնյանների սպարապետական երկիր»¹²⁷։

Տրդատի ժամանակ ապրած Արտավազդ սպարապետի Մամիկոնյան ցեղին պատկանած լինելու մասին կողմնակի տեղեկություն է պահպանվել նաև Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունում»։ Գ դարույթյան է գլխում կարգում ենք. «Ապա եկն հասա Վաչէ որդի Արտավազդայ ի Մամիկոնէն տոմնէն, զօրավար ամենայն Հայոց մեծաց»։ Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ հայտնվում է, որ Վաչեն Մամիկոնյան տոհմից էր, Արտավազդի որդին։ Իսկ այս Արտավազդը հենց Տրդատի օրոք ապրած Արտավազդն է, որի որդի Վաչեն էլ սպարապետության պաշտոնն էր ժառանգել Տրդատի որդի Խոսրովի օրոք¹²⁸։

Տրդատին ծառայություն մատուցած Մամիկոնյան իշխանի մասին է խոսվում նաև Բուզանդարանից ծաղկաքաղ արված մեկ ուրիշ սկզբնաղբյուրում՝ Մեսրոպ Երեցի գրքում։ Այստեղ կարդում ենք՝ «նախնիքն մեր Մամիկոնեանը Վահան և Վաչե և Արտավազդ յաւուրսն Տրդատայ և Խոսրովու և Տիրանայ և հայրն իմ Վասակ յաւուրսն Արշակայ»¹²⁹։

Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունում» պահպանված որոշ տեղեկությունների համաձայն Մամիկոնյանները Հայաստան են եկել Տրդատից շատ առաջ, հայոց առաջին Արշակունի թագավորների օրոք։ Հինգերորդ դարույթյան Լէ գրված Մանվել Մամիկոնյանը Պապ թագավորի հաջորդ Վարադգատին դիմում է այսպիսի խոսքերով. «Ի հնոց ժամանակաց հետէ միամտութեամբ առ ձեզ՝ Արշակունիս վաստակեալ հմբ և եղեալ զանձինս մեր ի վերայ ձեր, ամենայն նախնիքն մեր առաջինն անկան ի պատերազմունս ի վերայ ձեր»։ Հնդ-

¹²⁶ Март Н. Я., Крещение армян, грузин, абхазов и аланов св-тым Григорием, арабская версия, СПб, 1905, стр. 123.

¹²⁷ Անդ, էջ 137։

¹²⁸ Հմմտ. Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1968, էջ 118, ծանոթություն։ Նաև՝ Իշխան Միք. Թումանյան, Մի քանի նկատողություն Մամիկոնյանց գաղթականության վրա. — «Հ. Ամս.», 1911, էջ 520—521։

¹²⁹ Մեսրոպ Երեց, Պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1737, էջ 214—215։

դժված բառերը մատնանշում են Վարազդատից մի բանի սերունդներ առաջ եղած ժամանակները:

/ Նույն գլխում Փավստոս Բուզանդը բառացիորեն հայտնում է, որ առաջին Արշակունիներն արդեն ճանաչում էին Մամիկոնյաններին. «Առաջին թագաւորքն Արշակունիք, որք դիտեինն դմեզ, ով էաք կամ ուտի էաք»:

Ուշագրավ են Փավստոս Բուզանդի «առաջին թագաւորքն Արշակունիք» և «Սեբեոսի Պատմության» հատվածում պահպանված Մծուրնյան արձանագրության «զամս առաջին թագաւորացն Հայոց» արտահայտությունները: Առայժմ չպնդելով, որ սրանք միևնույն հեղինակի խոսքեր են, ուզում ենք զուգադրել միմյանց արձագանքող այս տեղեկությունները, ցույց տալու համար այն փաստը, որ Փավստոս Բուզանդը Մամիկոնյաններին համարում է առաջին հայ թագավորների ժամանակակից իշխաններ, իսկ Ագաթանգեղոսը «Սեբեոսի Պատմության» հատվածում ներկայացված է որպես այդ միևնույն թագավորների ժամանակագրությունը Մծուրնում արձանագրող հեղինակ: Արդյոք սա նույնպես չի՞ նշանակում, որ Մծուրնի արձանագրության և Մամիկոնյանների զրույցի աղբյուրն ընդհանուր է:

Մովսես Խորենացին (գիրք Ա, գլ. 14) Մարաբասյան սկզբնաղբյուրի առթիվ հայտնում է, որ արքունի դիվանում պահպանված են եղել նաև գուսանական պատմություններ. «Որպէս Մար Աբաս Կատինայ պատմէ, ի փոքունց ոմանց և յաննշանից արանց ի գուսանականէն այս գտանի ժողովեալ ի դիւանի արքունեաց»: Պետք է ենթադրել, որ այս «գուսանականի» հետ կապված է նաև Ագաթանգեղոսի անվամբ շարադրված Մամիկոնյանների՝ իրապես գուսանական զրույցը («Ասեն, ասէ, գուսանք և ի մերում աշխարհին... զՄամիկն և զԿոնակն»), որի նյութը նույնպես, ինչպես երևում է, հայկական ավանդությունը վերագրել է այն միևնույն դիվանին, որտեղից և քաղված է Մծուրնի արձանագրության նյութը («հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի»):

Մովսես Խորենացին ի տարբերություն «Սեբեոսի Պատմության» հատվածի հեղինակի, Մամիկոնյանների գաղթի ժամա-

նակ է նշել ոչ թե հոսսորովի, այլ՝ Տրդատի թագավորության տարիները: Սա կարելի է բացատրել նրանով, որ հորենացուն հայտնի սկզբնաղբյուրում հոսսորովի անունը փոխված է եղել Տրդատի անվամբ: Բոլորովին զարմանալի չէ, «եթե վիպական մի զործող անձ երկուսի է բաժանվում: Պապ և թոռ (կամ հայր և որդի), նոր ծագած անվանը սովորաբար վերագրվում են մյուս հերոսներից մեկի կամ մյուսի այս կամ այն դեպքերը. հոսկանալի է՝ տարբեր պատմաների մեջ հաճախ նաև տարբեր ձևերով և տարբեր դեպքեր»¹³⁰: Մանուկ Աբեղյանի այս բացատրությունը լիովին վերաբերում է նաև հոսսորովի և Տրդատի անունների փոխանցմանը:

Շփոթի ալղալիսի մի օրինակ է նաև VII դ. պատմիչ Հովհանն Մամիկոնյանի Պատմությունում պահպանված ավանդությունը Տրդատի հյուսիսային ազգերի դեմ վարած կռիվների մասին: Այս միևնույն իրողությունները Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունում» պատմվում են Տրդատի որդի հոսսորովի օրոք¹³¹:

Գիտնականներն անգամ Տրդատ թագավորներից մեկի անունը միաժամանակ նշել են հոսսորով¹³²:

Պրոֆ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանը ցույց է տվել, որ Տիրան թագավորը կոչվել է նաև Տրդատ՝ իր պապի անվամբ¹³³:

Հետաքրքիր է նաև, որ Հովհանն Մամիկոնյանի հաղորդած «Գիսիանե-Դեմետր» զրույցի պատմաներից մեկում, որը հանդիպում ենք XVII դ. ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրության մի տարբերակում, տեղի է ունեցել շփոթ նույնիսկ հայ և պարսիկ թագավորների միջև¹³⁴: Հովհան Մա-

¹³⁰ Մ. Աբեղյան. Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Ա, էջ 603:

¹³¹ Անդ, էջ 407:

¹³² J. de Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris, Nancy, 1919, p. 98 ff.

¹³³ Կ. Մելիք-Օհանջանյան. Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի, «Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ», 1947, № 6, 7:

¹³⁴ Տե՛ս Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրությունը, տպվ. Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հատ. 2, Երևան, 1956, էջ 367, ծ. 44:

միկոնյանի պատումի համաձայն «Դեմետրի և Գիսիանէ իշխանք էին Հնդկաց և եղբարք ցեղով և փախուցեալ ի թագաւորէն Հնդկաց, հալածեցան և եկին մինչև յաշխարհս յայս: Եւ իբրև եկին առ Թագաւորն Հայոց Վաղարշակ եւ նա ետ զերկիրն Տարսնոյ յիշխանութեամբ նոցա»¹³⁵: Սրան հակառակ, Դավիթ Բաղիշեցու տարբերակի համաձայն Դեմետրը և Գիսանեն եկել են ոչ թե հայոց թագաւոր Վաղարշակի, այլ՝ պարսից արքա Արշակի մոտ:

Այս պայմաններում, թվում է, դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչպե՞ս է պատահել, որ Մամիկոնյանների զաւթի ժամանակը կապվել է մեկ խոսքովի, մեկ Տրդատի անունների հետ:

Ժամանակակից պատմագիտությունը հայ և օտար աղբյուրների քննությամբ վերջնականապէս պարզել է, որ Մամիկոնյանները Հայաստանում հաստատվել են խոսքովից և Տրդատից շատ առաջ: Այս իրողությունը մենք հաստատեցինք մի շարք պատմիչների միջոցով: Այժմ ավելացնենք երկու այլ սկզբնաղբյուր, որտեղ արդեն անվանապէս հիշատակված են նախքան Տրդատն իշխած երկու թագաւորներ, որոնց օրոք նշված է եղել Մամիկոնյանների գաղթը:

Այսպէս. X դարի մատենագիր Մեսրոպ երեցի Պատմության խմբագրություններից մեկում, որը մեզ հասել է XIII դարի ձեռագրերում, գաղթը նշված է Արտաշիրի թագաւորության օրոք. «Մեր նախնիքն էին թագաւորն Ճենաստանեայց և ի գրգռութենէ երկու թագաւորացն Ճենաց, թագաւորեաց Ճենբագուր փոխանակ Վահարու և փախուցեալ նախնեացն մերոց ի հօրեղբորէ իրեանց Ճենբագուրայ և եկեալ ի Հայս և եղեն սիրեցեալք յԱրտաշէր Թագաւորէն Հայոց որպէս զնմանիս իւր: Եւ անուանք երկուց եղբարցն էին այսոքիկ՝ Մամիոն և Կոնակ. և անուանեցան Մամիկոնեանք»¹³⁶:

Վարդան Արեւելցի (XIII դ.) Արտաշիրի փոխարեն հիշատակում է Արտաշեսին. «Մամակ և Կոնակ փախուցեալք ի

¹³⁵ Հովհանն Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարսնոյ, աշխատ. և առաջը. պ. գ. թեկնածու Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 107—108:

¹³⁶ Մեսրոպ Բաղանա, Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց եւ վրաց, Մալբաս, 1775, էջ 134:

թագաւորէն Ճենքակրոյց եւ եկին առ թագաւորն Հայոց Արտաշէս, եւ նա վասն քաջութեանց նոցա կարգեաց զօրավարս Հայոց գնդին եւ կոչեցան Մամիկոնեանք»¹³⁷:

Վարդան Արեւելցու Աշխարհացուցցում հանդիպող այս տեղեկութիւնը, որը ծագում է Ագաթանգեղոսի զրույցից, միանալով միեւնոյն հեղինակի «Պատմութիւն Տիեզերականում» հիշատակվող Ագաթանգեղոսի անվան հետ («Թագաւորն Պարսից խնդրեաց զսինն ԿՃեայ, որ ի Մծբին յապարանս արքայութեան հայոց. և յաւնուլն զտաւ դիր յունարէն, եթէ ես գրեցի Ագաթանգեղոս, զի Մեծն Արշակ ունէր չորս որդիս») ¹³⁸, գալիս է հաստատելու ոչ միայն այն փաստը, որ Վարդան Արեւելցին ծանոթ է եղել «Սեբեոսի Պատմութիւնը» կից հատվածում պահպանված զրույցին, այլև՝ որ նրա ունեցած ձեռագրում Մամիկոնյանների զրույցը, Արշակի չորս որդիների կապակցութեամբ հիշատակվող Ագաթանգեղոսի անվան հետ միասին գտնվել է Ագաթանգեղոսի անունը կրող միեւնոյն գլխում: Իսկ սա իր հերթին նշանակում է, որ «Սեբեոսի Պատմութիւնը» կից հատվածում ներկա Ա. և Բ. գլուխներն սկզբում բաժանված չեն եղել առանձին վերնագրերով: (Այս մասին ավելի հանգամանորեն՝ ստորև): Նույնիսկ բնագրի մեղ հասած վիճակում այս գլուխների կապն այնքան սերտ է, որ բանասերները դրանք միասին վերագրել են Ագաթանգեղոսին և հրատարակել են նրա անվամբ: Այդպես են «Սեբեոսի Պատմութիւն» բոլոր հրատարակութիւնները, բացի Ստ. Մալխասյանցի հրատարակութիւնից: Ֆրանսիացի արեւելագետ Վիկտոր Լանգլուան նույնպէս մեղ զբաղեցնող ամբողջ բնագրի թարգմանութիւնը ֆրանսերէն հրատարակել է Ագաթանգեղոսի անվամբ ¹³⁹:

¹³⁷ Վարդան վարդապետ, Աշխարհացոյց, քննական հրատարակութիւն Հայկ. Պէրպէրեանի, Բարիդ, 1960, էջ 53—54:

¹³⁸ Տե՛ս Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն Տիեզերական, ի լոյս բնծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկուա, 1861, էջ 46:

¹³⁹ Le Pseudo-Agathange, Histoire ancienne de l'Arménie. Extrait de l'Histoire de Héraclius par Scébeos. Traduction de l'arménien, V. Langlois, Collection..., Paris, 1867, p. 195—200.

Այսպիսով պարզվում է, որ Վարդան Արևելցու օգտագործած ձեռագիրը նույնպես ունեցել է այն տեսքը, ինչպիսին որ ունեցել է Սիմեոն Ասպարանցու ձեռագիրը, այսինքն՝ Ա. և Բ գլուխները գտնվել են Ագաթանգեղոսի անունը կրող միևնույն բնագրում:

Տեսանք, որ Մամիկոնյանների գաղթը որոշակի թագավորների հետ են կապել Մովսես Խորենացին, Մեսրոպ Երեցի խմբագրությունը, «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածը, Վարդան Արևելցին: Այն հանգամանքը, որ այս աղբյուրներից յուրաքանչյուրն իր սեփական թագավորական անունն է տվել (Տրդատ, Խոսրով, Արտաշիր, Արտաշես), թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Մամիկոնյանների զրույցի հնագույն սկզբնաղբյուրում, այսինքն ժողովրդական ավանդությունում, որ գրի է առնված Ագաթանգեղոսի անվամբ, գաղթի կապակցությամբ որևէ թագավորի անուն հավանաբար նշված չի եղել և՛ Տրդատ, Խոսրով, Արտաշիր, Արտաշես անուններն արդյունք են հետագա տարբեր պատումների:

Եվ իսկապես, ինչպես տեսանք, ճենացի դեսպանը Ագաթանգեղոսի հետ զրուցելիս, առանց որևէ թագավորի անուն տալու, ընդհանուր արտահայտությամբ ասում է, որ Մամիկնու Կոնակը «կնաւ և որդւովքն իւրեանց և ամենայն աղիսին իւրեանց» պարթևաց թագավորի կողմից ուղարկվեցին «յերկիրն Հայոց առ ազգական իւր արքայն Արշակունի, որ էր թագաւոր Հայաստան երկրին, ուր և սերեալ բազմացան յոյժ, և եղեն յազգ մեծ ի Մամիկայ»¹⁴⁰ և ի Կոնակայ: Յայսմանէ այն է սպարապետ»¹⁴¹:

¹⁴⁰ Ձեռագրում և տպագրում սխալմամբ՝ «Մամիկոնայ» (փխ. «Մամիկայ»):

¹⁴¹ «Յայսմանէ այն է սպարապետ» արտահայտության շուրջ գոյություն ունեն զանազան տեսակետներ: Բանասերները կարծիքով, որ այդ արտահայտությունն աղավաղված է՝ նրա փոխարեն առաջարկել են մի քանի սրբազրույթություններ: Այսպես, օրինակ, Ն. Ադոնցը արտահայտությունը կապելով նրան նախորդող Կոնակ անվան հետ, բնագիրը վերծանել է՝ «Կոնակայ, յայսմանէ սպարապետէ»: Ն. Ակինյանը կարդացել է՝ «յայսմը տանէ յառնէ սպարապետ» (Այս կարծիքների ամփոփումը տե՛ս Սեղ. էջ 172—173, ծան.

Հետաքրքիր է, որ Մեսրոպ Երեցի գրքի ավելի հին ընդօրինակություններում նույնպես Մամիկոնյանների գաղթը չի կապված որևէ թագավորի հետ¹⁴²: Այս ուշագրավ փաստը մեզ համար կարևոր է այն տեսակետից, որ մենք Մամիկոնյանների զրույցի հնագույն աղբյուրը համարում ենք Բուզանդարանի կորած դպրութունները (որտեղ Ագաթանգեղոսի անունից պատմված զրույցը, Մծուրնի արձանագրության նման, ներկայացված է եղել որպես Մարաբա Մծուրնացու մատյանից քաղված նյութ): Գիտենք, որ Մեսրոպ երեցը X դարում օգտվել է Բուզանդարանից: Եթե նա Մամիկոնյանների գաղթը չի կապում որևէ թագավորի հետ՝ կնշանակի նրա ձեռքին եղել են նաև Բուզանդարանի կորած դպրութունները, որոնց՝ մեզ հասած հատվածներից («Սեբեոսի Պատմությունում» պահպանված) գիտենք, որ ճենաց դեսպանը Մամիկոնյանների գաղթի ժամանակը իսկապես չի կապել որևէ թագավորի հետ: Ուրեմն «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածում հանդիպող խոսքով անունն իրոք ավելացված է XI դարի հեղինակի կողմից որպես ծանոթություն, այս ձևով. «Քանզի ոչ են սոքա որդիք աղգածնինն Արամենակայ, այլ են եկեալ ի ճենաստանէ յամս... Մեծին խոսքովու արքայի Հայոց»:

18): Նրկու սրբազրութունն էլ, մեր կարծիքով, բխում են բնագիրը ոչ ճիշտ վերծանելուց: Այստեղ սրբագրելու կարիք չկա: «Սեբեոսի Պատմության» հատվածի հեղինակի օգտագործած սկզբնաղբյուրում նախօրոք հաշտված է եղել, որ Մամիկոնյանները հասարակ մարդիկ չեն, այլ՝ թագավորական ծագում ունեն և ապա ավելացվել է, որ այդ պատճառով էլ, այսինքն՝ ազնվական ծագման պատճառով էլ Մամիկոնյանների ազգն սպարապետ է. «յայսմանէ այն (այս «այն»-ը վերաբերում է Մամիկոնեից ազգին, որի մասին քիչ առաջ հայտնվում էր՝ «եղեն յազգ մեծ ի Մամիկոնայ և ի Կոնակայ») է սպարապետ»: Ա. Մատիկյանը (Անանունը կամ Կեղծ-Սեբեոս, էջ 54) սրամբտորեն նկատել է, որ «այն է սպարապետ» արտահայտության ներկա ժամանակով գործածված լինելը նշան է այն բանի, որ արտահայտության հեղինակը ժամանակակից է սպարապետական ազգին: Սեբեոսը, որի ժամանակ այլևս հայ սպարապետական ազգ գոյություն չուներ, չէր կարող գրել «այն է (ազգն է) սպարապետ»:

¹⁴² Տե՛ս Թադևոս զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց լուսաւորչի եւ Պատմութիւն սրբոյն ներսիսի Հայոց հայրապետի:—«Սոփերք հայկականք», Զ, Վենետիկ, 1853, էջ 121:

Այսպիսով, հայկական աղբյուրները տարբեր ձևերով են ավանդել Մամիկոնյանների զրույցը:

Մովսես Խորենացուն հայտնի եղած ավանդության համաձայն, Մամիկոնյանների նախահայրը եղել է մեկ մարդ՝ Մամգունը, այնինչ Ագաթանգեղոսի պատմածում երկուսն են՝ Մամիկ և Կոնակ: Բայց սա, ինչպես Մ. Աբեղյանն է գրել, հատուկ է ժողովրդական վեպին. «Զույգ անունների իրրև մի անձի անուն ընդունվելը, ինչպես՝ Մամ-Կոն Խորենացու մոտ, հատուկ է ժողովրդական վեպին»¹⁴³: Ն. Աղոնցի¹⁴⁴ և Ա. Մատիկյանի¹⁴⁵ կարծիքով Խորենացին ինքն է Մամ և Կոն անունները միացրել, դարձրել մեկ անուն՝ Մամգուն, որպեսզի դրանով ավելի «օտարահնչյուն» տեսք տա նրան:

Թվում է՝ բերված փաստերը բավական են, որպեսզի ցույց տան, որ «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածում քաղվածաբար պահպանված Ագաթանգեղոսի զրույցը հանդիսանում է Մամիկոնյանների զրույցի անդրանիկ զրանցումը հայ պատմագրության մեջ, որը զրի է առնված «Սերեոսի Պատմության» հեղինակի ապրած ժամանակից շուրջ երկու հարյուր տարի առաջ: Թյուրիմացաբար գտնվելով VII դարում գրված «Սերեոսի Պատմության» կալմում՝ այն վերագրվել է Սերեոսին:

Դ

Արդ՝ ո՞վ է եղել հինգերորդ դարում ապրած այն հեղինակը, որն առաջին անգամ զրանցել է Մամիկոնյանների զրույցը, իր աղբյուրը նշելով Մծուրնի արձանագրության հեղինակ Ագաթանգեղոսին:

Սա մեր կարծիքով այն միևնույն մատենագիրն է, որին «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածի հեղինակը վկայակոչում է նաև այլ ղեկերում և անվանում է Ժամանա-

¹⁴³ Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908, էջ 115:

¹⁴⁴ Адонц Н., Нач. история Арменни у Себеоса, стр. 90.

¹⁴⁵ Ա. Մատիկյան, Անանունը կամ Կեղծ Սերեոսը, Վիեննա, 1913,

կազմի, ասելով. «Քանզի զսոյն ճառէ ժամանակագիրն այդ-
պէս որպէս առաջիդ կայ» (ՍԾՊ, էջ 7):

Սերտ կապ կա այս ժամանակագրի և «Սերեոսի Պատմութ-
յան» սկզբում ղետեղված այն առաջաբանի միջև, որտեղ
հայտնվում է, որ պատմության նյութը վերցված է Մարաբ-
բայի մատյանից¹⁴⁶:

Այս մատյանում գտնվել է Ագաթանգեղոսի արձանագրու-
թյունը: Ուրեմն բնական է, ենթադրել, որ Մամիկոնյանների
դրույցը նույնպես պետք է գտնվեր Մարաբբայի մատյանում,
որովհետև պատկանում էր միևնույն հեղինակին՝ Ագաթանգե-
ղոսին:

Մովսէս Խորենացին նույնպես «Սերեոսի Պատմության»
հատվածին արձագանքող իր նյութերի աղբյուրները կոչել է
Մարաբասյան մատյան և Մարաբբային անվանել է ժամանա-
կագիր¹⁴⁷:

Ուրեմն բավական է պարզել ժամանակագրի անձնավորու-
թյունը և ինքնրասինքյան կպարզվի զրույցի հեղինակը:

Մինչ այդ՝ համառոտակի ծանոթանանք ժամանակագրի
անձնավորության մասին հայտնված կարծիքներին:

¹⁴⁶ Ստորև կտեսնենք, որ այս առաջաբանը նույնպես պատկանում է
ժամանակագրին և քաղվածաբար գտնվելով «Սերեոսի Պատմությանը» միա-
ցած հատվածին, մինչև այժմ սխալմամբ ընդունվել է որպես «Սերեոսի
Պատմության» հեղինակի, կամ էլ՝ միայն նրա առաջին դպրության հեղի-
նակի առաջաբան: Ժամանակագրի այժմ անհետ կորած գրվածքը XI դարում
գտնվել է «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածի հեղինակի ձեռքում և ըն-
դարձակ քաղվածքներով արտագրվել է ներկա հրատարակության Ա և Բ
դրույթներում: Արտագրված քաղվածքների շարքում է նաև ժամանակագրի
առաջաբանը:

¹⁴⁷ Մովսէս Խորենացին առաջին գրքի 9-րդ գլխում ժամանակագրին
այսպես է հիշատակում. «Յետ որոյ նոյն ժամանակագիր յառաջ մատուցեալ
ասէ»: Ծիշա է, Խորենացին ժամանակագիր է կոչել անմիջապես Մարաբա-
սին, իսկ «Սերեոսի Պատմության» հատվածի հեղինակը ժամանակագիր
առելով նկատի է ունեցել Մարաբասի մատյանը վկայակոչող հեղինակին,
րայց փաստն այն է, որ և՛ Խորենացին, և՛ «Սերեոսի Պատմության» հատ-
վածի հեղինակը Մարաբասյան աղբյուրը նշել են միևնույն ժամանակագիր
մականվամբ:

Գր. Խալաթյանցը¹⁴⁸, Ն. Ադոնցը¹⁴⁹, Ստ. Մալխասյանցը¹⁵⁰ և այլք, ելնելով Պարթևաց լալստամբուլթյան վերաբերող գրչխում (ՍԵՊ, էջ 7—11) և IV դարի հուլն մատենագիր Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոն» գրքում հանդիպող որոշ ընդհանուր տվյալներից, գտնում են, որ «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածի հեղինակը ժամանակագիր ասելով հասկացել է Եվսեբիոս Կեսարացուն: Իրականում, սակայն, Կեսարացուն հիշեցնող տեղեկությունները Պարթևաց ապրստամբուլթյանը վերաբերող գլխում քիչ առկոս են կազմում: Այստեղ օգտագործված են հիմնականում դրիշ աղբյուրներ:

Քննարկվող գլուխը փաստորեն իրենից ներկայացնում է Պարթև Արշակունիների հարստության հիմնադիր Արշակի գործերի պատմությունը: Այն ժամանակ, երբ որ Եվսեբիոս Կեսարացու մոտ Արշակի մասին հանդիպում են ընդամենը երկու-երեք ցաքուցրիվ տեղեկություններ, Պարթևաց ապրստամբուլթյանը վերաբերող գլխում սկզբից մինչև վերջ պատմվում է Արշակի մասին: Ըստ որում այստեղ հայտնվում են Արշակին վերաբերող այնպիսի տեղեկություններ, որոնք գոյություն չունեն Եվսեբիոսի ժամանակագրությունում: Դրանցից են օրինակ՝ 1. Արշակը թագավորում է 56 տարի, 2. նա Հայոց թագավոր է կարգում իր որդուն, 3. վախճանվում է 130 տարեկան հասակում և այլն:

Եթե Արշակի երկարակեցության մասին տեղեկությունը վերցված լիներ Եվսեբիոս Կեսարացուց, ինչպես որ ենթադրում է Գր. Խալաթյանցը¹⁵¹, ապա այստեղ պետք է Արշակին հատկացված լիներ առնվազն 150 և ոչ թե 130 տարվա կյանքի տևողություն, որովհետև ըստ Եվսեբիոս Կեսարացու՝ 132-րդ Ողոմպիասի 3-րդ տարում «Պարթևեր ի մակեդոնացուց ապստամբեցին և ի նոցան է թագաւորեաց Արշակ, ուստի և

¹⁴⁸ Халатянц Гр. Армянский эпос в Истории М. Хоренского, стр. 89.

¹⁴⁹ Адонц Н., Нач. история Армении, стр. 75—76.

¹⁵⁰ ՍԵՊ, էջ 1Թ, 168:

¹⁵¹ Халатянц Гр., Армянский эпос, стр. 89.

Արշակունիք»¹⁵², և ապա՝ 163-րդ Ողոմպիասի առաջին տարին «Արշակ պարթև զԱնտիոքոս սպանանէ»¹⁵³:

Հստ այսմ Արշակը թագավոր դառնալուց 122 տարի հետո սպանում է Անտիոքոսին: Պարզ է, որ ութ տարեկան երեխան չէր կարող ապստամբել մակեդոնացվոց դեմ և դառնալ թագավոր: Դրա համար նա պետք է լիներ առնվազն 20—30 տարեկան, ուստի և՛ իր թագավորության 122-րդ տարում՝ շուրջ 150 տարեկան:

Էլ չենք խոսում այն մասին, որ «Սեբեոսի Պատմությանում» Արշակի թագավորության տարիների գումարը 56 է, իսկ Եվսեբիոս Կեսարացու մոտ, ըստ հալաթյանցի հաշիվների, Արշակը Անտիոքոսին սպանում է իր թագավորության 122-րդ տարում, ուրեմն թագավորել է առնվազն 122 տարի:

Սրանք որոշակի փաստեր են, որոնք ցույց են տալիս, որ «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածի հեղինակի վկայականոչ ժամանակագիրը Եվսեբիոս Կեսարացին չէ:

Ն. Մառը¹⁵⁴ և Ն. Ակինյանը¹⁵⁵ ժամանակագրին նույնացրել են Մծուրնի արձանագրության հեղինակ Ագաթանգեղոսի հետ: Սակայն նրանք չեն նկատել, որ պարթևաց ապստամբությանը վերաբերող գլխում նշված են հինգ այնպիսի թագավորներ, որոնք ապրել են Ագաթանգեղոսից հետո, ուստի և նրանց մասին գրող ժամանակագիրը չի կարող նույնանալ Ագաթանգեղոսի հետ:

Ա. Զամինյանը ժամանակագիր է համարել Մարտրա Մծուրնացուն¹⁵⁶:

Ն. Ակինյանը հետադաշում վերանայելով իր կարծիքը,

¹⁵² Եվսեբիոս Կեսարացի, ժամանակականք երկմասնեայ, Վենետիկ, 1818, էջ 232:

¹⁵³ Անդ, էջ 244:

¹⁵⁴ МАРР Н. Я., О Начальной истории Армении, стр. 281.

¹⁵⁵ Ն. Ակինյան, Սերիոս Եպիսկոպոս Բագրատունեաց և իւր Պատմութիւնն ի Հերակլին.—«Հ. Ամս.», 1923, էջ 403, 415:

¹⁵⁶ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, անհատ. արխ., թղթ, 232, վ. 101:

ժամանակագրին նույնացրել է «Դ զարի հույն հեղինակ Փավստոս Բուզանդացու» հետ¹⁵⁷։

Սեբեոսին վերադրվող Պատմությանը կից բնագրում Բուզանդի կորած երկի հետքեր է տեսել նաև բնագրի ուսումնասիրության մեծամասնությունը (Գր. Խալաթյանց, Ն. Ադոնց, Ա. Անանիկյան, Ա. Մատիկյան, Գր. Տեր-Պողոսյան, Ա. Զամինյան և այլք)։ Եղել են նաև այնպիսիները (Ն. Մառ, Հ. Թոփչյան, Կ. Տեր-Սահակյան և ուրիշներ), որոնք հատվածն ուղղակի նույնացրել են Բուզանդի կորած դպրությունների հետ։

Այս ենթադրությունները բխել են այն փաստերից, որոնք ապացուցում են Փավստոս Բուզանդի և «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածի միջև գոյություն ունեցող կապը։

Փաստերից կարևորագույնը վեցերորդ դարի լյուզանդական պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայություններն են, որոնց, «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածի կապակցությամբ, առաջին անգամ ուսումնասիրությանը անդրադարձել է Նիկիողայոս Ադոնցը¹⁵⁸ և ապա՝ Ա. Մատիկյանը¹⁵⁹, Ն. Ակինյանը¹⁶⁰ և ուրիշներ։

Պրոկոպիոսն իր «Վասն պարսկական պատերազմին» աշխատության մեջ հայոց Արշակ Բ թագավորի մասին բերում է մի պատմություն (Արշակի Պարսկաստան կանչվելը, հայկական հողի վրա ըմբոստանալը, Անհուշ բերդում բանտարկվելը և ինքնասպանությունը)¹⁶¹, որը քաղված է Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» չորրորդ դպրության ՄԲ, ՄԴ և հինգերորդ դպրության է գլուխներից։

¹⁵⁷ Ն. Ակինյան, Սեբիոսի «Ժամանակագիրն» և Փ. Բուզանդեյ Ա պատմաբանը, «Հ. Ամս.», 1938, № 46, 50։

¹⁵⁸ Адонц Н., Начальная история Армении, стр. 93—95.

¹⁵⁹ Ա. Մատիկյան, Անանուն կամ Կեղծ-Սեբեոս, Վիեննա, 1913, էջ 17—25։

¹⁶⁰ Ն. Ակինյան, Սեբիոսի «Ժամանակագիրն...» «Հ. Ամս.», 1938, էջ 42—50։

¹⁶¹ Պրոկոպիոսի աշխատության՝ Հայոց Արշակ Բ թագավորին վերաբերող հատվածի թարգմանությունը տե՛ս Մատիկյանի նշված աշխատ. 18—22 էջերում։

Գիտական գրականության մեջ արդեն բազմիցս շոշափված այս փաստից բացի Պրոկոպիոսի և Փավստոսի կապի մասին է խոսում նաև մեկ այլ տվյալ, որի վրա մենք ուզում ենք առանձին ուշադրություն հրավիրել: Դա Անհուշ բերդի անվան ստուգաբանությունն է (շօ ւիշ և ինչիշ ֆօօօֆօ) ¹⁶², ինչպես նաև այդ բերդին վերաբերող տեղեկություններն այն մասին, որ մահապատժի սպառնալիքով արգելված է եղել հիշատակել Անհուշ բերդում գտնվող կալանավորների անունը և այդ սպառնալի օրենքը խախտվել է ընդամենը մեկ անգամ՝ հայոց Արշակ Բ թագավորի բանտարկության ժամանակ, երբ Արշակի հավատարիմ զորավարը պարսից թագավորից թույլտրվություն է խնդրել տեսակցել Անհուշ բերդում նստած իր թագավորի հետ: Պրոկոպիոսը գրում է.

¹⁶² Procopii De Bello persico 1, 5, p. 26:- Corpus scriptorum historiae Byzantinae, pars II, vol. I, Bonnae, 1833, էջ 26, տ. 4; էջ 26, տ. 9; էջ 30, տ. 22: Հմմտ. Hübschmann H., Arm. Cramm. I, S.19. Անհուշ բերդի կասարկցությամբ Պրոկոպիոսին հարեանցիորեն վկայա-
կոչել են նաև Peeters P., (a début de la persécution de Sapor d' après Fauste de Buzance:- Revue des Etudes arméniennes, t. I f. I, Paris, 1920, p. 21-22, Christensen A., L'Iran sous les Sassanides, Copenhague, 1944, p. 307—308.

միայն մեկ անգամ խախտեցին մոռացության (= Անհուշ) բերդի օրենքը հետևյալ ձևով:]

Այնուհետև Պրոկոպիոսը շարադրում է Արշակի ինքնասպանության պատմությունը, որից հետո ավելացնում է. «τὰ μὲν οὖν κατὰ τοῦτον ὁ γὰρ τὸν Ἀρσάκην ἢ τῶν Ἀρμενίων συγγραφὴ λέγει ταῦτα, ὅτι περ ἐρρήθη, κεχωρηχέναι, καὶ τὸν νόμον τότε ἄμφι τῷ τῆς ἐγγύτης φρουρίῳ ἐβλάσθαι»¹⁶⁴ [«Արդ որ ինչ ասացաւ զելիցն Արշակայ արքայի եւ թէ յայնմ ի նմին իսկ ժամանակի ընդդէմ օրինացն գործեցաւ որ զԱնյուշ բերդին է, բովանդակեալ գտանի ի «Հայոց պատմութեան», զոր ի վեր անդր յիշեցաք»]¹⁶⁵:

Պրոկոպիոսի հիշատակած «Հայոց պատմությունում» պատմված այս բոլոր մանրամասնությունները գտնում ենք Փավստոս Բուզանդի երկում, որը Պրոկոպիոսի ժամանակ իրոք կոչվել է «Հայոց պատմություն»: Այստեղ կարդում ենք. «Եւ ասէ թագաւորն Շապուհ (Շապուհն ասում է Արշակի գորավարին). խիստ են խնդրուածք, զոր խնդրեցերդ, զի յաւուրց ժամանակաց, յորմէ թագաւորութիւնս Պարսից կանգնեալ է, և բերդն այն Անյուշ (= մոռացության—Գ. Ա.) բերդ կոչեցեալ է, չիք ոք մարդ եղեալ ի մարդկանէ, որ իշխեցեալ է յիշեցուցանել թագաւորաց զոր յայնմ բերդի եղեալ զոք է թագաւորաց... և դու աւագիկ զանձն ի մահ եղիւ և յիշեցուցէր զԱնյուշն, որ ոչ էին լեալ երբեք օրենք թագաւորութեանս Արեաց ի սկըզբանէ»¹⁶⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ առկա են Անհուշ բերդի ստուգաբանությունը և այդ բերդի օրենքին վերաբերող այնպիսի մանրամասնություններ, որոնք Պրոկոպիոսին կապում են Փավստոս Բուզանդի հետ:

Եթե այս երկու պատմիչների կապը բացահայտող փաստերի մեջ մինչև այժմ նշվել են հաւ բացատրության կարոտ որոշ հակասություններ (Շապուհ—Բակուր և այլն), ապա մեր մատնանշած հատվածը զերծ է այդպիսիներից: Ընդհակառա-

¹⁶⁴ Անդ, էջ 30:

¹⁶⁵ Թրգմ. Ա. Մատիկյանի նշվ. աշխ., էջ 22:

¹⁶⁶ Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 310:

կը, սյուսեղ կապը բացահայտող փաստերն այնքան հստակ են, որ իրավունք են տալիս իրենց միջոցով հաստատելու նաև մնացյալ հատվածների ընդհանրությունը, անկախ նրանցում տեղ դրած բացատրելի տարբերությունների, որոնք կարող են լինել հետագա դարերի ազնվադամների արդյունք:

Պրոկոպիոսից առաջ ապրած ոչ մի հայ կամ այլազգի մատենագիր (բացի Փավստոսից) հայտնի չէ, որից օգտված լինելու Պրոկոպիոսը մեր քննարկած հատվածը շարադրելիս: Եվ բանի որ նա ինքն իր սկզբնաղբյուրը կոչում է «Հայոց պատմություն», մնում է ընդունել, որ այդ Պատմությունը իրոք Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունն» է:

Այս իրողության օգտին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ ի տարբերություն մյուս հռոմեա-բյուզանդական աղբյուրների, որոնք «Մոռացության բերդի» տեղը նշում են Ագաբայում (Ամմիանոս Մարցելլինոս¹⁶⁷), Պրոկոպիոսը հետևելում է Փավստոս Բուզանդին և Անհուշ բերդը նույնացնում Արշակի բանտարկության վայրի հետ, որը, ըստ Փավստոս Բուզանդի, գտնվում էր Խուժաստանում, «զի յԱնդամըն բերդի կայ յերկրին Խուժաստանի»¹⁶⁸:

Իր օգտագործած սկզբնաղբյուրը Պրոկոպիոսն անվանում է «Հայոց պատմություն», առանց Փավստոս Բուզանդի անունը տալու: Բայց մենք գիտենք, որ հինգերորդ դարում «Հայոց պատմություն է» կոչվել հատկապես Փավստոս Բուզանդի Պատմությունը: Ղազար Փարպեցին իրենից առաջ գրված պատմական երկերը թվարկելիս միայն Փավստոս Բուզանդի մասին է ասում, որ նրա գիրքը կոչում են Հայոց պատմություն. «զոր անուանեալ կոչեն զանուն գրոցն Հայոց պատմութիւն»¹⁶⁹: Բացի դրանից, Պրոկոպիոսն այնպիսի հարազա-

¹⁶⁷ Անհուշ բերդի գտնված վայրի մասին մանրամասն մատենագիտական տեղեկություններ կարելի է գտնել Գաբրիել Դեսստոնիսի մոտ (Прокония Кесарийского История войн, кн. I. СПб, 1876, стр. 63—66).

¹⁶⁸ Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914, էջ 256. Հմմտ. նաև 260, 262:

¹⁶⁹ Ղազ. Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1904, էջ 1: Հմմտ. Մատիկյան, նշվ. աշխ. էջ 24:

տությամբ է վերարտադրում Արշակի Պարսկաստան դնալու և Անհուշ բերդում զոհվելու պատմության մանրամասնությունները, որ կասկած չի թողնում իր հիշատակած «Հայոց պատմության» և Փափստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» նույնության միջև:

Պրոկոպիոսը Փափստոս Բուզանդի անվան փոխարեն նշել է զյրբի անունը: Հնումն սովորություն է եղել երբեմն գրքերը կոչել միայն անվամբ, առանց հեղինակների անունների: Այդպես են կոչվել «Գիրք Գրիգորիսի» (Ագաթանգեղոս), «Պատմութիւն Հայոց» (Փ. Բուզանդ)¹⁷⁰, «Պատմութիւն Աղուանից» (Մ. Կաղանկատվացի), «Պատմութիւն Ներսէսի» (Մեսրոպ պալայոցձորեցի) և այլն:

Փափստոս Բուզանդի երրորդ դպրությանը նախորդող խոստաբանության մեջ գիրքը կոչված է «յիշեցուցիչ պատմութեանց ազգացն Հայաստան աշխարհին որդւոց թորգոմայ»¹⁷¹: Չորրորդ դպրությունը նույնպես կոչվում է «Ժամանակագիր

¹⁷⁰ Անհետաքրքիր չի լինի նշել, որ «Հայոց պատմություն» կոչվող մի գիրք էլ գտնվել է XI դարի վրաց պատմիչ Լեոնտիոս Ռուիսեցու (Լեոնտի Մրովելի) ձեռքին: Սա «Վրաց թագավորների և նախահայրերի պատմություն» գրքում խոսելով Տրդատի քաջությունների մասին, իր սկզբնաղբյուրը կոչում է «Հայոց Պատմություն» (տե՛ս Լեոնտիոս Ռուիսեցու երկի հատվածական թարգմանությունը՝ կատարված Մելիքսեթ-Բեկի կողմից՝ «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Նրեան, 1934, հ. Ա, էջ 167): Որոշ բանասերներ Լեոնտիոսի նշած «Հայոց պատմությունը» նույնացրել են Ագաթանգեղոսի Պատմության հետ (Ջաֆանիձե օգ., ժեղով խնդրելով Սաֆարով Թեմուրազին (V-- XVIII ს. ს. თბილისი, 1916, էջ 125: Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ. և այլն), չնկատելով որ Ռուիսեցին Ագաթանգեղոսի պատմության համար օգտագործում է բոլորովին այլ անուն. «Վկայության գիրք» կամ՝ «Հայոց դարձի պատմություն» (տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկի թարգմանությունը, էջ 172): Արդյոք Ռուիսեցու հիշատակած «Հայոց պատմությունը», որը վերաբերել է Հայոց առաջին թագավորներին, ինչ-որ կապ չի՞ ունեցել Բուզանդյանի կորած դպրությունների հետ:

¹⁷¹ Փափստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 5: Ընդգծված բառերը լավագույն ապացույց են այն բանի, որ Բուզանդյան ժողովածուն կազմողն ապրել է Բուզանդյանում նկարագրված դեպքերից (IV դար) շատ ավելի ուշ. այլապես՝ նա IV դարի պատմությունը չէր կոչի «յիշեցուցիչ պատմութեանց»:

մատենանք տան որդւոց Թորգոմայ աշխարհին Հայոց»¹⁷²։ Հինգերորդ դարութեան վերնագիրն է՝ «Ժամանակագիր մատենանք տան որդւոց Թորգոմայ իշխանին (կարգա՝ «աշխարհին»¹⁷³—Գ. Ա.) Հայոց»¹⁷⁴։ Իսկ վեցերորդ դարութեանը՝ «Ժամանակագիր մատենանք»¹⁷⁵։ Այսպիսով, բոլոր դարութեանները վրա կրկնված է եղել «Ժամանակագիր մատենանք Հայոց» բառերը, որոնք ուրիշ բան չէին կարող նշանակել, քան՝ «Հայոց պատմութեան»։ Ըստ որում «Մատենանք» բառը անպայման մատնանշել է գրավոր պատմութեան և այդ գրավոր իմաստի հետքերը պահպանվել են նաև Պրոկոպիոսի հիշատակած վերնագրում՝ «ἡ τοῦ Ἀρμενίων συγγραφή», որը նշանակում է գրավոր պատմութեան¹⁷⁶։

Բուզանդի գրքում ամենուրեք, որտեղ զրված է «Ժամանակագիր մատենանք Հայոց» դրանից առաջ նշված է բոլորի համար մեկ ընդհանուր խորագիր. «Բուզանդարան պատմութեան»։

Սա նշանակում է, որ Բուզանդարանն ընդհանուր վերնագիր է եղել բոլոր դարութեանների համար և որ՝ «Ժամանակագիր մատենանք Հայոց»-ի մեկ հասած մասը կապված է «Բուզանդ» անունով (կամ՝ «բուզանդ» բառով) ստեղծված Փավստոս Բուզանդ անձնանվան հետ, որի հետեանքով և Պատմութեանն այժմ հայտնի է որպես Փավստոս Բուզանդի Բուզանդարան¹⁷⁷։

¹⁷² Փավստոս Բուզանդացի, էջ 101։

¹⁷³ Հմմտ. Հ. Գաբրիել վ. Նանապետյան, Ուղղագրությունը ազգային մատենագրաց, Վենետիկ, 1907, էջ 102։

¹⁷⁴ Փավստոս Բուզանդացի, էջ 277։

¹⁷⁵ Անդ, էջ 389։

¹⁷⁶ Հմմտ. Ա. Մատիկյան, նշվ. աշխ., էջ 23, 24։

¹⁷⁷ «Բուզանդարան» բառը բացատրելու ուղղությամբ կատարված փորձերից առավել կարևորներն են Ն. Բյուզանդացու («Քննադէրմ, Ա, Ստոբհորմ, 1887, էջ 21—22), Ստ. Մալխասյանցի (Փավստոս Բուզանդի աշխարհաբար թարգմանությունը, Երևան, 1947, էջ 309—310) և Հ. Անասյանի (Բուզանդարանի ռուսերեն թարգմանությունը, Երևան, 1954, էջ 5) փորձերը, որոնց ընդհանուր հայտարարն այն է, որ «Բուզանդարանը» հավաքական իմաստ ունի։

Ղազար Փարպեցու և Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայություններից երևում է, որ Փափստոս Բուզանդի անունը կրել են միայն մեկ հասած դպրությունները, իսկ նախորդ երկու դրությունները ներկայացված են եղել ուրիշ հեղինակների անուններով: Դրանով պետք է բացատրել այն փաստը, որ Փարպեցին Փափստոս Բուզանդի Պատմություն ասելով հասկացել է միայն մեկ հասած դպրությունները: Իսկ Պրոկոպիոսը, որ օգտվել է նաև նախորդ դպրություններից, բավականացել է ամբողջ «Բուզանդարանի» համար ընդհանուր «Հայոց պատմություն» արտահայտությամբ և այն չի կապել միայն մի հեղինակի՝ Փափստոսի անվան հետ:

Բուզանդարանի վեց դպրություններից բաղկացած լինելու մասին վկայող փաստ պետք է համարել նաև հենց «Հայոց պատմություն» խորագիրը: Մեկ հասած շորս դպրություններն ընդգրկում են ընդամենը 50 տարվա պատմություն: Պարզ է, որ այսպիսի մի հատվածական նկարագրություն չէր կարող կոչվել «Հայոց պատմություն»: Վեց դպրությունների մասին է վկայում նաև մեր նշած «Ժամանակագիր մատեանք տան որդւոց Թորգոմայ աշխարհին Հայոց» խորագիրը, որը դարձյալ չէր կարող վերաբերել միայն 50 տարվա պատմությանը, այլ մատնանշում է Հայաստանի պատմության ընդհանուր ժամանակագրությունը, սկսած հին ժամանակներից: Եվ իրավացի է Ա. Մատիկյանը, որի կարծիքով առաջին «Հայոց պատմությունը» եղել է Բուզանդարանը (և ոչ՝ Խորենացին)¹⁷⁸:

Պրոկոպիոսի օգտագործած Բուզանդարանի (որը նա կոչում է «Հայոց պատմություն») առաջին դպրությունների բովանդակությունը¹⁷⁹ համընկնում է «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածում պահպանված Պարթևաց ապստամբությանը վերաբերող գլխին: Իսկ սա իր հերթին, ինչպես տեսանք, քաղված է ժամանակագրից: Այսպիսով, Պրոկոպիոսի միջոցով՝

¹⁷⁸ Ա. Մատիկյան, Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930, էջ 8:

¹⁷⁹ Procopius, vol., III, De Aedificiis, III, 1. Մեկ հետաքրքրող հատվածի գրաբար թարգմանությունը տե՛ս Ա. Մատիկյանի «Անանունը կամ Կեղծ-Սեբեոս» աշխ., էջ 22—23:

պարզվում է, որ ժամանակագիրը նույն ինքը Բուզանդարանի հեղինակն է:

«Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածից երևում է, որ Բուզանդարանի առաջին դպրությունները (կամ նրանցից մեկը) կրել են Մարաբբա Մծուրնացու անունը («Անդ հայելով ի մատենան Մարաբբայ փիլիսոփայի Մծուրնացու...»):

Ինչպես տեսանք՝ Աղաթանգեղոսի արձանագրությունը, Մամիկոնյանների գրույցը, Պարթևաց Արշակ թալավորին վերաբերող հատվածը և առհասարակ «Սեբեոսի Պատմությունում» պահպանված երկու առաջին գլուխների նյութը ամբողջապես վերցված է Մարաբբայի մատյանից: Եթե նկատի ունենանք, որ «Սեբեոսի Պատմությունում» պահպանվել է միայն Մարաբբայի մատյանի համառոտագրությունը, քաղվածքներ նրանից՝ ապա կարելի է պատկերացնել, թե որքան ընդարձակ ծավալ պետք է ունենար այս մատյանը առաջին երկու դպրություններում: Հետևաբար հնարավոր է, որ այդ ծավալուն գիրքը ներկայանար իր սկզբնաղբյուրի՝ Մարաբբա Մծուրնացու անվամբ, ինչպես որ երրորդից վեցերորդ դրպրությունները ներկայացված են Փավստոսի անվամբ:

Արդ՝ նշենք Բուզանդարանի առաջաբանի և ավետարաններից առաջ զետեղված Եվսեբիոսի առ Կարպիանոս թղթի հետևյալ հատվածների նմանության փաստը.

Ավետարան

Կանոնն տասն թուով դրոշմեցի...
Ի վերայ իւրաքանչիւր շորեցունց
աւետարանացն թիւ ինչ առնթիւն
կայ ըստ իւրաքանչիւր մասին...
մինչև ցկատարած գրոցն:

Բուզանդարան

Կարգօք, թուօք և համարօք
կանոնեալ դրոշմեալ նկարեցի
իւրաքանչիւր գլխովք: Նւ շորս
խոստմունս շորից շորեցունց
դպրութեանցս յիւրաքանչիւր
գլուխս պատուաստեցի մինչև ի
կատարած սորին:

Այստեղ գործ ունենք երկու սկզբնաղբյուրների հավանական կապի հետ: Այդ կապը ցույց տվող պակաս նշանակալի փաստ չէ նաև «Ավետարան» և «Բուզանդարան» բառերի համանման կառուցվածքը:

Հայ մատենագրության որոշ հուշարձաններում պահպանվել են տեղեկութուններ, որոնց համաձայն Բուզանդարանը

հնում հայտնի է եղել նաև «Հայոց մնացորդաց Պատմութիւնք» անունով: Սա ևս Բուզանդարանի և Ս. Գրոց աղերսը ցույց տվող մի կարևոր փաստ է: Հայտնի է, որ Բուզանդարանը գրվել է Հայոց պատմությանը վերաբերող մի քանի սկզբնաղբյուրներից հետո և պարունակում է այնպիսի նյութեր, որոնք նախորդ պատմիչները բաց են թողել: «է ինչ մեր պատմութիւն,— գրում է Բուզանդարանի հեղինակը երրորդ դարության առաջաբանում,— որ առաջին է, և է ինչ, որ վերջին է, իսկ որ միջին ինչ եղև, այն ի ձեռն ալլոց գրել գրեցաւ»: Ուրեմն ինչ որ «ի ձեռն ալլոց գրեցաւ»՝ հեղինակը դրանց չի անդրադարձել, այլ գրել է ուրիշների կողմից չգրված պատմությունը:

Ճիշտ միևնույն ծրագիրն է հայտնված եղել նաև Բուզանդարանի կտրած դպրություններում, որոնց առաջաբանը բաղվածաբար պահպանվել է «Սերևոսի Պատմությանը» կից հատվածում: Այստեղ կարդում ենք. «Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի զանստորագրեալ ժամանակ և զնախնի բաջաղն ձեռնարկելով գրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս, և ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոյ...»¹⁸⁰: Այստեղ ևս հեղինակը կրկնում է Բուզանդարանի վերոհիշյալ այն միտքը, որ ինքը նկարագրելու է ուրիշների կողմից չնկարագրված ժամանակը («զանստորագրեալ ժամանակ»):

Ս. գրոց Մնացորդաց գրքերը նույնպես, որ «Հայոց մնացորդաց պատմութեանց» (Բուզանդարանի) նման են կոչվում, գրված են Հին կտակարանի մյուս գրքերից համեմատաբար ավելի ուշ և պարունակում են այդ գրքերից դուրս մնացած պատմական հիշատակարանների մնացորդներ, որից և ստացել են «Մնացորդաց գիրք» անունը¹⁸¹:

¹⁸⁰ ՍեՊ, էջ 1:

¹⁸¹ Անհետաքրքիր չէ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարանի ձեռագրերից մեկում հանդիպող այս հիշատակարանը. «Տեսուն Սահակ կաթողիկոսի Վմնացորդս յետոյ ամենայն մարգարէից է թարգմանեալ» (տե՛ս Գիրք մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան, դառաջինն ած ի լոյս ...Գրիգոր Խալաթեանց. Մոսկվա, 1899, էջ 115), որը միաժամանակ մատ-

Մեզ թվում է, պատահական չէ նաև այն, որ Հին կտակարանի Մնացորդաց գրքերը եբրայերեն սկզբնագրում կոչված են ճիշտ այնպես, ինչպես որ Բուզանդարանը՝ այսինքն՝ երկուսն էլ կոչվում են «Ժամանակագիր մատենք» եբրայերեն՝ «Դաբիրի հայամամ»¹⁸²:

Եվ այսպես, Բուզանդարանի հեղինակը, նույն ինքը՝ Ժամանակագիրը, Ս. գրոց օրինակով իր գիրքը ներկայացրել է որպես ժողովածու, սարբեր հեղինակների անուններով (Ագաթանգեղոս, Մարաբբա Մծուրնացի, Փավստոս Բուզանդ)¹⁸³:

նանշում է Մնացորդաց գրքերի թարգմանչի՝ Սահակ Պարթև կաթողիկոսի անունը:

¹⁸² Տպագրական բարդություններից խուսափելու համար եբրայերեն բառերը բերում ենք հայերեն տառադարձությամբ: «Դաբիրի հայամամ»-ի եբրայերեն գրությունը վերջրել ենք Հին կտակարանի եբրայերեն բառարանից (Carl Siegfried und Bernhard Stade, Hebräisches Wörterbuch zum Alten Testamente, Leipzig, 1893, p. 134, 909): եբրայերեն բնագրում «դաբիրի» բառը «Ժամանակագիր մատենան» խմատով (կամ, ինչպես Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանիչներն են կոչել, «Գիրք բանից աւուրց») զործածված տե՛ս նաև երրորդ գիրք թագավորությանց, գլ. ԺԴ, տուն 29 (հմմտ. Hebräisches Wörterbuch, p. 134) և այլուր:

Մնացորդաց գրքի ասորերենից կատարված թարգմանությունում (Գիրք Մնացորդաց..., ած ի լոյս... Գրիգոր Խալաբեանց) խնդրու առարկա արտահայտությունը տարբեր է Յոթանասնից կոչված օրինակից կատարված հայերեն թարգմանությունից: Այս մասին տե՛ս Բ. Ս. Գևորգեան, Խորենացին է Աստուածաշնչի Մնացորդաց գրքերի առաջին հայ թարգմանողը ասորերէն բնագրից:—«Բազմավէպ», 1905, էջ 427: Հայ թարգմանիչները «Մնացորդաց գրքի» եբրայերեն խորագիրը տառադարձության են ենթարկել նաև «դիրքը հայամամ», «դարբերիմին», «պարարաիմինայն» և այլ ձևերով: Տե՛ս Աստուածաշունչ Հնոց և Նորոց Կտակարանաց, Ամստերդամ, 1666, էջ 402, նաև՝ Յերոնիմեանյ վանք քաան ևս երկուս գիրս առ ի հերթացիցսց զպատմութիւնն իսն իսմանելոյ: Գերմաներեն—հայերեն ներածութեամբ ևս հայ—լատին բնագրով հրատարակեց Հ. Արիստակես Վարդանեան, Վիեննա, 1920:

¹⁸³ Ինչպես երևում է, Բուզանդարանի հեղինակը պատահաբար չէ զործածել հայերենի համար անսովոր Ագաթանգեղոս, Մարաբբա, Բուզանդ անունները: Սրանցից յուրաքանչյուրի ետևում ըստ երևույթին թաքնված է մի ինչ-որ իմաստ: Գիտե՞մ, որ «Ագաթանգեղոս» նշանակում է «բարի հրեշտակ», իսկ «Բուզանդը» և «Փավստոսը»՝ «գրույց» (ըստ Ստ. Մալխասյանցի) և «երջանկություն» (ըստ Նորայր Բյուզանդացու): Հավանաբար մի իմաստ պետք է ունենա նաև Մարաբբա անունը: Համեմատոր, օրինակ,

Հայտնի է, որ հայ դպրութեան առաջին դարերում մեծ ծավալ ունեցող ժողովածուները միևնույն կազմի մեջ տեղավորելը անհնարին էր: Տառերի խոշոր գրութիւնը և մագաղաթը գրքերի ծավալը կհասցնէին անգործնական մեծութեան: Դրա համար էլ սովորութիւն է եղել ժողովածուներն ընդօրինակել առանձին-առանձին հատորներով: Դա վերաբերել է նաև Աստվածաշնչին, որը միայն համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակների ձեռագրերում ենք տեսնում ընդօրինակված միևնույն կազմի մեջ: Այս տեսակետից էլ անհավանական չի լինի ենթադրել, որ Մարաբբայի մատյանը և Փավստոս Բուզանդի դպրութիւնները, միևնույն ժողովածուի մասեր լինելով հանդերձ, ընդօրինակված են եղել առանձին հատորների մեջ: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Ղազար Փարպեցին օգտվելով Փավստոս Բուզանդի գրքերից (որը նա կոչում է «Հայոց պատմութիւն»), անծանոթ է մնացել Բուզանդարանի նախորդ երկու դպրութիւններին, որոնք հավանաբար ընդօրինակված են եղել առանձին կազմի մեջ և չեն դառնում Փարպեցու ձեռքի տակ:

Մարաբբայի մատյանը Բուզանդարանի կազմում է դտնվել նաև X դարի մատենագիր Մեսրոպ Վայոցձորեցու ունեցած ձեռագրում: Մամիկի և Կոնակի մասին այս հեղինակը հայտնում է այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնց մի մասը գալիս է Բուզանդարանի մեզ հասած դպրութիւններից, իսկ մյուս մասն արձագանքում է «Սեբեոսի Պատմութիւնում» պահպանված Մարաբբայան մատյանին: Այսպես՝

Բուզանդարան (դպր. Ե, գլ. 1է),

Մարաբբայան մատյան (ՍեՊ,

էջ 12—13)

Մեք շեմք իսկ լեալ ձեռ ծառայի
այլ ընկերք ձեռ... Մեր նախնիքն
լեալ էին քաղաւորք աշխարհին
ձենալ... Փախտական լեալ Մա-

Մեսրոպ Վայոցձորեցի

(Սոփերք հայկականք, հ. 2,

էջ 120—21)

Ազգն Մամիկոնէից ոչ են կազալ
ծառայք ձեռ, այլ՝ ընկերք: Եւ
նախնիք մեր՝ քաղաւորքն ձենալ...
Փախեան երկու սրդիք թաղաւորին

ազաթանդեզոս («բարի հրեշտակ») բառը հիշեցնող արտրերեն մարհարա- («բարի լուր», «բարի գալուստ») բառը, որի նման մի, անհայտ ձագումով բառ կարող է ընկած լինել Մարաբբայի հիմքում:

միկն և Կոնական զնան առ արքայն
Արշակունի... և ևեղեն յազգ մեծ
ի Մամիկայ և Կոնակայ...

ձենաց... և ևեկեալ բնակեցան
յաշխարհիս Հայոց... որոնց անու-
անք նոցա, անդրանկանն Մամ և
երկրորդին Կոն յորջորջիւր և ի նո-
ցուն անուանեցան Մամիկոնք...

Ինչպես տեսնում ենք, ընդգծված տողերը քաղված են մեզ հասած Բուզանդարանից, իսկ շարունակությունը համապատասխանում է «Սեբեոսի Պատմությունում» պահպանված հատվածի բովանդակությանը:

Մարաբբայի անվամբ ներկայացված դպրության կորուստը տեղի է ունեցել ոչ այնքան էլ վաղ ժամանակներում: Տեսանք, որ նրանից օգտվել են Մովսես Խորենացին (V դ.), Պրոկոպիոս Կեսարացին (VI դ.), «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը (VII դ., Ճենաստանը նկարագրելիս), Մեսրոպ Վայոցձորեցին (X դ.), «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածի հեղինակը (XI դ.) և Վարդան Արեւելցին (XIII դ.): Հնարավոր է, որ Մարաբբայի մատյանից օգտված լինեն նաև բուն «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը (VII դ.)¹⁸⁴, Թովմա Արծրունին (X դ.)¹⁸⁵, վրաց պատմիչ Լևոնտիոս Ռուխսեցին (XI դ.) և ուրիշներ:

Նրա գոյության մասին տեղեկություն ենք գտնում նաև XVIII դարի սկզբներին կազմված մի մատենագիտական ցանկում, որը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի

¹⁸⁴ Գր. Խալաթյանցը (Арм. эпос в Истории М. Хоренского, 1896, стр. 58—105). Ստ. Մալխասյանցը (Սեբեոսի Պատմությունը և Մ. Խորենացի, Թիֆլիս, 1899), Ն. Ակինյանը (Սեբիոս եպոս. Բագրատունեաց, Ազգ. մատենադարան, Վիեննա, 1924, էջ 66—72) համոզվել փաստերով ցույց են տվել բառապաշարի և ստեղծագործական հնարքների ընդհանրությունը մի կողմից Մարաբբա Մծուրնացու և Փավստոսի մատյանների, մյուս կողմից՝ բուն «Սեբեոսի պատմության» միջև, որից երևում է, որ վերջինիս հեղինակն իր ձևով տակ ունեցել է Բուզանդարանի նաև կորած դպրությունները, որոնց բառապաշարի և ոճի ազդեցության տակ է ինքը:

¹⁸⁵ Հմմտ. Թովմա Արծրունի, Պատմություն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 23 («Շուն դու, և Լրամակ շանց, որ գկնի քս տողեալ սահին») և Սեղ, էջ 4 («Շուն ևս գուն և յերամակ շանց՝ դու և ժողովուրդ քս»):

№№ 2271 և 2220 ձեռագրերում և կրում է «Պատմագիրք հայոց» վերնագիրը¹⁸⁶:

Այս ցանկում հանդիպող տեղեկությունը Բուզանդարանի մասին շատ կարևոր է, ուստի փոքր-ինչ հանգամանորեն անդրադառնանք ցանկին:

Սա մի արժեքավոր աղբյուր է, որի հեղինակը երբեմն հայտնում է այնպիսի տեղեկություններ, որոնք այլուր չեն պահպանվել: Մենք արդեն նշել ենք («Բանբեր Մատենադարանի», № 4, 1958, էջ 72), «Պատմութիւն վասն ազգին նետուղաց» երկի (XIII դ.) իրական հեղինակի անվան (Գրիգոր Պատմիչ) այս ցուցակում պահպանված լինելու փաստը: Միայն այստեղ է պահպանվել նաև VII դարում գրված «Ժամանակագրության» հեղինակ Անանիա Շիրակացու անունը¹⁸⁷:

Թե որքան ստույգ են երկու տեղեկությունները՝ ցույց տվեցին հետագա բանասիրական ուսումնասիրությունները, որոնք պարզեցին, որ նշված երկերն իսկապես պատկանում են այն

¹⁸⁶ «Պատմագիրք հայոց» խորագիրը կրող ցանկն առաջին անգամ տպագրվել է «Աղագրարում» (Մպրա, 1795, էջ 188—192), ապա՝ Գ. Գալեմբյարյանի «Պատմութիւն հայ լրագրութեան» գրքում (հտ. Ա. Վիեննա, 1893, էջ 205—210), ապա «Հանդէս ամսօրեայ»-ում (1952, էջ 55—63: Սրա արտատպությունը տե՛ս Ն. Ակիևյան, Բաղէշի զպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 294—307), և Հ. Անասյանի՝ Հայկական մատենագիրությունում (Երևան, 1959, էջ LIII—LVII): Այս ցանկից ստորև բերվող օրինակները տեսնել նշված հրատարակությունների էջերում:

¹⁸⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 6228 ձեռագրում (XIX դ.) նույնպես «Ժամանակագրության» հեղինակ է նշված Անանիա Շիրակացին (թ. 79ա): Բայց այս տեղեկությունը վրիպել է «Ժամանակագրության» հրատարակողների (Բ. Սարգիսյան, Աշ. Աբրահամյան) ուշադրությունից: Ի դեպ՝ № 6228 ձեռագրի մասին բանասիրության մեջ դոյություն ունեցող կարծիքը (Աշ. Աբրահամյան, Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 104, 142, 357; Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիրություն, հ. Ա, էջ 745, 754, 757—758) ենթակա է ճշգրտման: Զեռագիրը սխալմամբ համարվել է ընդօրինակություն հայկական ամենահին (չուրջ հազարամյա) թղթյա ձեռագրից (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձ. № 2679), ոսկայն ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն ընդօրինակված է Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի № 218 (739) ձեռագրից, որը 1835 թ. ար-

մատենագիրներին, որոնց նշել է «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը:

Հանձին «Պատմագիրք հայոց» ցանկի հեղինակի մենք ունենք հայ մատենագրությունը քաջատեղյակ մի մասնագետ¹⁸⁸: Բնագիրը նշելիս նա աղբյուրագիտական վերլուծության է ենթարկում դրանք: Այսպես, օրինակ, Ագաթանգեղոսի Պատմությանն անդրադառնալիս նա Դաշանց թղթի մասին գրում է. «Բայց դաշանցն սիրո և միաբանութեան զգոյշ պարտ է լինիլ, զի ի հին օրինակսն ոչ ուրէք գտանի, այլ ի նորագոյնս՝ աղթարմայից բազում ինչ ըստ իւրեանց ախորժակացն շարադրեալ խորամանկութեամբ երևի»: Եվ իսկայս, ինչպես հայտնի է, Դաշանց թուղթը հետագա ժամանակի ներմուծում է Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ:

Եպիփան Կիւրացոյ. երկերի կապակցութեամբ ցանկի հեղինակը հայտնում է. «Բայց գիտելի է, զի գիրք մի ևս անուամբ սորին գտանի խառն ճառից ընդ պատմութեանցս, յորս պատնին լանք հերձուածողաց և շաղփաղփութիւնք յուովք»:

Այնպիսի դեպքերում, երբ հեղինակը հայ մատենագիրների ոչ ոք կամ այն երկը նշելիս՝ դրանք չի ունեցել ձեռքի տակ կամ առհասարակ չի տեսել, այդպիսի դեպքերում նա նշում է այն աղբյուրը, որտեղից քաղել է տեղեկությունը: Օրինակ, գիտենք, որ Մովսէս Խորենացին երկրորդ գրքի ԼԴ գլխում հայտնում է, որ իրենից առաջ ուրիշները գրել են առաքյալների պատմությունը («յատուջագոյն գրեալ յայլոց... կատարումն Առաքելոյն և որք ընդ նմա»): Այս գիրքը, սակայն, մեզ չի հասել, դրա համար էլ «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը գիրքը նշելով հանդերձ գրում է, որ այդ տեղեկությունը ինքը քաղել է Մովսէս Խորենացուց. «Պատմութիւնք սրբոց առաքե-

տագրություն է (հմտ. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. 2, յօրինեց Զ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1924, էջ 271):

¹⁸⁸ Ն. Ակիւնյանը «Պատմագիրք հայոց» ցանկի հեղինակ է համարել XVII դ. անվանի գիտնական Վարդան Բաղիշեցուն: Սակայն մենք ցույց ենք տվել («Բանբեր Մատենադարանի», № 4, 1958, էջ 72—75), որ այս ենթադրությունը հիմք չունի:

լոցն, որք ի Հայս կատարեցան, որպէս վկայէ Մովսէս Խորենացին՝ Բ հատոր, ԼԱ¹⁸⁹ զլուխ»:

Այդպիսի մի տեղեկութիւն է նաև Բուզանդարանին վերաբերող տվյալը, որից իմանում ենք, որ «Պատմագիրք Հայոց»-ի հեղինակին հայտնի եղած Բուզանդարանը բաղկացած է եղել վեց դպրութիւններից: Այսպես. «Բիւզանդ¹⁹⁰, որ զեղեալ իրս պատմէ Հայոց աշխարհիս իբր զմնացորդս նախկին պատմագրաց. հատորս 2 (=վեց)»: Եթե վեց դպրութիւններից որևէ մեկը պակաս լիներ՝ ցուցակի հեղինակը կնշէր այդ: Ինչպես տեսանք, նա Դաշանց թղթի մասին գրում է. «Ի հին օրինակսն ոչ ուրեմ գտանի»: Մովսէս Խորենացու և Եղիշեի երկերի կապակցութեամբ նույնպես նա համապատասխան ծանոթագրութիւններ է կատարում: Այսպես, Եղիշեի Պատմութեան նրա ունեցած օրինակը թերի է եղել, որից ելնելով նա գրել է. «Եղիշէ վարդապետ, որ է Պատմութիւն նահատակութեան սրբոց Ղևոնդեանցն և Վարդանանցն: Թէպէտ և զպատերազմունսն սրբոյն Վարդանայ որ նախ քան զնահատակիլն ըստ պատմագրաց՝ այժմ ոչ գտանի ուրեմ»:

Խորենացու գրքի կապակցութեամբ նա հայտնում է. «Մովսէս Խորենացի. հաւաստաւորապէս պատմագիրք, չորս հատոր, սկսեալ յԱղամայ մինչև ի Զենոն կայսրն, որպէս վկայէ

¹⁸⁹ Պետք է լինի՝ «ԼԳ» (կամ էլ՝ պետք է ենթադրել, որ «Պատմագիրք Հայոց»-ի հեղինակի ունեցած ձեռագրերում Խորենացու Պատմութեան նշված գլուխը կրել է ԼԱ համարը):

¹⁹⁰ Նկատենք, որ այստեղ նույնպես Բուզանդարանը Փափստոսի անունը չի կրում, այլ ներկայացված է «Բուզանդարան» ընդհանուր վերնագրից բխող «Բուզանդ» բառով: «Պատմագիրք Հայոց»-ի հեղինակը մնացած բոլոր դեպքերում պատմիչներին նշում է իրենց կրկնակի անուններով («Մովսէս Խորենացի», «Մեսրոփ Երեց», «Կորիւն թարգմանիչ», «Խոսրով թարգմանիչ», «Եղիշէ վարդապետ», «Ղապար Փարպեցի», «Զենոր պատմագիրք», «Եմսերիոս եպիսկոպոս», «Անանիա Շիրակացի» և այլն): Եթե Բուզանդարանի բոլոր վեց դպրութիւնների հեղինակը Փափստոսը լիներ՝ ապա «Պատմագիրք Հայոց»-ի հեղինակը Փափստոսի անունը եւ կնշէր իր ցանկում, բայց նա նշել է միայն Բուզանդարանի ընդհանուր վերնագիրը՝ «Բուզանդ», որից երևում է, որ խոսքը վերաբերում է Բուզանդարանի բոլոր վեց դպրութիւններին և ոչ թե միայն մեկ հասած մասին, որը կրում է Փափստոսի անունը:

Թումաս Արծրունեաց պատմագիրք, բայց այժմ գերիս հատուրս միայն երևի, իսկ չորրորդն ոչ ուրեմ գտանի ի սաղրելոյ հեր-
ձուածողաց»:

Այսքանից հետո պարզ է, որ եթե «Պատմագիրք հայոց»-ում նշված Բուզանդարանը վեց դպրություններից բաղկացած չլի-
ներ՝ ցանկում կկարդայինք մոտավորապես հետևյալը. «Բիւ-
զանդ, հատորս վեց: Բայց այժմ զչորս հատորս միայն երևի,
իսկ նախորդքն ոչ ուրեք գտանին»:

Հեղինակի գործածած «Իբր զմնացորդս նախկին պատմա-
գրաց» արտահայտութիւնը առավել որոշակիությամբ է վկա-
յում Բուզանդարանի վեց դպրութիւնների մասին, որովհետեւ
միայն մեկ հեղինակի՝ Փալստոսի անունը կրող չորս դպրու-
թիւնները չէին կարող համարվել «մնացորդի նախկին պատ-
մագրացն»: Հիշենք Թումաս Արծրունու «մնացորդի պատմա-
գրացն առաջնոց» արտահայտութիւնը, որով Արծրունին
նկատի է ունեցել մի քանի տարբեր պատմիչների¹⁹¹:

Վերագառնալով Պրոկոպիոս Կեսարացուն՝ հիշենք, որ նա
«Վասն շինութեանց» երկում վերապատմել է Բուզանդարանի
առաջին դպրութիւններում գտնված այն միեւնոյն գլուխը, ո-
րից օգտվել է նաև «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածի
հեղինակը: Դա, ինչպես ասվեց, «Ապստամբութիւն Պարթևաց,
որ ելև ի յայս ժամանակի» խորագիրը կրող գլուխն է:

Ինչպես որ Ագաթանգեղոսի արձանագրութիւնը, Մամի-
կոնյանների գրույցը, Ասողիկի «Տիեզերական պատմութիւ-
նից» բաղված հատվածն արտագրելուց առաջ «Սեբեոսի Պատ-
մությանը» կից հատվածի հեղինակը անվանապես նշում է
իր սկզբնաղբյուրները («մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի
Մծուրնացույ», «այսպէս շարադրէ (Ագաթանգեղոսը — Գ.
Ա.) զՄամիկոնէիցն սեռի ազգացեղութիւնն», «երկրորդեցից ի
պատմագրացն Մովսիսի Խորենացույ եւ Ստեփանոսի Տարօ-
նացույ»), այնպես էլ Պարթևաց ապստամբությանը վերաբե-

¹⁹¹ «Իսկ առ մեզ հասին զրոյցքս այս ըստ մնացորդաց պատմագրացն
առաջնոց, ի Մամբրէէ վերձանողէ և ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ և
միստամն Թէոդորոս Քերթող» (Թ. Արծրունի, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ,
1887, էջ 44):

սոց վլուխը Բուզանդարանից քաղելուց առաջ նա հայտնում է. «զսոյն ճառէ ժամանակադիրն (Բուզանդարան ժողովածուն կազմող հեղինակը—Գ. Ա.) այդպէս որպէս առաջի՞դ կայ»:

Այս խոսքերից անմիջապէս հետո նա բերել է իր խոստացած գլխի պատճենը, որը, սակայն, այժմ բնկալվում է որպէս «Սեբեոսի Պատմութեանը» կից հատվածի հեղինակի սեփական շարադրանք: Թյուրիմացութեանը նույնաստեղ է, ի շարս մշուս պատճառների, նաև ութ սուղանոց մի միջանկյալ հատված՝ Մարսյակի հատվածը¹⁹², որը սխալմամբ ընդօրինակված լինելով պատճենի մասին աղդարարող խոսքերի («զսոյն ճառէ ժամանակագիրն այդպէս որպէս առաջի՞դ կայ») և նրան անմիջապէս հաղորդած պատճենի միջև, ընդհատել է տրամաբանական կապը բնագրում և թույլ չի տվել նկատելու, որ նրանք վերաբերում են իրար և ոչ «Ապստամբութիւն Պարթևաց որ

¹⁹² Տե՛ս Սե՛ղ, էջ 7, տողք 14—21: Ի դեպ՝ այդ հատվածում հանդիպող Փառոխտ և Փառական. ինչպէս նաև Գրիգորի և Տրդատի վարբազիր Ագաթանգեղոսի Պատմութեան «ածել կուտել զպառականն» և «Փառական Շեմական» (Ագաթ. § 211) արտահայտությունների կապակցությամբ հայտնենք հետևյալ նորությունները: Ագաթանգեղոսի նորահայտ մաղրիկյան ձեռագրի բնագրում պառական բառը թարգմանված է շահարա՛ր (= շներով որս) արտահայտությամբ (..Ὁ πῶς τῆς τῶν ἁγίων τερπνοτάτης ἀγῶνι τῆς ἐνάτης εἰς τερπνοτάτη μετ᾽ ἀγῶνι:- Garitte G., Documents pour l'étude du livre d'Agathange, p. 48): Սրանով կարծես թե հաստատվում է Առձեռն բառարանի կարծիքն այն մասին, որ «պառական» նշանակում է «որսի շներ»: Ինչ վերաբերում է Փառոխտ, Փառական, Փառականն Շեմական անուններին՝ դրանք բոլոր երևութիւն պետք է նույնացնել Փխրոտ և Փառակա տեղանունների հետ: Սրանք արդի Զուֆալում գտնվող երկու հարեան գյուղերի անուններ են: Պատմական Հայաստանի բարսելի վրա ուրիշ ոչ մի տեղ չի կարելի ցույց տալ իրար մոտ գտնվող այսպիսի երկու բնակավայր, որոնք արդարացին են հետևյալ արտահայտությունը. «Փառոխտ կոչեն գտելի բնակութեանն և Փառականն դաշտ որսոց և արշաունաց նոցին» (Սե՛ղ, էջ 7): Փառական.ը պահպանել է իր անունը, իսկ Փառոխտ.ը ժամանակի ընթացքում ամբողջ հույկականանալով դարձել է Փխրոտ: Իսկ այժմ աղբրեջանցիները կոչում են «Բուրճուտ» (<Բուճրուտ<Փուխրուտ<Փխրուտ): Դեռ հինգերորդ դարում Փառոխտն արդեն ուներ մեկ ուրիշ այլափոխված ձև՝ Փառախտո: Մեր նշած բառերի շուրջ ստեղծված պանազան կարծիքների մասին տե՛ս Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, հատ. Ե, Երևան, 1931, էջ 322, 323, 854, 855 և հատ. Զ, էջ 1160, 1932:

ևզկն ի յայս ժամանակի» խորագրով հանդերձ սկսվում է ժամանակագրից քաղված հատվածը:

Մարսյակի հատվածի իր տեղում չլինելու փաստը նշել են գրեթե բոլոր այն բանասերները (Ք. Պատկանյան¹⁹³, Ն. Զընտոյան¹⁹⁴, Ն. Մառ¹⁹⁵, Ա. Մատիկյան¹⁹⁶, Բ. Սարգիսյան¹⁹⁷, Ն. Ակինյան¹⁹⁸, Ստ. Մալխասյան¹⁹⁹, Ա. Զամինյան²⁰⁰ և ուրիշներ), որոնք այս կամ այն առիթով գործ են ունեցել այդ հատվածի հետ:

Սիմեոն Ապարանցու ունեցած ձեռագրում Մարսյակի հատվածն ընդգործնակված է եղել Մամիկոնյանների զրուցից անմիջապես հետո, իսկ մեզ հասած ձեռագրում (№ 2639) ինչպես տեսանք, այն ընդհատում է ժամանակագրին վերաբերող նախադասության և նրանից քաղված հատվածի կապը: Պետք է ենթադրել, որ հատվածն սկզբնապես ընդգործնակված է եղել ձեռագրի լուսանցքում և հետագայում իր տեղը կորցնելով, տարբեր գրիչների կողմից զետեղվել է բնագրի տարբեր տեղերում: Այսպիսի դեպքեր հաճախ են պատահում²⁰¹:

¹⁹³ История императора Иракла, стр. 173.

¹⁹⁴ Ն. Զնտոյան. Դատաստան ի վերայ հորենացոյն և գատաւոր նորա, «Բազմավէպ», 1878, էջ 40, ծ. 3:

¹⁹⁵ Март Н. Я. О начальной истории Арменин, стр. 275. Այստեղ Ն. Մառը բերելով Ն. Զնտոյանի կարծիքն այն մասին, որ Մարսյակի հատվածը «ի տեղի ուրեք յիշատակի» որպես բան «Ղազարայ Փարպեցուց, որ յետ ճառելոյ զՃենաց՝ ճառէ և գայս», չի նկատել, որ Զնտոյանը նկատի է ունեցել Սիմեոն Ապարանցու «Վիպասանությունում» գտնվող այն սխալ հիշատակությունը, որի համաձայն «Սեբեոսի Պատմությանը» միացած հատվածը շարադրված է եղել իբր Ղազար Փարպեցու կողմից:

¹⁹⁶ Ա. Մատիկյան. Անանունք կամ Կեղծ Սեբեոս, էջ 83, ծան. 2:

¹⁹⁷ Բ. Սարգիսյան. Ս. Ապարանցին և Կեղծ Սեբեոսի առեղծվածը, «Բազմավէպ», 1915, էջ 8:

¹⁹⁸ Ն. Ակինյան, Սեբեոս եպսկ. Բագրատունեաց, էջ 31:

¹⁹⁹ Ստ. Մալխասյանց. ՍեՊ, էջ 168, ծան. 13: նաև՝ История епископа Себеоса, стр. 138, прим. 17.

²⁰⁰ Մաշտոցի Մատենադարան, Զամինյանի արխիվ, թղթ. 232, վ. 101:

²⁰¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 3079 ձեռագրի 257ր էջում, օրինակ, հանդիպում ենք այսպիսի մի հիշատակարանի. «Ով ընթերցող եղբայր, ու չակերտ ոչ ունէր, գտեղն ոչ գիտելով՝ աստ եղի. այսպէս իմա»:

Այս հատվածը հետաքննելուց հետո բնագրում կրկին իրար են մոտենում անջատված մասերը և դրանով հնարավորություն են ստեղծում նկատելու, որ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը ժամանակագրին վկայակոչելուց հետո անմիջապես բերել է նրանից քաղված գլուխը, խորագրի հետ միասին: Այսպիսով, մինչև այժմ որպես երկրորդ գլխի վերնագիր ընկալված «Ապստամբութիւն Պարթևացի որ եղև ի յայս ժամանակի» արտահայտությունը պետք է դիտել որպես ժամանակագրից արտագրված բնագրի սկզբի բառեր: Սրանով «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածում վերանում է Ա և Բ գլուխներն իրարից անջատող խորագիրը և ամբողջ հատվածը կրկին միանում է մի ընդհանուր գլխի մեջ: Այս գլխի նյութն ամբողջապես քաղված է ժամանակագրից, որի անունը ամենայն հավանականությամբ նշված է եղել գլխի խորագրում, ինչպես որ հաջորդ գլխի խորագրում հայտնված է Մովսես Խորենացու և Ստեփանոս Տարոնացու անունները: Հայտնի է, որ «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածը մեղ հասել է անխորագիր (տպագիր բնագրերի խորագիրը պատկանում է հրատարակիչներին) և շունի իրեն նախորդած և հաջորդած բնա-

Այստեղ ակնարկվող հատվածը մեկ ուրիշ ձեռագրում ընդօրինակված է բուլղոսի մի ուրիշ տեղում (ձ. № 7584, էջ 354ա): Անհետաքրքիր չի լինի հիշել նաև Ստեփանոս Ասողիկի «Տիեզերական պատմությունում» հանդիպող մի ընդմիջարկություն (հմմտ. Ասողիկ, Ս. Պետրբուրգ, 1885, էջ 351, ծ. 76), որը նույնպես տարբեր ձեռագրերում ընդօրինակված է ըստ գրիչների ճաշակի: Նկատի ունենք ՍԵՊ, 124, տողք 22—23 և Ասողիկ, էջ 96, տ. 1—4 հատվածը, որը Ասողիկի հնագույն ձեռագրում (№ 2865, էջ 168բ) գտնում ենք ընդօրինակված լուսանցքում: Սրանից մի քանի տող հետո (էջ 169ա, տ. 12—15) դարձյալ լուսանցքում հանդիպում ենք մի ուրիշ հիշատակագրության այն մասին, որ ընդօրինակության համար հիմք ծառայած ձեռագիրը տվյալ տեղում սղծատված է եղել. «Մուտ է տեղոյ արիւնակն»: Նույնիսկ այսպիսի մի հիշատակարան թափանցել է բնագրի մեջ և հրատարակվել նրա հետ որպես Ասողիկի խոսք: (Այս մասին մանրամասն տե՛ս ՍԵՊ, էջ 194, ծան. 66):

Բարեբախտաբար պահպանվել է Ասողիկի պատմության այն հնագույն ձեռագիրը, որտեղից բխել են թյուրիմացությունները և որի օգնությամբ հնարավոր է դառնում վերականգնել ճշմարտությունը. մի բան, որ չենք կարող ասել Մարսյակի հատվածի կապակցությամբ:

դրերը: Ահա այդ կորած մասերում է, մեր կարծիքով, մնացել նաև ժամանակագրի տնունը պարունակած խորագիրը:

Իսկ որ «Ապստամբութիւն Պարթևաց, որ եղև ի յայս ժամանակի» խորագիրը պատկանել է ժամանակագրին՝ երևում է նաև այն փաստից, որ այն չի համապատասխանում «Սերեոսի Պատմութեանը» կից հատվածում իր տակ գտնվող նյութին: Պարթևաց ապստամբությունից բացի այստեղ միևնույն խորագրի տակ զետեղված է Հայաստանում և Պարսկաստանում հարյուրավոր տարիներ իշխած թագավորների ժամանակագրական ցանկը, որը կապ չունի ապստամբութեան հետ և որը «Սերեոսի Պատմութեան» հեղինակը Պարթևաց ապստամբութեան մասին գլուխն արտագրելուց հետո շարունակել է քաղել նույն ժամանակագրից և զետեղել է նրանից բերված մյուս նյութերի շարքում: Այս ցանկում կարդում ենք. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զսրդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծբին քաղաքի» (ՍԵՊ, էջ 9): Հաջորդ գլխում հանդիպում ենք միևնույն դեպքին վերաբերող մի այլ տեղեկութուն, որի համաձայն Արշակը Հայաստանի թագավոր է կարգել ոչ թե իր որդի Արշակ Փոքրին, այլ՝ Եղբոր՝ Վաղարշակին: Պարզ է, որ միևնույն հեղինակը չէր կարող սկզբում իր հայտնածը հետագայում փոխել առանց պատճառաբանելու: Մնում է ենթադրել, որ երկու տեղեկությունները նույնութեամբ պատճենավորված են տարբեր սկզբնաղբյուրներից: Դրանցից մեկը Ստեփանոս Տարոնացին է, ինչպես հայտնվում է բնագրում, իսկ մյուսը, ինչպես տեսանք, ժամանակագիրը (Բուզանդարանը):

Այսպիսով, Մամիկոնյանների զրույցը ևս միանալով վերը նշված մյուս փաստերին, գալիս է ասելու, որ զրույցը պարունակող սկզբնաղբյուրը «Սերեոսի Պատմութեան» հեղինակին չի պատկանում:

Ծ

Տեսնենք, թե ե՞րբ և ինչպես են միացել առաջին չորս գլուխները «Սերեոսի Պատմութեանը» և ով է նրանց իրական հեղինակը:

Կերմանացի գիտնական Ա. Բաումգարտներն արդեն ենթադրել է, որ X դարում, երբ Հովհաննես Դրասխանակերտցին օգտվում է «Սեբեոսի Պատմությունից», այս գործի առաջին չորս գլուխները դեռ չէին միացել նրան²⁰²:

Գիրքը նույն վիճակում է եղել, ք. Պատկանյանի և Բ. Սարգիսյանի կարծիքով, նաև XIII դարում՝ Վարդան Արևելցու օրոք²⁰³:

Մինևույն իրողությունն է հաստատում նաև X դարի սլաոնի Ստեփանոս Ասողիկը: Հայտնի է, որ նա լայնորեն օգտվել է «Սեբեոսի Պատմությունից»: Նրա քաղած տեղեկությունները համարյա բառացի կրկնում են «Սեբեոսի Պատմությունը»: Սբան հակառակ՝ նա ոչ մի տեղեկություն չի բերում այս Պատմությանը միացած գլուխներից և առհասարակ հակասում է նրան: Սասանյան հարստությունն ըստ Ասողիկի հիմնվել է «յերկրորդ ամին Փիլիպպեայ թագաւորին Հռոմայ»²⁰⁴, իսկ «Սեբեոսի Պատմության» հարակից գլուխներում՝ «յամի երրորդի եղիանոսի կայսեր և յամս Լ-երորդի առաջի Մեծի Խոսրովայ արքային Հայոց»²⁰⁵: Ասողիկն այս հարստության վերացումը նշում է բյուզանդական կայսր Հերակլի թագավորության 18-րդ տարում (628 թ.), իսկ Սեբեոսին վերագրվող հատվածում այդ տեղի է ունեցել Կոստանդ կայսեր 12-րդ տարում (653 թ.): Պարթևաց թագավորության տեղումն է կասողիկի մոտ 457 տարի է, «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածում՝ 573 և այլն:

XII դարի ժամանակագիր Սամվել Անեցին իր ժամանակագրությունը կազմելիս օգտագործել է «Սեբեոսի Պատմության» մեջ հանդիպող որոշ ժամանակագրական տվյալներ, իսկ այս Պատմության սկզբում գիտեղված ժամանակագրու-

²⁰² Baumgartner A., Über das Buch „Die Chrie“: „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft“, Bd. XL, Leipzig, 1886, S. 466—467.

²⁰³ История императора Иракля, стр. IX, Բ. Սարգիսյան, Միմլոն Ապարանցի և Կեղծ Սեբեոսի առեղծոածը, «Բաղմավէպ», 1915, էջ 34:

²⁰⁴ Ստեփանոս Ասողիկ, Տիեզերական պատմութիւն, Ս. Պ-բուրգ, 1885, էջ 31:

²⁰⁵ Սեղ, էջ 14:

թշանը նա ծանոթ է: Այսպես օրինակ, Տրդատի թագավորության մասին նա գրում է. «Սակայն մեք՝ զրնախօսիցն զոճ պահելով, սկսցուք ըստ կարի զհետ ճշգրտութեան հետեւելով և զառաջին ամն Տրդատայ զուգել՝ զհետ երկրորդ ամին Դիոկղեսիանոսի՝ ըստ Մովսիսի Հայոց պատմագրի, և ոչ իննե-րորդին կամ առաջնեկորդին ըստ ոմանց»²⁰⁶:

Հայտնի է, որ «Աերեոսի Պատմութեան» սկզբում զետեղված Լուսնուն ժամանակագրությունում Տրդատի թագավորության տարին նշված է Դիոկղեսիանոսի 15-րդ տարին. «Յամի Լ-երորդի Արտաշրի, հնդեռասաներորդի Դիոկղեսիանոսի, կայսերապետ շքեղութեամբ Տրդատիոս ելանէ ախոյեան ընդդէմ արքային Գղաց: Եւ՝ անդէն ձերբակալ արարեալ զախոյեանն անարի զթագաւորն Գղաց՝ ածեալ կացուցանէ յանդիման կայսերն Դիոկղեսիանոսի. և անդէն ի նմին ամի թագաւորեցուցանէ Դիոկղեսիանոսս զՏրդատ ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Գումարէ ի ձեռս սորա զաւրս բազումս և արձակէ յիւրական իշխանութիւն աշխարհին Հայոց: Որ տիրէ ամենայն քաջութեամբ և բարեպաշտութեամբ ամս Հ: Եւ է այսպէս. Արտաշիր՝ ԼԲ, Դիոկղեսիանոս՝ ԺԵ: Տրդատէս՝ զառաջինն»²⁰⁷:

Այս ընդարձակ տեղեկությունը Սամվել Անեցուն անծանոթ է մնացել, որովհետեւ այն պարունակող հատվածը Սամվելի ժամանակ զեւ միացած չի եղել «Աերեոսի Պատմութեանը»:

XIII դարի հեղինակ Մխիթար Անեցին նույնպես օգտվել է «Աերեոսի Պատմութեանից» և ծանոթ չի եղել այժմ նրան միացած առաջին դուխներին: Հայտնի է, որ Մխիթար Անեցին Բագրատունիների ազգաբանությունը կազմելու համար տեղեկություններ է քաղել նախորդ պատմագրերից. «Եւ արդ՝ բուն հարեալ զազգէն Բագրատունեաց և զնախնոյն մերմէ Արգարու, զայն դիցուք սկիզբն, և քաղեսցուք ի պատմագրաց»²⁰⁸: «Սկիզբն Բագրատունեաց» գլխում նույնպես նա

²⁰⁶ Սամուկ Անեցի. Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 62—63:

²⁰⁷ Սեղ, էջ 15:

²⁰⁸ «Մխիթարայ Անեցոյ Պատմութիւն», Ս. Պ. Բուրգ, 1879, էջ 15:

հայտնում է. «Սկսանեմք համառատուիք Բաղել զյիշատակ-
Բագրատունեացն»²⁰⁹:

Այս ամենից հետո նա անծանոթ է մնացել «Սեբեոսի
Պատմության» հարակից գլուխներին, որտեղ Բագրատունիները
հանդես են գալիս, որպես ի սկզբանէ Հայաստանում իշխե-
լու իրավունք ունեցող բնիկ հայ իշխաններ: Կարելի է շտա-
րակուսել, որ եթե Անեցին իր օգտագործած «Սեբեոսի Պատ-
մության» կազմում գտներ նաև այս բացառիկ տեղեկությունը՝
անսկսածան կհետևեր նրան և չէր սահմանափակվի սոսկ
Բագրատունիների հրեական ծագման մասին հայտնի ավան-
դությունը կրկնելով:

Եթե նույնիսկ ինչ-ինչ պատճառներով Անեցին «չուզենար
ընդունել» Բագրատունիների հայկական ծագումը՝ միևնույն է՝
ըստ իր խոստման («Քաղեսցուք ի պատմագրաց», «զյիշատակ-
Բագրատունեացն») պետք է հայտներ, որ իրեն հայտնի պատ-
մագրքերում գոյություն ունի նաև տեղեկություն այն մասին,
որ Բագրատունիները բնիկ հայկական ծագում ունեն:

Այսպիսով, VII—XIII դարերում ապրած վեց հեղինակ
(«Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը, Հովհաննես Դրասխա-
նակերտցին, Ստեփանոս Ասողիկը, Սամվել Անեցին, Մխիթար
Անեցին, Վարդան Արևելցին) իրավունք են տալիս պնդելու, որ
այժմ «Սեբեոսի Պատմության» կազմում գտնվող առաջին
չորս գլուխներն այդ պատմիչների օրոք դեռ միացած չէին
բուն Պատմությանը:

Այս իրողությունը հաստատվում է մի յոթերորդ հեղինակի՝
XVI դարի բանաստեղծ Սիմեոն Ապարանցու որոշակի վկա-
յությունով: Սա ունի ցուցմունք այն մասին, որ իր ունեցած ձե-
ռագրում այդ գլուխներն ընդօրինակված են եղել բոլորովին
ուրիշ մի բնագրի հետ:

Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած ձեռագրի մասին տե-
ղեկանում ենք հեղինակի «Վիպասանութիւն սակս Պահլաւու-
նեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի» չափածո պատմու-
թյունից, որն ունի հետևյալ վերնագիրը. «Շարագրութիւն Հո-

²⁰⁹ «Մխիթարայ Անեցույ Պատմութիւն», Ս. Պ-բուրգ, էջ 22:

մերական վիպասանութեամբ՝ սակս Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սևոի, ի սկզբանէ մինչև ցվախճան, որդի զհարսն փոխանակելով, ասացեալ բանիւ բարառնական նուսխայօրէն՝ ոյրտակ անուն Սիմէօն վարդապետի Ապարանցոյ՝ ի վիպասանութենէն Ղազարու Փարպեցոյ...»²¹⁰:

Ինչպէս մեր ընդգծած բառերից, այնպես էլ պոեմի բովանդակութիւնից երևում է, որ Ապարանցին Պահլավունիների և Մամիկոնյանների պատմութիւնը գրելու համար օգտուել է մի աղբյուրից, որի հեղինակն իր կարծիքով եղել է Ղազար Փարպեցին:

Ըզփարպեցոյն ճառն ընթերցեալ,
Այն որ Ղազարբն կոչեցեալ...²¹¹

.
Ի Մարաբայ մատեանս մըտեալ,
ԶՄըծրունացոյնըն վերծանեալ,
Եւ զվաղընջուցն թարթմանեալ,
Հելլեն զըրով նուրբըս զըտեալ,
ՅԱգաթանգեղոսէ դրոշմեալ,
Ի վերնագրէն զայս իմացեալ,
Արանց հընգից թագաւորեալ,
Հայոց և Պարթևաց տիրեալ...²¹²

Դժվար չէ նկատել, որ Սիմեոն Ապարանցին Ղազար Փարպեցու անվամբ վերաբրտադրել է «Սեբեոսի Պատմութեան» կից հատվածի հետևյալ բառերը. «Անդ հայելով ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծրունացոյ. . . զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց յունարէն դպրութեամբ... Քանզի այս ունէր վերնագիրն այսպէս «Եւ Ագաթանգեղոս գրիչ...»²¹³:

Այս հետաքրքիր փաստը որոշ բանասերների (Բ. Սարգիս-

²¹⁰ «Սիմէօն վարդապետի Ապարանցոյ Վիպասանութիւն», Վաղարշապատ, 1870:

²¹¹ Անդ, էջ 7:

²¹² Անդ, էջ 17:

²¹³ ՍնՊ, էջ 1—2:

յան²¹⁴, Գ. Տեր-Պողոսյան²¹⁵, Ղ. Ալիշան²¹⁶) առիթ է տվել կարծելու, թե «Սեբեոսի Պատմության» կից հատվածի հեղինակը Ղազար Փարպեցին է կամ էլ՝ նրա անվամբ հանդես եկած մեկը: Այս թյուրիմացությունը հետագայում պարզեց ն. Ակինյանը²¹⁷:

Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած ձեռագրում «Սեբեոսի Պատմության» հատվածը խորագիր չի ունեցել և ընդօրինակված է եղել Ղազար Փարպեցու Պատմության (և ոչ՝ «Սեբեոսի Պատմության») կից: Այս երկու տարբեր բնագրերն Ապարանցու կողմից ընկալվել են որպես միևնույն հեղինակի՝ Ղազար Փարպեցու գործ:

Ապարանցու թյուրիմացության պատճառը բացահայտելու համար ն. Ակինյանին օգնել է «Սեբեոսի Պատմության» մեղ հասած հնագույն ձեռագիրը, որը ծագում է Սիմեոն Ապարանցու օրինակից և որն այժմ պահվում է մեր Մատենադարանում: Այստեղ նույնպես «Սեբեոսի Պատմությունը» խորագիր չունի և ընդօրինակված է Ղազար Փարպեցու Պատմությունից անմիջապես հետո (ներանց բաժանում է մի չգրված թերթ): Այնպես որ Սիմեոն Ապարանցին իր ձեռքի տակ ունենալով այս կարգի մի ձեռագիր, կարող էր այդ երկու՝ իրարից որևէ խորագրով չանջատված բնագրերն ընկալել որպես մեկ հեղինակի գործ:

Ակինյանը Սիմեոն Ապարանցու ձեռագրի և «Սեբեոսի Պատմության» Մատենադարանում պահվող № 2639 ձեռագրի կապը իրավացիորեն անտարակուսելի համարելով հանդերձ (նա գրում է. «այդ ձեռագիրը առանց տարակուսի եղած է Սիմեոն Ապարանցու գործածած օրինակը»)²¹⁸, չի նկատել, որ № 2639-ն ընդօրինակված է ոչ թե անմիջապես Սիմեոն Ապար-

²¹⁴ «Ազաթանգեղոս և իւր բաղմադարեան գաղտնիքն», Վենետիկ, 1890, էջ 277—280:

²¹⁵ «Հանդէս ամսօրեայ», 1914, էջ 489—500, 1916, էջ 140—170:

²¹⁶ «Հայապատում», մասն Ա, էջ 18, 19, 62, 63, 127:

²¹⁷ Ն. Ակինյան. Սիմէոն վ. Ապարանցի. «Հ. մաս», 1919, էջ 84, 89, 90, 93 և այլուր, նաև՝ Բաղէշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 135—150:

²¹⁸ Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 143:

բանցու ձեռագրից, որտեղ հատվածը գտնվում էր Ղազար Փարպեցու Պատմության առջևում, այլ՝ նրա մի երկրորդ ընդ-
օրինակությունից, որտեղ արդեն ընդօրինակող գրիչը, հավա-
նարար ցանկանալով անխորագիր բնագրերը մի անգում ունե-
նալ, այն տեղափոխել է Փարպեցու Պատմության վերջը, որի
հետևանքով հատվածը հայտնվել է մեկ ուրիշ անխորագիր
բնագրի՝ «Սեբեոսի Պատմության» կողքին և այդպիսով միա-
ցել է նրան:

Սիմեոն Ապարանցու ձեռագրում հատվածը շատ ուռչակի-
րեն ընդօրինակված է եղել Ղազար Փարպեցու «Հայոց Պատ-
մության» սկզբում:

Այս փաստը վրիպել է հատվածը «Սեբեոսի Պատմության»
հարազատ մաս համարած բանասերների տեսադաշտից:
Ակինյանը, որ Ապարանցու ձեռագրի միջոցով արժեքավոր
ուղղում է մտքրել Ղազար Փարպեցու վերաբերյալ՝ «Սեբեոսի
Պատմության» հարցում վրիպել է: Նրա կարծիքով Ապարան-
ցու ձեռագրում հատվածը զետեղված է եղել Փարպեցու Պատ-
մությունից հետո («սլատմութենէն ևտքը Մարարայ մա-
տեանն»)²¹⁹:

Սրան հակառակ, «Վիպասանությունում» հատվածի բու-
վանդակությունը վերապատմվում է Փարպեցու Պատմությու-
նից առաջ: Բացի դրանից Ապարանցին բառացի հայտնում է,
որ իր ձեռագրի մեջ հատվածը կազմում էր Ղազար Փարպեցու
Պատմության առաջին ճառը²²⁰, որը վերապատմելուց հետո
ինքն անցնում է երկրորդին՝

Արդ զառաջին ճառն աւարտեալ...

Եւ երկրորդին աւարտեալ...

Սիմեոն Ապարանցու այս բացառիկ կարևորություն ունե-
ցող վկայությունը միանալով մեր նշած մյուս փաստերի հետ

²¹⁹ Ն. Ակինյան, Բաղէշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 145—146:

²²⁰ Գ. Տեր-Պողոսյանը վկայակոչելով Սիմեոն Ապարանցու հայտնած
«առաջին ճառը», կառուցել է մի ամբողջ տեսակետ այն մասին, որ հին դա-
րերում իրը մի ինչ-որ «կեղծարար» հեղինակ հորինել է հատվածը և նրա
հեղինակությունը բարձրացնելու համար՝ այն կցել է Ղազար Փարպեցու

վերջնականապես ապացուցում է, որ «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածը հնագույն ձեռագրերում կապ չի ունեցել այդ Պատմության հետ և միայն հետագա դարերում է պատահաբար միացել նրան:

Միացումը, ինչպես ասվեց, կատարվել է Սիմեոն Ապարանցու ձեռագրից ծագող մի երկրորդ ընդօրինակության միջոցով:

Տարօրինակ պատահականությամբ մեզ հասել է «Սեբեոսի Պատմության» միայն այս՝ Սիմեոն Ապարանցու օրինակի հետ կապվող բնագիրը: Հայ մատենագրության մեջ չկա ուրիշ որևէ հիշատակարան, որից երևար, որ «Սեբեոսի Պատմությունը» երբևիցե իր կազմում ունեցել է նաև այժմ իրեն միացած հատվածը: Տեսանք, որ յոթ մատենագիրներ իրենց ձեռքի տակ ունեցել են «Սեբեոսի Պատմության» սկզբնական բնագիրը, որի կազմում հատվածն առկա չի եղել:

Սիմեոն Ապարանցին գործել է Բաղեշի դպրոցում: Այդ դպրոցի օջախներից մեկում՝ Ամրդոլու վանքում է ընդօրինակված նաև «Սեբեոսի Պատմության» մեզ հասած ձեռագիրը, որը կրում է միևնույն սխալը, այսինքն հատվածն ընդօրինակված է «Սեբեոսի Պատմության» հետ:

«Սեբեոսի Պատմությունը» միակ բացառությունը չէ, որ մեզ հասել է միայն մի թերի ձեռագրից ծագող ընդօրինակությամբ: Նույն վիճակում են նաև, մի շարք ուրիշ սկզբնաղբյուրներ, օրինակ, Ստեփանոս Ասողիկի «Տիեզերական պատմությունը»: Աշխարհի զանազան մատենադարաններում պահվող այս երկի բոլոր ձեռագրերը (նրանցից տասը գտնվում է մեր մատենադարանում), որոնք ընդօրինակված են տարբեր ժամանակ և տարրեր վայրերում, բոլորն էլ միևնույն տեղում

Պատմությանը, որպես նրա «առաջին ճառ» (տե՛ս Գր. Տեր-Պողոսյան, Նկատություններ Փափստոսի Պատմության վերաբերյալ, մասն երկրորդ, Վիեննա, 1919, էջ 53): Բ. Սարգիսյանը նույնպես նկատելով, որ Ապարանցու օրինակում հատվածը Փարպեցու սկզբում է եղել՝ նրա հեղինակ է համարել Փարպեցուն (տե՛ս Ազաթ. և գաղտնիք, էջ 278): Հետագայում նա իր այս կարծիքը փոխեց («Բազմավեպ», 1915, էջ 1—9, 33—39):

ունեն մի ընդարձակ պակաս (խոսքը երկրորդ հանդեսի Գ գլխի նշանավոր պակասի մասին է)²²¹։ Սա նշանակում է, որ նրանք բոլորն էլ ծագում են միևնույն ձեռագրից։ Այսպիսով, ինչպես «Սերբոսի Պատմության» դեպքում, այնպես էլ այստեղ պատահականությունը մեզ հասցրել է միայն այն ձեռագրից ծագող բնագիրը, որը թերի է եղել²²²։ Իսկ դրանից առաջ գրվածները կորել են, ինչպես որ կորել են «Սերբոսի Պատմության» այն ձեռագրերը, որտեղ հետամուտ հասվածը դեռ միացած չի եղել Պատմությանը։

* *
*

Արդ՝ ո՞վ է «Սերբոսի Պատմությանը» հետագա դարերում միացած այս հասվածի հեղինակը։

Հաստատվում հանդիպում են տեղեկություններ, քաղված V—X դարերի պատմիչներից՝ «Ժամանակագիր», Մովսես

²²¹ Հմմտ. «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Տիեզերական պատմութիւն», Ս. Պ-բուրգ, 1885, էջ 112։

²²² Մատենադարանում պահվող «Տիեզերական պատմության» ձեռագրերն ուսումնասիրելիս մենք նկատեցինք, որ պակասի պատճառ է հանդիսացել № 2865 ձեռագիրը, որն ընդօրինակված է XIII—XIV դարերում և միաժամանակ հանդիսանում է Մովսես խորենացու «Հայոց պատմության» հնագույն ձեռագիրը։ Բնագրի կորուստը տեղի է ունեցել՝ ձեռագիրը վերակազմելու ժամանակ նրա պրակներից մեկի անկման պատճառով։

Այդ պրակի տեղն այժմ երևում է ձեռագրի 175 և 176 թերթերի միջև։ 175 թերթը հանդիսանում է կորած պրակին նախորդած պրակը եղրափակող թերթը, իսկ 176-ը՝ հաջորդյի սկիզբն է։ 175-ը վերջանում է «նստաւ ի զանոյս րազաւորին» բառերով, իսկ 176-ն սկսվում է «ապստամբեցին զօրն որ ի Թիրակ»։ Նրկու հետևվոր պրակների վրա գտնված այս բառերն այժմ խառնվել են իրար և ստեղծել հետևյալ անկապ նախադասությունը. «նստաւ ի զահ թագաւորին ապստամբեցին զօրն, որ ի Թիրակ» (Հմմտ. Ասողիկ, Ս. Պ-բուրգ, 1885, էջ 113)։

Բնագրին ընդօրինակող գրիչներն ընկած պրակի փոխարեն սկզբում ազատ թերթեր են թողել, որպեսզի հետագայում պակասը լրացնեն (տե՛ս ԱՆ. №№ 3070, 1482, 4584, 1894), բայց հետագայում աստիճանաբար մոռացվել է պակասը և բնագրին ընդօրինակվել է առանց նրա մասին որևէ նշանի (տե՛ս ԱՆ. №№ 3502, 6598 և այլն)։ Այդ վիճակում էլ տպագրվել է։

խորենացի, «Աւերեսի Պատմութիւն», Ղևոնդ²²³, Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ: Վերջին պատմիչը X դարի մատենագիր Ստեփանոս Ասողիկն է:

Այսու կողմից հայտնի է, որ XVI դարի հեղինակ Սիմեոն Ապարանցու ունեցած հնագույն մի ձեռագրում, ինչպես նաև «Աւերեսի Պատմութեան» այդ միևնույն խմբից մեզ չհասած այսու ձեռագրերում (որոնք պետք է ծագեին առնվազն XIII—XIV դարերից²²⁴), հատվածն արդեն գոյություն է ունեցել:

Հատվածի առկայության մասին վկայույ մի փաստ դտնում ենք նաև մեր Մատենադարանի № 5619 ձեռագրում, որն ընդօրինակված է XII դարում: Այստեղ Սամվել Անեցու Ժամանակագրության կազմում (թ. 63ր) հատվածից բառացիորեն արտագրված է Կոռնակ սպարապետի 160-ամյա կյանքի մասին զրույցը²²⁵:

Այսպիսով, հատվածը հորինվել է XI—XII դարերի (Ստեփանոս Ասողիկ—Սամվել Անեցի) միջև:

Հատվածի բովանդակությունը մեզ մղում է դեպի այս ժամանակամիջոցում գրված և մեզ չհասած մի պատմական երկ՝ XI դարի մատենագիր Հովհան Տարոնացու Բագրատունյաց տան պատմությունը, որի մասին վկայում են Մխիթար Այրիվանեցին, Մխիթար Անեցին, «Պատմագիրք հայոց» մատենադիտական ցանկի հեղինակը և ուրիշներ:

Մեր Մատենադարանի № 1775 ձեռագրում (էջ 8ր—16ա) պահպանվել է այս Պատմության սկզբից մի քանի թերթ: Բնագիրն ունի հետևյալ խորագիրը. «Յոհաննու Տարօնացու, ըստ արժանեաց կոչեցեալ վարդապետի, աշակերտի երանելու վարդապետին [Ար] շարունեցոյ. շարագրութիւն պատմութեան տանն Բագրատունեաց ի վերայ Հայաստանեայց. զոր

²²³ Ղևոնդից վերցված հատվածը մեզ հասած բնագրում չի պահպանվել: Նրա մասին իմանում ենք Սիմեոն Ապարանցու ձեռքի տակ եղած օրինակի միջոցով:

²²⁴ Հմմտ. Ստ. Մալխասյանցի տվյալները՝ ՍեՊ, էջ ԺԱ—ԺԳ:

²²⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս մեր հոլվածը՝ «Կոռնակ սպարապետի պանդությունը Սամվել Անեցու ժամանակագրությունում», տպվ. ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, 1964, № 1, էջ 80—84:

տրար հրամանաւ տեսնոյն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի, արժանաւոր աթոռակալի սրբոյն Գրիգորի Հայոց լուսաւորչի լմաստուն և հանճարեւ պիտանաւորի գրոց սրբոց և ուղիղ Դիւանայեանի եկեղեցւոյ Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ ի տանա Թորոմայ»²²⁶։

Այստեղ Հովհան Տարոնացին հայտնում է, որ իր գրվածքն սկսելու է Հայոց պատմութեան ամենահին ժամանակների նկարագրութեամբ՝ «ի սկզբանց անտի», մինչև 887 թվականը՝ Աշոտ Բագրատունու գահակալութունը, որից հետո նոր հանգամանորեն նկարագրելու է Բագրատունյաց ժամանակագրութունը։ «Ի սկսանել,—գրում է նա,—զարագրութիւն պատմութեան յաղագս թագաւորութեան տոհմին Բագրատունեաց ի վերայ Հայաստան ազգիս... ժամանակաց դնել ի սկզբանց անտի մինչև յերեք հարիւր ԼԶ ամն թուականութեանս Հայոց (=887 թ.), յորում ամի առաջին թագաւորեաց բարեպաշտն Աշոտ, զոր յիւրում տեղւոջն զորպէսն գրեացուք և անտի յառաջի կարգի դաշլն ամենայն. մինչև յաւուրս մեր, զթագաւորութիւն տոհմին Բագրատունեաց մի ըստ միոջէ կարգաւ»²²⁷։

Այս տեղեկութիւնը հիշեցնում է «Ներքնոսի Պատմութեանը» կից հատվածի բովանդակութիւնը։ Այստեղ նույնպես Հայոց պատմութիւնն սկսվում է «ի սկզբանց անտի» և համառոտ ժամանակագրութեամբ հասնում է մինչև VII դարի կեսերը, որից հետո բնագիրն ընդհատվում է՝ կորստյան պատճառով։

²²⁶ Հմմտ. նաև Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 291, ծ. 37։ Ակիւնյանը (Շապուհ Բագրատունի և յոր պատմութիւնը, «Մատենագրական հետազոտութիւններ» հ. Ա, Վիեննա, 1922, էջ 219—223) կարծիք է հայտնում, թե Հովհան Տարոնացու Պատմութիւնը հավանաբար եղել է նույնը, ինչ որ հրատարակված է Շապուհի անվամբ (Պատմութիւն Շապուհի Բագրատունւոյ, էջմիածին, 1921)։ Սակայն հայտնի է, որ վերջինիս բովանդակութիւնը բոլորովին էլ Բագրատունյաց պատմութիւն չէ, այն դեպքում, երբ որ Հովհան Տարոնացին գրել է Բագրատունիների պատմութիւնը։ Հմմտ. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, Երևան, 1957, էջ 56—57։

²²⁷ Մաշտոցի Մատենադարան, ձ. № 1775, թ. 8ր։

«Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածը Հովհան Տարոնացու Բագրատունյաց պատմության՝ № 1775 ձեռագրում պահպանված մասին մոտենում է նաև իր կառուցվածքով: Տարոնացու հատվածն իրենից ներկայացնում է մի ժամանակագրություն: Այդպիսին է նաև «Սեբեոսի Պատմությանը» կից հատվածը: Ըստ որում նկատելի է, որ № 1775 ձեռագրում սկսվող ընդհանուր ժամանակագրությունն ընդհատվում է ճիշտ այնտեղ, որտեղ պետք է հաջորդեր Հայոց ժամանակագրությունը: Իսկ «Սեբեոսի Պատմության» հատվածում գրությունն ենք հայոց ժամանակագրությունը սկզբից սկսած:

Սրանք տվյալներ են, որոնք ցույց են տալիս № 1775 ձեռագրի և «Սեբեոսի Պատմության» կից հատվածի նմանությունը, որի հիման վրա կարելի է ենթադրել նշված երկու երկի նույնության մասին:

Պետք է նաև ենթադրել, որ հատվածի և № 1775 ձեռագրում պահպանված բնագրի միջև պակասում է մի թերթի չափ նյութ, որը երկու հատվածները միացրած է եղել իրար: Առանց այդ թերթի՝ հատվածներն այժմ ընդհատ են երևում:

Հատվածի և Հ. Տարոնացու երկի միջև ենթադրվող կապից անկախ, թերթի պակասն զգացվում է նաև նրանում, որ հատվածի առաջին գլուխը վերնագիր չունի²²⁸: Սրանից երևում է, որ առաջին գլխի սկզբի թերթը կորել է, որի վրա գտնված է եղել բնագրի սկիզբն ու գլխի վերնագիրը: Այլպես՝ չէր կարող պատահել, որ հետագա գլուխները վերնագիր ունենային, իսկ առաջինը՝ ոչ:

Ինչպես որ Ստեփանոս Տարոնացու անունը կրող վերնագրում հեղինակը հայտնում է, որ գլխի նյութը քաղել է Ստեփանոս Տարոնացուց, այնպես էլ կորած թերթի վրա մնացած վերնագրում նա իր սովորության համաձայն պետք է հայտնած լիներ առաջին գլխում օգտագործված պատմիչի անունը: Թերթի կորստյան պատճառով այդ պատմիչի անունը չկա և հատվածում մենք նրան հանդիպում ենք միայն մականվամբ՝ Ժա-

²²⁸ Տպագրերում հանդիպող վերնագրերը հրատարակիչներն են զրել: Ձեռագրերը վերնագիր չունեն:

մանակագիր: Բայց սա նշանակում է, որ հեղինակը կորած թերթում արդեն հայտնած է եղել նրա անունը: Հատվածում հանդիպող արտահայտության ձևից իսկ երևում է, որ Ժամանակագիրն ընթերցողին արդեն ծանոթ մի անձնավորություն է. «դսոյն ճառէ Ժամանակագիրն, այդպէս, որպէս առաջիդ կայ»:

Հատվածն սկսվում է մի առաջաբանով, որը, ինչպես մեր սույն ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, ոչ մի կերպ չի հարմարվում ո՛չ «Սերբեսի Պատմությանը», ոչ էլ նրան կից հատվածին:

Մեր կարծիքով այս առաջաբանը պատկանում է Ժամանակագրին²²⁹, Հատվածի հեղինակն այն մեջ է բերել որպես պատմական վավերագիր: Հիշենք, որ հեղինակը գրում էր Բագրատունյաց պատմությունը և հակառակ Բագրատունիների հրեական ծագման մասին ընդունված ավանդության— ավանդություն, որ զալիս էր Պատմահայր Մովսես Խորենացուց — հայտնում էր, որ Բագրատունիների նախահայր Բագարատը սերում էր Հայոց նահապետ Հայկի շառավիղներից («Բագարատն Փառազեան յորդուցն Արամենակայ»): Այսպիսի համարձակ շեղումը Մովսես Խորենացուց, իհարկե, պետք է պահանջեր համապատասխան հավաստիացում, որպիսին կարող էր լինել Ժամանակագրի առաջաբանում հիշատակվող Մարաբա Մծուրնացու մատյանը և Հայոց Սանատրուկ արքայի պալատում գտնված Ագաթանգեղյան արձանագրությունը: Սրանից ելնելով հեղինակը Բագրատունյաց պատմության մեջ տրուագրել է Ժամանակագրի առաջաբանը, ցույց տալու համար, որ գոյություն ունի Բագրատունիների ծագման մասին նաև մեկ այլ կարծիք:

Հատվածն առհասարակ այդ կարգի բաղվածքների մի հատվածն է: Սա Պատմության նախապատրաստական մասն է, որպիսիք նաև ուրիշ պատմիչների մոտ մեծ մասամբ հիմ-

²²⁹ Ա. Զափինյանի կարծիքով (Մաշտոցի Մատենագարան, անհատական արխիվ, Թղթ. 232, վ. 121ա) «Երրորդ դարի հույն պատմիչ» Փավստոս Բուզանդացու գործը վեցերորդ դարում թարգմանել է Թեոդորոս Քերթուզը. երկու դպրությունից բաղկացած այդ թարգմանությունը «ամբողջապես իր Պատմության մեջ է անուն մեկնում Սիբեռ: Նույնիսկ Փավստոսի կանխաբանությամբ»:

նրված են լինում նախորդ սկզբնաղբյուրներից քաղված աւելակությունների վրա, մինչև բուն նյութին անցնելը:

Հատվածում բառացի արտագրված է, տեսանք, Ստեփանոս Տարոնացու «Տիեզերական պատմությունից» մի ամբողջ էջ: Այդպիսի մի արտագրություն է, ահա, մեր կարծիքով, նաև ժամանակագրի առաջաբանը: Նրան նախորդած բնագրում Հովհան Տարոնացին հայտնած է եղել խոստաբանությունը ժամանակագրից քաղելու մասին: Այդ ծանոթագրությունը կորել է և հատվածի բնագիրն այժմ սկսվում է հենց ժամանակագրի առաջաբանով, որով տալավորություն է ստացվում, թե առաջաբանը հատվածի հեղինակինն է²³⁰:

Այս անբնական զրության պատճառով «Սեբեոսի Պատմության» կից հատվածի հեղինակը բնագրում հանդես է գա-

²³⁰ Հայ մատենագրության մեջ կարելի է ցույց տալ նաև ուրիշ օրինակներ, երբ այս կամ այն հեղինակի խոսքը նույնությամբ արտագրվելով մեկ ուրիշ հեղինակի կողմից՝ կարող է ընկալվել սրպես արտագրողի խոսք: Մոտավորապես այսպիսի մի դեպք հիշենք Ռիստանեսի մոտ: Այստեղ մի ամբողջ գլուխ (գլ. ԿԵ) բառացի արտագրված է Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմությունից» (գլ. 2): Եթե այս դիտվենադրի կորած լինե՞ր՝ Կաղանկատվացու խոսքերը կընկալվեին որպես Ռիստանեսի խոսքեր, այսինքն՝ տեղի կունենար նույն թյուրիմացությունը, որ առկա է «Սեբեոսի Պատմության» հատվածում:

Ի դեպ՝ Ռիստանեսի քաղվածքը կարող է նպաստել Կաղանկատվացու որոշ սխալ ու պակասավոր նախադասություններ ճշգրտելու և լրացնելու գործին: Հմտ. օրինակ, «Յայնմ տեղոջ եղև սկիզբն Արեւելայց եկեղեցեաց մայրաքաղաքաց և յուստորութեան տիեզերաց» (Ռիստանես, Վաղ-պատ, 1871, հ. 2, էջ 123) և «Յայնմ տեղոջ եղև սկիզբն Արեւելայց եկեղեցեաց, մայրաքաղաքաց և յուստորութեան տեղի» (Մ. Կաղանկատվացի, Մոսկվա, 1860, էջ 8): Թուսերեն (История Агван Монсея Каганкатвацци, писателя X века; перев. с армянского К. Патканяна, С. Петербург, 1861, стр. 7) և ֆրանսերեն Deux historiens arméniens... Oukhtanes d'Ouhra... histoire en trois parties, traduits par M. Brosset, St. Pétersbourg, 1870, p. 346) հրատարակություններում սխալ թարգմանված և էմինի կողմից Կաղանկատվացու հայերեն բնագրից դուրս նետված (իրեն «մոճեալ տեսանի ի գրչաց») այս նախադասությունը Ռիստանեսի մոտ հանդիպում ենք բնագրի կազմում, որը խոսում է էմինի Լեթադրության դեմ և զրգում է Ռիստանեսի հիման վրա վերականգնել և ճշգրտել այս սխալ հասկացված տեղեկությունը:

լիս միտժամանակ որպես երկու-երեք անձնավորություն: Նա մերթ խոսում է որպես Մարաբա Մծուրնացու աշակերտների ժամանակակից մատենագիր, մերթ՝ որպես հարյուրամյակներ հետո ապրած պատմիչների երկերին ծանոթ անձնավորություն, մերթ ներկայանում է հոսսրով արքայի պալատում պաշտոնավարող պալատականի դերում, մեկ էլ հայտնվում է Միջագետքում որպես շրջիկ մատենագիր, մի դեպքում նա հանդես է գալիս որպես առաջին հայ պատմիչ, որ նկարագրում է «չնկարագրված» («զանստորադրեալ») ժամանակը՝ Հաջիկ և Բելի, Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի առասպելները, մեկ էլ հիշատակում է «հավաստի և ճշմարիտ» մատենագիր Մովսես հորենացուն, որը վաղուց արդեն նկարագրել էր այդ ժամանակաշրջանը և այլն:

Այս խաչտաբղետ հակասությունները վերանում են, երբ որ հասվածը դիտում ենք իր բնական լիճակում, այսինքն՝ որպես XI դարի մատենագրական երկից պսկված և հետագայում պատահաբար «Սեբեոսի Պատմությանը» միացած մի հատված, որտեղ պահպանվել են «Սեբեոսի Պատմությունից» առաջ և հետո գրված մի քանի պատմական գրվածքներից քաղվածքներ: Առեղծվածի այսպիսի լուծմամբ բացատրություն են ստանում բանասիրությանը ավելի քան մեկ դար զբաղեցրած այն հարցերը, որոնց պատասխանը որոնելիս մասնագետներն ստիպված են եղել դիմել զանազան եմբա-ղրությունների:

ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄ

Արդեն ասվեց, որ «Սերեոսի Պատմություն» մեզ հասած բնագիրը պահպանված է: Նրա ընդօրինակության համար հիմք ծառայած ձեռագիրն ունեցել է թերթերի ետևառաջություն և կորուստ, օտարամուտ հասված («Անանուն»), բնագրի ավ-
ճատում: Այժմ գոյություն չունեցող այդ մայր ձեռագրից է արտագրված Մաշտոցի Մատենադարանի № 2639 ձեռագիրը, որից և ծագում են մյուս բոլոր ձեռագրերը:

Թերթերի ետևառաջությունը մասամբ ուղղվել է Ստեփանոս Մախասյանցն իր հրատարակությունում¹: խոսվել է նաև օտարամուտ հատվածի և թերթերի կորստյան մասին: Շուրջ քսանական կարևոր ճշգրտումներ կատարել են հայերեն բնա-

¹ Նկատի ունենք Ե—Ը գլուխների կարգավորումը: Ի դեպ՝ Ստ. Մախասյանցից առաջ Ա. Կարիերն էլ նկատել է «Սերեոսի Պատմության» Ե—Ը գլուխների (նշում ենք վերջին հրատարակության գլխակարգման համարները) «մեջ եղած մեծ աղավաղությունը, որ առաջ էր եկել ձեռագրի մեջ մի պոկված թուղթ ուրիշ տեղ դնելու հետևանքով, և որի պատճառով մոտ տասը երես կցկտուր, անկապ և անհասկանալի էին մնում» (ՍԵՊ, էջ 2): Այս անկանոնությունը վերացնելու նպատակով Կարիերի արած առաջարկը մասամբ համընկնում է Ստ. Մախասյանցի կատարած ուղղման հետ: Կարիերի առաջարկը, սակայն, մնացել է անտիպ մի նամակում (Մաշտոցի Մատենադարան, անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 235, վ. 205): Ֆր. Մակլերը «Սերեոսի Պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությունում կիրառել է իր ուսուցիչ Կարիերի առաջարկը, բայց դա կատարել է հավանաբար Կարիերից անկախ, դրա համար էլ չի նշել նրա անունը:

յրի: Հրատարակիչներ Միհրդատյանը, Պատկանյանը, Մալխասյանցը: Հյուրըմանի գերմաներեն (մասնաւոր) և Մալիբերը ֆրանսերեն թարգմանությունների ծանոթագրություններում նույնպէս զբաղվել են բնագրի ճշգրտմամբ:

«Չնայելով այսքան ուղղումներին,— գրում է Ստ. Մալխասյանցը,— դեռ շատ աղաւաղություններ են մնում Սեբեոսի Պատմության մեջ, ինչպէս և թերի տեղեր, որոնք կարող են ուղղվել և լրացվել միայն լավագույն ձեռագրի օգնութեամբ»²:

Ինչպէս տեսնում ենք, Ստ. Մալխասյանցը «Սեբեոսի Պատմության» բնագրի մանրամասների ճշգրտման բանասիրական հնարավորությունները համարում է սպառված և միակ հույսը թողնում է լավագույն ձեռագրի հայտնաբերման:

Թե երբեք, այդպիսի մի ձեռագիր կհայտնաբերվի՝ դժվար է ասել: Բայց որ գիտության հնարավորությունները սկզբնական բնագրի վերականգնման ուղղութեամբ տակավին սպառված չեն և որոնումները դեռ պետք է շարունակվեն՝ դա թերևս երկվում է ստորև բերվող բնագրական ճշգրտումներից և վերականգնվող հատվածներից: Լստ որում՝ այստեղ մենք կասարել ենք միայն այնպիսի ճշգրտումներ և լրացումներ, որոնք ունեն աղբյուրագիտական կարևոր նշանակութուն և որոնց հավաստիությունը մեզ ակնհայտ է թվում: Իսկ երկբայելի ուղղումների մի մասը ցույց ենք տվել ուսումնասիրության նախորդ զուգններում, մի մասն էլ կներկայացվի «Սեբեոսի Պատմության» մեր կողմից պատրաստվող հրատարակության ծանոթագրություններում:

Բնագրի բառային կազմի ճշգրտման ուղղութեամբ կատարված բանասիրական աշխատանքները մինչև այժմ ընթացել են «Սեբեոսի Պատմության» մեզ հասած հայտնի բնագրի սահմաններում և վերաբերել են մեծ մասամբ բառերի սրբագրությանը: Կորած հատվածների որոնում և վերականգնում գրեթե տեղի չի ունեցել: Ի տարբերություն նախորդների, սույն ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև «Սեբեոսի Պատմության» այնպիսի հատվածներ, որոնք պահպանվել են այս

² Սեթ, էջ 2:

Պատմության ձեռագրերից դուրս և որոնց միջոցով մենք «Սեբեոսի Պատմության» մեջ վերականգնել ենք մի շարք բնագրերական միավորներ: Վերականգնվող մանրամասները պարունակող բոլոր ձեռագրերն ավելի հին են, քան «Սեբեոսի Պատմության» մեջ հասած ամենահին ձեռագիրը (ընդօրինակված 1672 թ.):

Սրբագրված բառերից մի քանիսը բանասիրության մեջ արդեն այս կամ այն չափով քննարկվել են, բայց նկատի ունենալով, որ եղածը, բավականաչափ հիմնավորված չլինելով, չի կիրառվել «Սեբեոսի Պատմության» բնագրի հրատարակություններից և ոչ մեկում, մենք նորից ենք անդրադառնում նրանց:

Մեր կատարած բնագրական ճշգրտումներն ստորև ներկայացնում ենք «Սեբեոսի Պատմության» վերջին հրատարակության (Երևան, 1939, հրատ. Ստ. Մալխասյանց) էջերի հերթականությամբ, ներառյալ նաև թյուրիմացաբար «Սեբեոսի Պատմությանը» միացած Ա—Դ գլուխները:

Ա

«Զանստարագրել» (էջ 1, տող 9—10):

Պետք է ուղղել՝ «զանստորագրեալ»:

«Սեբեոսի Պատմության» բոլոր տպագիր բնագրերը, ինչպես նաև մայր ձեռագիրը (Մատենադարան, ձեռ. № 2639) և երկու ուրիշ ձեռագրեր՝ (№№ 2935, 6454) ունեն «զանստարագրել», փխ. «զանստորագրել» (հայավման նշանով): Հայերենում այսպիսի բառ չկա: Միևնույն մայր օրինակից ծնված այս սխալը («զանստարագրել») ունեն նաև ՍՍՌՄ ԳԱ Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքի ձեռագիրը (որի հիման վրա կատարված է «Սեբեոսի Պատմության» պետերբուրգյան հրատարակությունը, 1879 թ.), Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի №№ 52 և 86 ձեռագրերը և Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մայրավանքի № 521 ձեռագիրը (հմմտ. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հինգե-

րորդ հատոր, կազմեց նորայր եպոս. Պողոսյան, Երուսաղեմ, 1960, էջ 32): Թյուրիսացությունը առաջացել է «զանստորա-
ւերեալ» բառի ու տառը ա-ի հետ շփոթելու և սկզբնական բնա-
ղբում բառի վրա եղած հասկացման նշանն անտեսելու հետե-
վանքով: Այս պատահական զրշական վրիպակը սուիթ է տվել
զանազան ենթադրությունների: Բառը սրբադրելու համար ա-
ռաջարկված բոլոր փորձերը հետացել են բնագրից: Այսպես.
առաջարկվել է «զանստորագրեալ»-ի փոխարեն կարգալ
«զայն ստորագրել» (Միհրդատյան, Մաս), «զայն ստորագրե-
ալ» (Միհրդատյան), «ջան ստորագրել» (Միհրդատյան, Պատ-
կանյան, Ն. Զնտոյան, Գ. Տեր-Պողոսյան), «անստերիւր գրել»
(Ֆեթթեր), «զանսուտ գրեալ» (Մատիկյան), «զանստոյգն
նկարագրել» (Ակինյան), «զանցս տարագրեալ» (Ա. Զամին-
յան³) և այլն: Որ ազնվազնված բառում թաքնված է «ստորա-
գրեալ» բառը և որ բնագրի տվյալ հատվածում միայն այդ
բառն է սպասելի՝ երևում է նրանից, որ գրեթե բոլոր բանա-
սերները սրպես ուղղում առաջարկել են հենց այդ բառը կամ՝
նույնիմաստ «նկարագրել», «գրել» բառերը: Այսպես միաձայն
գտնվելով «ստորագրել»-ի դեպքում՝ բանասերները խիստ
անհամերաշխ են եղել այդ բառի մյուս մասնիկի՝ զան-ի հար-
ցում: Մատենադարանի №№ 2867 և 3122 ձեռագրերի գրիչներն
անցյալ դարում վերականգնել են բառի ուղիղ ձևը՝ «զանստո-
րագրեալ»: Բառը ճիշտ են թարգմանել («неописанное
время») Գր. Խաթաթյանցը (Армянский эпос, стр. 73. Այս-
տեղ ճիշտ է թարգմանված նաև խուզակ. բառը), Ստ. Մալ-
խասյանցը (История епископа Себеоса, стр. 11), Հ. Մա-
նանդյանը (Начальная история Армении Мар Абаса,—
«Палестинский сборник», 1956, стр. 74: Ճիշտ է նաև խու-
զակ-ը): Ք. Պատկանյանը և Հանդուան իրենց թարգմանու-
թյուններում այս բառը բաց են թողել բնագրից:

Այսպիսով, «զանստարագրալ» սխալ ձևը պետք է սրբա-
ղրերել «զանստորագրեալ»:

³ Մաշտոցի Մատենադարան, անհատական արխիվների ֆոնդ, Զամին-
յանի արխիվ, թղթապ. 232, վաղ. 121ա, Բ. տետրակ:

«Վերաբերութեան» (էջ 1, տ. 13):

Պետք է ուզել՝ «վերաբերութիւն»:

Աղճատված բնագրում այս բառը հանդիպում է հետևյալ նախադասութիւնում. «Յուցից համառատիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութեան»: «Վերաբերութեան» ձևն այստեղ քերականորեն չի հարմարվում նախադասութեանը: Սկզբնական բնագրում, կարծում ենք, եղել է «ցուցից համառատիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւն»: Այսինքն՝ «համառոտ ցույց կտամ ներկա ժամանակների աղետների վրա հասնելը, կուտակումը», (և ոչ թե՝ «ցույց կտամ... աղետների վրա հասնելու», ինչպես որ կրատացվի, եթե ընդունեինք «վերաբերութեան» սխալ ձևը):

«Վերաբերութիւն» բառն ունի մի քանի նշանակութիւն, որոնցից մեկն է՝ «ի վերայ բերումն, գալուստ ի վերայ, յարձակումն սաստիկ» («նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հատ. Բ, երկասիրութեամբ Հ. Գ. Աւետիքեան, Հ. Խ. Սիւրմէլեան, Հ. Մ. Ազեբեան, Վենետիկ, 1837, էջ 802), «վրայ գալ, հարձակուել» (Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1945, հատ. 4, էջ 320) և այլն: Մեզ թվում է «Սերբոսի Պատմութեան» բնագրում գործածված «զաղետիցս վերաբերութիւն» արտահայտութիւնը ունի այս իմաստը և նշանակում է «աղետների վրա գալը, (վրա հասնելը, հարձակվելը)», «աղետների կուտակումը»: Պիտոյից գրքի (Յաղագս պիտոյից, տպվ.՝ Ս. Հ. Մ. Մովսէսի հորենացույ մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1843, էջ 354) հայ թարգմանիչը գործածել է գրեթե նույն դարձվածքը, որը հանդիպում է «Սերբոսի Պատմութեան» սրբագրվող հատվածում: Նա ասում է. «Թուէլ զաղիտիցն վերաբերութիւնս (և ոչ՝ «զաղիտիցն վերաբերութեան»):

Ն. Մառ (О «Начальной истории Армении» Анонима, стр. 280), Գ. Խալաթյանցը (Армянский эпос, стр. 76), Ն. Ակինյանը (Սերբոս եպոս. Բագրատունեաց և իւր Պատմութիւն ի Հերակղ.— «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 405 և այլուր), Հ.

Մանանդյանը (Начальная история Армении, «Палестинский сборник», стр. 76) *ընարել են բառի այս նշանակութիւնը*:

«Սեբեոսի Պատմութեան» տվյալ հատվածի բոլոր թարգմանիչները սխալ են վերծանել բնագիրը: Այսպես. Ք. Պատկանյանը թարգմանել է отношение (История императора Иракла, стр. 1): Նույն իմաստն է տվել նաև Վ. Լանդուան (Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I, Paris, 1867, p. 195): Ստ. Մալխասյանցը թարգմանել է обстоятельства (տե՛ս История императора Иракла, стр. 11):

Գ

«Հինգ» (էջ 1, տ. 14):

Պետք է ուղղել՝ «հին» (Այսպիսի պետք է ուղղել նաև էջ 2, տ. 3):

Այս բառը հանդիպում է «Սեբեոսի Պատմութեանը» կից հատվածի սկզբում, որտեղ հեղինակը խոստանում է նկարագրել «ղամս և զաւորս հին թաղաւորացն», իսկ քիչ հետո (էջ 2, տ. 8) «ղամս առաջին թաղաւորացն Հայոց»: Հին և առաջին բառերն այստեղ համադրո՞ւմ են նշանակութիւնն ունեն, ինչպես Մովսէս Խորենացու (գիրք Ա, գլ. Թ) հետեւյալ նախադասութեան մէջ. «Յուցանել զառաջինս մեր և զբուն հին նախնիս» և կամ «Սեբեոսի Պատմութեան» (էջ 134) «ի հինսն և յառաջին փրկսոփայսն»:

Այս բառի սրբագրութեան մասին մանրամասն խոսել ենք սույն ուսումնասիրութեան նախորդ գլուխներում:

Դ

«Անդր» (էջ 1, տ. 15):

Պետք է ուղղել՝ «անդ»:

«Սեբեոսի Պատմութեան» բոլոր ձեռագրերը և տպագրերն ունեն «անդ» ձևը: Մալխասյանցը դարձրել է «անդր»:

Բնագրում հեղինակը հայտնում է, որ ինքը գտնվել է Միջագետքում, որտեղ Մարաբա Մծուրնայու աշակերտների մի-

չոցով գտել է նրանց ուսուցչի մատչանում եղած Աղաթանգիւղ-
յան արձանագրութիւնը: Ահա Միջազեւորքը նկատի ունենալով
է, որ հեղինակը գրել է «անդ (այսինքն՝ Միջազեւորքում) հայե-
լով ի մատեանն Մարտաւ փիլիսոփայի Մծուրնացոյ»: Այս-
պիսով, «անդ»-ը «անդր» դարձնելը արդշունք է բնագրի ոչ
ճիշտ վերծանման, ուստի և պետք է վերականգնել բառի՝ ձե-
ռադրում հանդիպող ճիշտ ձևը:

Սույն ուսումնասիրութիւնում մենք ցույց տվինք, որ բառը
պտորունակող առաջարանը քաղված է ժամանակագրից. առա-
ջարանի սկզբում, որը մեզ չի հասել, ժամանակագիրը հայտ-
նած է եղել Միջազեւորքում իր գտնված լինելու մասին և այդ
պատճառով էլ մեզ հասած քաղվածքում Միջազեւորք անվան
փոխարեն միանգամից հանդիպում է «անդ» բառը: Եթե Մի-
ջազեւորքի անունը նախօրոք հայտնված չլինէր՝ անհնարին
կդառնար տվյալ տեղում «անդ» բառի դործածութիւնը, որով-
հետեւ եթե երկրի անունը չի տրվում, ընթերցողը չէր կարող
հասկանալ, թե ո՞ր երկրին կամ տեղին է վերաբերում «անդ»
(«այնտեղ») բառը:

Ե

«Ի մատեանս Մարաբբայ փիլիսոփայի Մծուրնացոյ, զոր
եգիտ զրոշմեալ ի վերայ արձանի» (էջ 1, տ. 15—16):

Պետք է լինի. «Ի մատեանս Մարաբբայ փիլիսոփայի
Մծուրնացոյ [յարձանագիրն], զոր եգիտ զրոշմեալ ի վերայ
արձանի»:

Մեզ հասած բնագրում պակասում է անկշունավոր փակա-
գծերի մեջ մեր ավելացրած «յարձանագիրն» բառը, որի առ-
կայութիւնը սկզբնապես բնագրում ակնհայտ է:

Առանց այդ բառի ստացվում է այնպես, որ Մարաբբա
Մծուրնացին արձանի վրա գտել է իր գիրքը և ոչ թե արձանա-
գրութիւնը: Սա թշուրիմացութիւն է: Պարզ է, որ խոսքը վե-
րաբերում է արձանագրութեանը: Եվ «արձանագիր» բառի
անկման պատճառով է ստացվել սխալը:

«Արձանագիր» բառի առկայութեան մասին է խոսում նաև չորս տող հետո հաջորդող մի արտահայտութիւն, որը համարյա թե կրկնութիւնն է քննարկվող բառը. պարունակող խոսքի և որտեղ արդէն «արձանագիր» բառը կա: Այստեղ ասված է. «արձանագրին, դռշմեալ ի վերայ վիմի»: Այս արտահայտութեան օրինակով մենք անկշունափոր փակագծերի մեջ վերականգնում ենք պակասող բառը, այսպէս. «[արձանագիրն]... դռշմեալ ի վերայ արձանի»:

2

«Ի Մծրին քաղաքի, յապարանսն Սանատրուկ արքայի» (էջ 1, տ. 16—17) :

Պետք է ուղղել՝ «Ի Մծուրն քաղաքի, յապարանսն Սանատրուկ արքայի»:

Փափստոս Բուզանդի «Հայոց պատմութիւնից» գիտենք, որ Սանատրուկ արքայի ապարանքը եղել է ոչ թե Մծրինում, ինչպէս որ գտնում ենք վերոհիշյալ ազճատված բնագրում, այլ՝ Մծուրքում: Փափստոսը (ղպր. շորրորդ, գլ. ԺԴ) գրում է. «Ապայ գնայր մարդպետն Հայր ի սուրբ տեղեացն և էջ յափնդետոյն հոսանացն Եփրատու, հովիտսն թանձրախոտն անսասին, ի գետախառնունսն երկուց գետուցն, ի թաւութ խարձիցն մամխեացն, որ ի տեղուջն ի հնոց իմն շինած քաղաք՝ զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղուցն Մծուրք կոչի»:

Այկիլի մանրամասն տե՛ս ստորե՛լ՝ բնագրական ճշգրտում ԺԱ.

Հմմտ. նաև Ն. Աղոնց, Начальная история Армении, стр. 97, Ն. Ակիբյան, «Հ. Ամս.», 1923, էջ 407—409, Մանանդյան, «Палестинский сборник», стр. 75. 76 և այլուր:

է

«Ըստդիպան» (էջ 2, տ. 2):

Պետք է ուղղել՝ «ստո դիպան»:

Բոլոր ձեռագրերին ունեն «ըստ դիպան», Մալխասյանցը միացրել է և դարձրել գոյություն շունեցող մի բառ «ըստդիպան»։ Պետք է, հետևելով ձեռագրերին, կրկին անջատել բառերը և տվյալ տեղում անիմաստ «ըստ»-ը դարձնել «աստ», որով նախադասությունը կիմաստավորվի այսպես. «բացեալ դաւերածն վասն սեանցն՝ աստ դիպան արձանագրին»։ («այսուների պատճառով բացեցին ավերակները՝ այստեղ հանդիպեցին արձանագրությանը»)։

Այս արտահայտության առթիվ հայտնված զանազան կարծիքների մասին տե՛ս ՍԵՊ, էջ 162, որտեղ Ստ. Մալխասյանցը, ի միջի այլոց, գրում է. «Եթե այնուամենայնիվ հարկ լիներ այս ըստ-ը ջոկ գրել՝ պետք կլիներ նրան ուղղել աստ և ոչ թե անդ կամ ընդ»։ Այսպես ճիշտ նկատելով հանդերձ, նա բնագիրը դարձրել է «ըստդիպան» և այդպես էլ հրատարակել։

Ը

«Այսու ունէր» (էջ 2, տ. 6)։

Պետք է ուղղել՝ «այս ունէր»։

Այս բառերը հանդիպում են հետևյալ աղավաղված արտահայտության մեջ. «իմ գտեալ ի Միջագետս ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ գրուցակարգել. քանզի այսու ունէր վերնագիրն այսպէս»։

Հեղինակը արձանագրությունը գտնելով Միջագետքում կամեցել է այդ մասին գրուցակարգել, հայտնելով նրա վերնագիրը. «այս ունէր վերնագիրն այսպէս»։ Ուրեմն այստեղ չէր կարող «այս»-ի փոխարեն լինել «այսու», որը տվյալ նախադասությունում անիմաստ է։

Հաջորդ «ունէր» բառի ու-ն գրչի կողմից կրկնվելով միացել է «այս» բառին և տվել է «այսու ունէր» սխալ ձևը։

Թ

«Զի չուեաց խաղաց գնաց Հայկն ի Բաբելոնէ կնաւն և որդւովքն և ամենայն աղխին հանդերձ, և չոգաւ բնակեցաւ

յերկիրն Արարադայ, ի տանն որ ի լեռնոտինն, որ զառաջին շինեալ էր Զրուանայ հաւրն՝ և եղբարբքն հանդերձ (էջ 3, տ. 14—17)»:

Պետք է լինի. «Զրուանայ՝ հաւրն և եղբարբքն հանդերձ»: «շինեալ էր Զրուանայ հաւրն՝ և եղբարբքն հանդերձ արտահայտության մեջ Ստ. Մալխասյանցը Զրվանն ընկալել է որպէս հայր Զրվան և «հաւրն» բառը համարելով Զրվանի ինքնությունը բացահայտող բառ՝ բութ է դրել նրա վրա, որպէսզի դրանով այն անջատվի հաջորդ բառերից և վերաբերի Զրվանին: Այս կապակցությամբ նա գրում է (հարցի բնդհանուր բովանդակությանը ծանոթացնելու համար քաղում ենք Մալխասյանցի կարծիքն ամբողջությամբ):

«Ի տանն որ ի լեռնոտինն, որ զառաջինն շինեալ էր Զրուանայ հաւրն՝ և եղբարբքն հանդերձ»: Առեղծվածային խոսք. ի՞նչ լեռան ստորոտ է. ի՞նչ տուն է, որ շինել է Զրվան հայրը. ո՞վ է այդ Զրվանը, ի՞նչ եղբայրներ են—այս հարցերից ոչ մեկին պատասխան չենք դնում Սեբեոսի մոտ. բայց բոլորի պատասխանը գտնում ենք խորենացու մոտ, որ իբրև բանալի է ծառայում այս առեղծվածը լուծելու: Խորենացին, ըստ իր սովորության, տեղերի աշխարհագրական անունները բացատրելու նպատակով՝ բերում է Օլիմպիոդորոս փիլիսոփայի պատմած անգիր զրույցը (գիրք Ա, գլ. 2), որի մեջ պատմվում է, թե երբ Քսիստոթրոս (=Նոյ) նավով հասավ Հայաստան և ցամաք իջավ՝ նրա որդիներից մեկը, Սեմը, երկիրը դիտելու նպատակով դիմեց դելփի հյուսիս-արևմուտք. այնտեղ հանդիպեց մի դաշտի, երկայնանիստ: Լեռան մոտ, որտեղով մի գետ էր հոսում դելփի Աստրեատան: Այստեղ նա կանգ առավ երկու լուսնական ամիս ու գնաց: Նրա կրտսեր որդիներից մեկը, Տարբան, իր որդիներով, աղջիկներով ու փեսաներով մնաց նույն տեղում, բնակության տեղ շինեց: Նրա անունով դաշտը կոչվեց Տարան, իսկ լեռը հոր անունով՝ Սեմ. իսկ որտեղ որ նրանք իրարուց բաժանվեցին՝ Յրոնք: Նույն Սեմը մի կարճ ժամանակ ապրեց նաև Բակտրիացոց կողմերը, և նրա անունով գավառը կոչվեց Զարավանդ, որովհետև Արևելքում Սեմին Զրվան են ասում: Այս պրույցով խորենացին բացատրում է

Սիմ (Տավրոս) լեւոր՝ Սեմի անունից, Տարոն գավառի անունը՝ Տարբանի անունից, Յրոնք տեղի անունը՝ «ցրվել» բայից, իսկ Զարավանդ գավառը Սեմի Զրվան անունից, ինչպես կոչելիս են եղել նրան Արեւելքում (և ինչպես ինքը բացատրել է Բերսսոսյան Սիբիլլայի Զրվան, Տիտան և Յապետոսթեն)։ Խորենացու այս հատվածով բացատրվում է Սեբեոսի առեղծվածային հատվածը. լեւոր՝ Սիմը կամ Տավրոսն է, նրա ստորոտը՝ Տարոն գավառն է, Զրվանը Սեմն է, առաջին բնակության տունը՝ որ Զրվան հայրը շինել էր որդոց և եղբայրների հետ՝ Տարբանի շինած բնակությունն է։ Նույնիսկ բացատրվում է «եւ եղբարբրքն» խոսքում անտեղի «և» շաղկապը։ Զեռագրում անշուշտ բաց է թողնված «որդւոյն» բառը, ինչպես երևում է Խորենացու պատմածից. ուրեմն պետք է այստեղ բնագիրը լրացնել՝ «շինեալ էր Զրուանայ հարն՝ որդւոյն և եղբարբքն հանդերծ»։ Ահա դարձյալ մի ապացույց, որ Սեբեոսի Մարաբասյան աղբյուրի հեղինակը ծանոթ է եղել Խորենացու Պատմության։ Անծանոթ խմբագրողն այստեղ ամփոփել է Խորենացու պատմածը, բայց այնքան անաջող կերպով, որ առանց Խորենացու Պատմության օգնության՝ անհասկանալի կմնար»⁴։

Ստ. Մալխասյանցի այս տեսակետը դժվար է հաստատել։ Զրվանին վերաբերող նախադասությունը հեղինակի օրինակելի նախադասություններից է, որտեղ գրավիչ հակիրճությամբ պատմվում է. «Հայկր Քաբելոնից չվեց, խաղաց, գնաց կնոջով և որդիներով և ամենայն կազմով հանդերծ։ Եվ գնաց բնակվեց Արարադ երկիրը. այն տանը, որ լեռան ստորոտին էր, որ առաջինը շինել էր Զրվանը՝ հոր և եղբայրների հետ»։

Խորենացու մոտ գտնում ենք զրույցի ընդարձակ շարադրությունը, իսկ այստեղ՝ ամփոփումը, որը Խորենացու պատմածից այնքան էլ չի հեռանում։

Հատվածում հիշատակված Զրվանը նույն անձնավորությունն է, ինչ որ Խորենացու մոտ, այսինքն՝ նա իրոք որ Սեմն է և Խորենացու մոտ էլ Սեմը իր հոր հետ է եկել Հայաստան։ Զրվանը հոր (Խորենացու մոտ տրված է հոր անունը, իսկ այս-

⁴ Սեմ, էջ 166...167.

տեղ՝ ոչ) և եղբայրների հետ է շինել այն տունը լեռան ստորոտում, ուր որ հետո եկել բնակվել է Հայկը:

Այստեղ ձեռագիրը ոչ մի «որդւովն» բառ բաց չի թողել և բոլորովին էլ անտեղի չի գործածված «և» շաղկապը: Պարզապես, Զրվանի մասին պատմող հեղինակին հայտնի է եղել գրույցի մի այնպիսի տարբերակ, որի համաձայն Զրվանը հոր և եղբայրների հետ է շինել տունը: Հիշենք խորենացու պատմածը Արշակ արքայի մասին, ըստ որի՝ Արշակը Հայաստանի թագավոր է, կարգում իր եղբայր Վաղարշակին, այնինչ՝ «Սեբեոսին» կից հատվածում Արշակը թագավորեցնում է ուրդուն: Այսպիսի մի տարբերության օրինակ է նաև Զրվանին վերաբերող գրույցը:

Ուրեմն բնագիրը ճիշտ վերծանելիս ոչ մի բաց թողում, հավելում կամ քերականական այլ աղճատում չկա: Ուղղակի բովթը պետք է դնել իր տեղը՝ Զրվան անվան վրա և ամբողջ հատվածը կաղդալ այսպես. «Զի չուեաց խաղաց գնաց Հայկն ի Բաբելոն՝ կնանի և որդւովքն և ամենայն աղխին հանդերձ, և չուաւ բնակեցաւ յերկիրն Արարդայ, ի տանն, որ ի լեռնոտինն, որ զառաջինն շինեալ էր Զրուանայ՝ հաւրքն և եղբարբքն հանդերձ»:

Միակ փոփոխությունը, որ կատարեցինք այստեղ՝ դա «հաւրքն» բառի սրբագրությունն է: Բառին հաջորդող «և» շաղկապից, ինչպես նաև «եղբարբքն» բառի հոլովածից (գործիական) երևում է, որ աղճատված «հաւրքն» բառը նույնպես սկզբնական բնագրում գրված է եղել զործիական հոլովով՝ «հարքն»:

Ժ

«Քանզի թագաւորեաց Սեղակիոս Նիանովր ի Բաբելոն ամս 10», (էջ 7, տ. 25—26):

Պետք է ուղղել՝ «...Նիկանովր... ամս 10»

Մալխասյանցը ծանոթության մեջ «Նիանովր»-ի մասին գրել է. «ուղղելի Նիկանովր», բայց բնագիրը թողել է չուղղված: Սիմեոն Ասպարանցու «Վիպասանություն» մեջ (էջ 25—26) պարթևաց Արշակ քաջի մասին կարդում ենք.

Թէպէտ սուղ ինչ ի լուծ մրտեալ,
 Սելեկիայ հրհաղանդեալ,
 Այլ փութապէս ըզնա հերքեալ,
 Եւ ինքնագլուխ ազատացեալ...
 Զթէտալացիսըն գումարեալ,
 Ընդ նիկանով [Բ] խաղմ արարեալ...

Ինչպէս տեսնում ենք, «Սեբեոսի Պատմության» Սիմեոն Ապարանցու ձեռքում գտնված հնագույն ձեռագրում որոշակիորեն եղել է նիկանով:

Անցնենք «ամս լը» արտահայտությունը: Որ իրականում «Լը»-ի փոխարեն եղել է «ԼԲ» հաստատվում է թվաբանական գործողություններ: Այսպես. բնագրում կարդում ենք. «Եւ եղև յետ մահուանն Աղեքսանդրու. կայսեր Մակեդոնացուց ծառայեցին Պարթևք Մակեդոնացուց ամս ԿԱ (=61)»: Աղեքսանդր Մակեդոնացուց հետո պարթևները մակեդոնացիներին ծառայել են 61 տարի: Այս թվանշանը գրելուց հետո հեղինակն սկսում է թվել այն մակեդոնացի թագավորներին, որոնց տարիների գումարը պետք է տար 61. «Քանդի թագաւորեաց Սեղեկիոս նիկանովր ի Բաբելոն ամս լը (= 38), Անտիոքոս Սոտեր՝ ամս ԺԹ (=19), Անտիոքոս Թէոս՝ ամս Ժ (=10): Եթե այստեղ նշված թվանշանները՝ 38+19+10 գումարենք, կստանանք ոչ թե 61, այլ՝ 67, այսինքն՝ վեց տարվա հավելում: Ահա հենց այս վեց տարին էլ արդյունք է գրչական աղճատման, որի վերացմամբ ստացվում է մեր առաջարկած թվանշանը՝ «Սեղեկիոս նիկանովր ամս լԲ» (կրկաթագիր Ը-ի և Բ-ի շփոթը սովորական է ձեռագրերում):

Ք. Պատկանյանը (История императора Иракла, стр. 8) և Ստ. Մալխասյանը (ՍԵՊ, էջ 7) առաջարկել են ԼԸ-ի փոխարեն ԼԱ, այսինքն մի թիվ, որի գումարը մյուսների հետ կտար ոչ թե 61, ինչպես որ նշված է բնագրում, այլ՝ 60: Գր. Խալաթյանը (Армянский эпос, часть II, стр. 12) գտնում է, որ Սելեկիոսի մասին տեղեկությունը քաղված է Եվսեբիոս Կեսարացուց, որը նշում է «ԼԲ» թվանշանը, ուստի և «Սեբեոսի» մոտ էլ է եղել «ԼԲ»:

«Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր յԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծբին քաղաքի» (էջ 9, տ. 6—18):

Պետք է ուզղեւ՝ «...ի Մծուրն քաղաքի»:

Հմմտ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմութեան, հ. Բ, մասն Ա, Երեան 1957, էջ 16—17, նաև Ա. Զամինյան, թղթ. 232, վավ. 101, 133:

Սա կարեւոր ուղղում է, որովհետև նրանից իմացվում է, որ «Աբեհոսին» կից հատվածի հեղինակի օգտագործած սկզբնաղբյուրում, ի տարբերություն մեր մյուս սկզբնաղբյուրների, հայոց թագավորության հիմնադրման վայրը նշված է եղեկ ոչ թե Մծբին քաղաքը, այլ՝ հին հայկական մայրաքաղաք Մծուրնը:

Նշված նախադասությունն մեջ Մծբին տեղանվան սխալ լինելը բացահայտվում է անմիջապես հաջորդ պարբերությունում, որտեղ կարդում ենք, «Եւ յուղարկէ (Արշակը—Գ. Ա.) զնա (Արշակ փոքրին—Գ. Ա.) ի Մրծանայ⁵ ընդ յարեմուտս զաւրու մեծաւ եւթանասուն հազարաց սպառազինաց»:

Ինչպես տեսնում ենք Արշակը Փոքր Արշակին դեպի արևմուտք է ուղարկում ոչ թե Մծբինից, այլ՝ «ի Մրծանայ», այսինքն Մծուրնից: Ուրեմն նա Մծուրնում էլ թագավոր էր կարգել իր որդուն: Առաջին պարբերությունում «Մծուրն»-ը աղավաղվելով դարձել է Մծբին:

Մծուրն անունը պահպանվել է նաև չորս պարբերություն հետո (էջ 10), որտեղ կարդում ենք. «Արդ՝ թագաւորէ Արշակն Փոքր կոչեցեալ՝ յամի հարիւրերորդի քսան և իններորդի թագաւորութեանն Արշակայ հար իւրոյ ի վերայ Հայաստան երկրի ի Մրծուին քաղաքի»: Այստեղ նույնպես Մծբինի փո-

⁵ Մարկվարտն առաջարկում է կարգաւ. «ի Մծնայ». Stb's Marquart J., Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenact, mit historisch-kritischem Commentar und historischen topographischen Excursen, Berlin, Weidmann, 1901, S. 172. «Մծուրն»-ը «Մծուին»-ի հետ նույնացրել է առաջին անգամ Հ. Գաթրճյանը (Սեբեոս եպ. պատմագիր. «Եւրոպա» շաբաթական յուրեր, Վիեննա, 1852, № 21, էջ 102 և այլուր):

խարեն հայոց թագավորութեան հիմնադիր քաղաք է նշված Մծուրնը (աղավաղված «Մրծուին» ձևով):

Մծուրն ձևը հանդիպում է նաև բուն «Սեբեոսի Պատմութեանում» (էջ 39), որի սկզբնաղբյուրը եղել է դարձյալ մեր նշած միևնույն աղբյուրը: Այսպես.

Սեղ, էջ 9

Յայնմ ժամանակի թագսորեցոյց Արշակ զօրդի իւր Արշակ փոքրը կոչեցեալ ի վերայ աշխտրոյիս Հայոց ի Մծրին քաղաքի: Եւ գտացանէ նմա սահմանս զԱրուստան առ երկրորն Տանկաց և առ երկրորն Ասորոց և զԿապուկեայ առ Կիւփկեաւ. մինչև ցեղր ծովուն մեծի արեւմտից և ց'իսխոյց կողմանց ի լեանս մեծ Կովկաս. որ ձգի ընդ կողմանս արեւելից և անցանէ առ սահմանանս առ ամուր աշխարհան Մարաց և հասանէ ի լեանս Զարաւսպ և անցանէ առ նոր Շիրակ երկրան:

Սեղ, էջ 39

[Պարսից իշխան Վահրամ Մր.: ընկանդակը Մուշեղ Մամիկոնյանին խոստանում է տալ] «զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ց'Կապուկոն (= Կովկաս) և ցյունն Աղուանից (= աշխարհան Մարաց) և յԱսորոց կողմանց զԱրուստան. զՄրծուին և զնոր Շիրական մինչև ցոստմանս Տանկաց. զի առ նախնեաքն իւր ձեզ լեալ է. և բնդ արեւմտոս մինչև ց'Կեսարիա Կապուկակացոց (= զԿապուկեայ առ Կիւփկեաւ): Եւ եւ մի՛ իշխեցից բան Զարաւսպ անցանել յայնկոյս»:

Թոժմա Արծրունու (Կ. Պոլիս, 1852, էջ 95) մոտ Մծուրն անունը պահպանվել է ավելի պակաս եղծմամբ. «...յասորոց կողմանէ զԱրուստան (տպված է «Ասորեստան») և զՄծուին և զնուշիրական մինչև ի սահմանս: Տաճկաց: Եւ ես մի իշխեցից քան Զարաւսպ (տպվ. «Զարասի») անցանել յայդկոյս»:

Ինչպես տեսնում ենք, այս բոլոր աղբյուրների փոխադարձ կապն ակնհայտ է: Եվ աղավաղված Մծրին անվանը ամենուրեք համապատասխանում է «Մծուրն»-ը (Մրծուին կամ Մծուին աղավաղված ձևերով):

Ուշադրութեան պետք է դարձնել նաև այն հստակամանքի վրա, որ VII դարում ապրած «Սեբեոսի Պատմութեան» հեղինակը արդեն անծանոթ լինելով Մծուրն քաղաքին՝ նրա անունն ընկալել է ոչ թե որպես քաղաքի, այլ՝ դավառի անուն և այն զետեղել է Արվաստանի և նոր Շիրականի միջև:

Այսպես չէր պատահի, եթե հեղինակի օգտագործած սկզբնաղբյուրում հիշատակված լինեք Մծրին անունը: Մծրինը

VII դարում էլ Արվաստանի մայրաքաղաքն էր և այդ բաջ դիտենալով, «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը այդ քաղաքի անունը չէր անջատի Արվաստանից և ընդունի որպես առանձին նահանգի անուն:

Մծուրն քաղաքը հայ Արշակունիները հիմնել են մեր թվադրության առաջին դարում կամ երկրորդ դարի սկզբին (Markwart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran: — «Philologus», Supplementband X, H. I, S. 237, Boissvain, Ein verschobenes Fragment des Cassius Dio: «Hermes», Bd. 25. 1890, S. 229—339. Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, стр. 113): Այս քաղաքն իր նպաստավոր աշխարհագրական դիրքով հանդիսացել է Հայաստանի ամենանշանավոր քաղաքներից մեկը: Փավստոս Բուզանդի մոտ պահպանված հին ժողովրդական ավանդությունը այս քաղաքի անունը մեզ հասցրել է որպես Հայաստանի մայրաքաղաքի անուն և շատ ավելի հավանական է, որ Հայաստանի կազմում երբևր չգտնված ասորական Մծբինի փոխարեն Հայաստանի մայրաքաղաքը երբեք եղած լինի իսկապես Մծուրնը: Այս քաղաքը IV—V դարերի սահմանագլխին իր գոյությունը դադարեցնելով և մեր պատմիչների օրոք այլևս հայ կյանքում որևէ դեր չխաղալով, աստիճանաբար մոռացվել է և նրա անունը, մանավանդ հետագա գրիչների կողմից, ենթարկվել է աղավաղումների⁶: Այդ է պատճառը, որ նշված օրինակներում այդ անունը հանդիպում է տարբեր ուղղագրություններով՝ «Մրծանայ», «Մրծուին», «Մրծուին», իսկ Սիմեոն Ապարանցու մոտ՝ «Մրծրունայ»:

«Սեբեոսի Պատմության» մեզ հասած ձեռագրերում Մծուրն անունը գրված է Մրծուրն ձևով:

⁶ «Մովսես Խորենացին շիմանալով Հայաստանում գոյություն ունեցած Մծուրն քաղաքի մասին, Սանատրուկին է վերագրում Մծբին—Նիսիբին քաղաքի կառուցումը. . Խորենացին Մծուրն-ը վերձանելով Մծուին այդ տեղեկությունը վերագրել է Նիզիբինին» (Манандян Я. А., О торговле и городах Армении, стр. 112—113).

Սիմեոն Ապարանցու տեղեկություններից երևում է, որ քաղաքի անունը ավելի հին ձևազրեբրում նույնպես գրվելիս է եղել միևնույն Մըծուրն ձևով: Ապարանցին (Վիսպասանութիւն, էջ 17 և 27) գրում է.

Ի Մարաբայ մատեանս մտեալ,

ՋՄըծրունացւոյնըն վերծանեալ...

Ի Մըծրունայ⁷ արտաքս ելեալ

Եւ յարեմուտս ի մարտ դիմեալ...

Գրության այս ձևը մեղ օգնում է սլատկերացնել, թե ինչ եղանակով է բառը հետագայում աղավաղվել և դարձել Մըրծուին: Անվան երկրորդ տառը՝ Լ-ն ընդօրինակվել է որպես Բ, իսկ նախավերջին Բ-ն շփոթվել է Ի-ի հետ: Իրար չափազանց նման և ձևազրեբրում հաճախ միմյանց փոխարինող այս Լ, Բ, Ի տառերի շփոթից է, ահա, առաջացել սխալը, որին անշուշտ նպաստել է նաև այն հանգամանքը, որ ընդօրինակողներին ավելի հայտնի է եղել Մծուին (=Մծբին) քաղաքի անունը, որի հետ և սխալմամբ նույնացվել է Մըծուրնը:

Հին ձևազրեբրում Մըծուրն-ը պետք է գրվեր հապավմամբ, երբ ձայնավորները սղվում էին. այսպես՝ ՄԾԲՆ: Բավական է, որ այստեղ Բ-ն շփոթվեր իրեն շատ նման Բ տառի հետ՝ ընդօրինակող գրիչներն իրենց առջև կունենային ՄԾԲՆ ձևը, որը այլ կերպ չէր կարող վերծանվել, քան՝ Մծբին: Այս հանգամանքը նույնպես դեր է կատարել Մծուրնի և Մծբինի շփոթման գործում:

Մեղ թվում է, Մովսես Խորենացու ձեռքին եղած ձևազրեբրում նույնպես առկա է եղել հենց այսպիսի մի շփոթ, որի հետևանքով Պատմահայրը Մարաբա Մծուրնացուն (=Մծրնացի) ընկալել է որպես Մարաբա Մծրնացի և այդտեղից էլ նրան համարել է ասորի (Գիրք առաջին, գլ. Բ. «գտեալ զոմն ասորի Մար Աբաս Կատինայ»): Այսպիսի մի սխալի հետևանք է հավանաբար նաև այն, որ Խորենացին ոչ թե Մծուրն, այլ Մծբին է հասկացել այն քաղաքը, որը երկրաշարժից հետո

⁷ Ձևազրեբրում՝ «Մըծրանայ», սակայն վերևի «Մըծրունացւոյնըն» ձևը յուրյ է տալիս, որ սկզբնապես եղել է «Մըծրունայ»:

քանդվել է և կրկին շինվել Սանատրուկի կողմից (Հմմտ. Ն. Ակիճյան, Սեբեոս..., «Հ. Ամս.» 1923, էջ 407):

Նախնական բնագրում եղած Մծուրնի օգտին է խոսում նաև Մարաբա Մծուրնացու բերանից հաղորդվող ամբողջ ավանդությունը հայոց նախնիների մասին: Նիկ. Աղոնցը («Визант. временник», 1901, стр. 96) արդեն նշել է, որ այդ ավանդությունն «իբնեբքին տվյալներով, բովանդակության տվյալներով, հակված է ավելի դեպի Հյուսիսային Հայաստան... Ավանդությունում շոշափվող անվանարկումը վերաբերում է Հյուսիսային Հայաստանին: Նույնիսկ Շամիրամին գտնում ենք Այրարատում: Ում, ում, բայց նրան կարելի է թողնել հարավում, ուր մինչև այսօր ժայռերի վրա պահպանվել է նրա հիշատակը... (Արշակունիների) նախամայրը բնակվում է Ազատ լեռան ստորոտին: Պատմականորեն, գիտենք, որ նրանք կապված են Հյուսիսային Հայաստանի հետ, որտեղ և բնակվել էին»: Ինչպես տեսնում ենք, ժողովրդական ավանդությունը հայոց օրրանը համարել է Հյուսիսային Հայաստանը: Ուրեմն շատ բնական է, որ այդ նույն ավանդությունը Հայաստանի մայրաքաղաք է նշել Մծուրնը և ոչ Մծբինը՝ հարավում գտնված մի ասորական քաղաք:

Մծուրնի փոխարեն աղավաղված Մծբին քաղաքի անունը, այսպիսով, չի համապատասխանում նաև ավանդության ոգուն: Նիկ. Աղոնցը չկասկածելով Մծբին անվան ուղղագրության վրա, բայց և միաժամանակ նշելով ավանդության «հյուսիսհայաստանյան» հակումը, Մծբինը դիտում է որպես ավանդությանը հակասող արտահայտություն («Այս բոլորով հանդերձ,—գրում է նա,—ճիշտ է, սակայն, նաև այն որ Արշակը և Վաղարշակը ըստ «նախնական պատմության» թագավորանիստ քաղաք են ընտրում Մծբինը՝ մի բացարձակ ասորական քաղաք, որը երբեք չի գտնվել Արշակունիների տիրապետության տակ»): Մեր կատարած սրբագրությունից հետո վերանում է նաև Աղոնցի նշած այս միակ հակասությունը:

Արդ՝ եթե մենք պնդում ենք, որ Մարաբայի բերանից պատմվող ավանդությունն սկզբնապես գտնվել է Բուղանդարտնի կաղմում, ապա ինչպես բացատրել այն փաստը, որ

«Սերբոսի Պատմութեանը» կից հատվածում Արշակունիների թագավորության հիմնադրման ժամանակ արդեն գոյություն ունեւ Մծուրնը (որտեղ թագավոր կարգվեց Արշակ փոքրը), իսկ Փափստոս Բուզանդի շորրորդ դպրութեան ԺԴ գլխի համաձայն, Մծուրնը շինել է Արշակից հետո թագավորած մի թագավոր՝ Սանատրուկը, «ի հնոցն իմն շինած քաղաք՝ զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղւոյն Մծուրք կոչի»:

Բանը նրանումն է, որ «շինել» բառը հայ մատենագրութեան մեջ օգտագործվել է նաև «վերաշինել», «վերանորոգել» իմաստով: Նոր Հայկազյան բառարանը (էջ 478) այս բառի նշանակություններից մեկն էլ համարում է հենց վերանորոգելը. «շին և կանգուն պահել նորոգութեամբ զիրս... բարեկարգել: բարեզարդել»:

Այս նշանակությամբ «շինել» բառը հանդիպում է հայկական բաղմամբիվ վիմագիր արձանագրություններում⁸ և մատենագրական հուշարձաններում:

Այսպիսի մի նշանակություն է ունեցել նաև «շինել» բառը Փափստոս Բուզանդի հաղորդածի մեջ. Սանատրուկը վերաշինել և ոչ թե հիմնել է Մծուրնը, և այս իրողության մասին կողմնակիորեն իմանում ենք նաև Մովսես Խորենացուց. «Այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրուկոյ՝ ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք բայց ի շինուածոյ Մծբին (=Մծուրն) քաղաքի: Զի ի շարժմանէ խախտեալ՝ քակեաց և վերստին շինեաց պայծառագոյն և պարսպեաց կրկին պարսպով և պատուարաւ» («Պատմութիւն հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, էջ 160, գիրք II, գլ. 12»):

Ն. Գաբրիել Նահապետյանը իրավացիորեն գտնում է, որ Բուզանդի սկզբնական բնագրում գրված է եղել հենց «վերստին շինեալ», հետագայում «վերստին» բառն բնկել է, որի

⁸ Հմմտ. օրինակ, Սանահնի Ամենափրկիչ եկեղեցին վերանորոգող առաջնորդ Հովհաննեսի հետևյալ արտահայտությունը՝ «շինեցի զերբմն յեալ զեկեղեցիս» (Կ. Ղաֆաղաբեկ, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 27):

հետևանքով այժմ «անխմտառ կմնան Բուզանդի շարած բաները»⁹։

ԺԲ

«Արշակ որդի Տիրանայ՝ ամս է» (էջ 11, տ. 10)։

Պետր է ուղղել՝ «...ամս է»։

Թշուրիմացության պատճառը սկզբնապես բնագրում եղած Լ-ի (=30) որպես է (=7) վերծանվելն է, որին հավանաբար նպաստել է նաև այն, որ Արշակից մեկ անուն հետո հաջորդող Պապի իշխած տարիները է (=7) են։ Այս է-ն կարող էր ընդօրինակող գրիչը նկատել Լ-ի փոխարեն։ Այսպիսի դեպքերի մի քանի օրինակներ մենք բերեցինք նախորդ գլուխներում։

Ազատված թվանշանը կարող է ծագել նաև Ասողիկի ազգեցությունից (Տիեզերական պատմություն, Փարիզ, 1859, էջ 70. «Եւ ետ Տիրանայ թագաւորեաց Արշակ որդի իւր ամս 7»)։ Իսկ Ասողիկի մոտ սխալն առաջացել է, ինչպես նկատել է Ն. Ազոնցը («Визант, временник», стр. 67) Մովսես Խորենացու՝ Արշակին տված Լ (=30) տարին է (=7) տարով շփոթելու հետևանքով։

ԺԳ

«Շապուհ արքայ Պարսից՝ ամս 2Գ» (էջ 11, տ. 10—11)։

Պետր է ուղղել «ամս ԺԲ»։

Խոսքը վերաբերում է Շապուհի՝ Հայաստանում իշխած տարիներին։ Նախնական բնագրում այդ տարիների գումարը եղել է «ԺԲ» (համեմատիր ՍԵՊ, էջ 18. «Եւ տիրէ Շապուհ ի վերայ Հայոց ամս ԺԲ սրով և հրով և գերութեամբ»), սակայն ընդօրինակող գրիչները սխալմամբ Շապուհի Հայաստանում իշխած տարիների թիվը դարձրել են 2Գ։

Սխալին հավանաբար նպաստել է այն հանգամանքը, որ միևնույն «Սեբեոսին» կից հատվածում մի երկու էջ հետո (էջ 15—16) տրված է Շապուհի Պարսկաստանում իշխած տարիների թիվը, որն է՝ 2Գ. «Յամին ԽԹ-երորդի Արտաշրի ար-

⁹ Զ. Գարբիել վ. Նահապետեան, Ուղղագրությունը ազգային մատենաարան, Վենետիկ, 1907, էջ 93։

քային Պարսից, և ժԹ ամ Տրդատայ արքային Հայոց թագաւորէ Շապուհ որդի Արտաշրի ի վերայ աշխարհին Պարսից ամս ՀԳ»:

ԺԴ

«Զսա սպանեալ Ստահրացոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ եբարձ զտէրութիւն Պահլաւաց, սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլիպելփոս Պտղոմէոսի, կալեալ նոցա ընդ ամենայն ամս՝ նՄէ» (էջ 12, տ. 8—11):

Այստեղ ընդօրինակող գրիչը բաց է թողել մի բնագրական հատված: Հայտնի է, որ Ասողիկը նույնությամբ արտագրել է «Սերեոսի Պատմության» քննարկվող հատվածը պարունակող մի ընդարձակ մաս: Այստեղ պահպանվել են «Սերեոսի Պատմության» մեղ հասած ձեռագրում բացակայող բառերը, որոնք Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» (Ս. Պետրբուրգ, 1885, էջ 31) միջոցով պետք է վերականգնել այսպես (Ասողիկի մոտ պահպանված բառերն ընդգծում ենք). «Զսա սպանեալ Ստահրացոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ եբարձ զտէրութիւն Պահլաւաց յերկրորդ ամին Փիլիպպեայ թագաւորին Հոռմայ: Աստաւոր դադարէ թագաւորութիւնն Պարթևաց յագգէն Պահլաւաց, սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլիպելփոս Պտղոմէոսի, կալեայ նոցա ընդ ամենայն ամս՝ նՄէ»...

ԺԵ

«Թագաւորէ ինքն, և յետ նորա պայազատք նորին զնոյն ձև արիւնադրէ զՄամիկոնէիցն սակս ազգաց զնեղութիւնն: Քանզի ոչ են սոքա որդիք Ազգածնինն Արամանեկայ, այլ են եկեալ ի Ճանաստանէ յամս Արտաւանայ արքային Պարթևաց և մեծին Խոսրովու արքայի Հայոց. որպէս լուայ յառնէն մեծէ, որ եկեալ էր հրեշտակութեամբ ի Ճենաց թագաւորէն առ արքայն Խոսրով. յոր իմ հարցեալ ի դրանն արքունի, եթէ՝ Ազգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ, զորմէ ասեն, եթէ ի ձերմէ աշխարհէն զնացեալ են: Եւ նա ասաց ինձ...» (էջ 12, տ. 14—24):

Այս հատվածը մենք քաղել ենք «Սեբեոսի Պատմության» հնագույն ձեռագրից (ձ. № 2639, թ. 492ա): Տպագիրը բնադրում մեր ընդգծած «աւրինադրէ» բառը դարձել է «աւրինադրէն»: Դժվար չէ նկատել, որ մեր բերած հատվածում քերականորեն սխալ և արատաւոց է հետևյալ արտահայտությունը՝ «սլաւադատք նորին զնոյն ձև աւրինադրէ զՄամիկոնէիցն»։ «սլաւադատք»-ը հոգնակի է, իսկ նրան վերաբերող «աւրինադրէ» բայը՝ եզակի։ Սրանից ելնելով հրատարակիչները փորձել են քերականորեն համաձայնեցնել բնագիրը, «աւրինադրէ»—ձևը տպագիր բնագրում դարձնելով «աւրինադրէն»։ Սակայն այստեղ հարցը սովորական գրչական վրիպակի չի վերաբերում։ Հատվածում թաքնված է մի իրողություն, որը պետք է որոնել հենց «աւրինադրէ» ձևում։

Ստ. Մալխասյանցն առաջին անգամ ինքն է դիպուկ կռահմամբ հասել այն մտքին, որ «աւրինադրէ» բառն իրենից ներկայացնում է «աւրինակի» բառի «աւրինա»—կիսատ մնացած մասնիկի և «դրէն» վերջավորություն ունեցած ինչ-որ ուրիշ բառի (որի սկիզբը կորել է) պատահական միացում (տե՛ս ՍԵՊ, էջ 170—171)։

Այս շատ կարևոր հայտնագործությամբ հանդերձ չի նկատվել, որ բառը ոչ թե «Սեբեոսինն» է, այլ գտնվում է «Սեբեոսի Պատմությանը» XI դարից հետո միացած մի քաղվածքում, որի վերնագրի մեջ պարզ հայտնվում է, որ մեջբերումը կատարված է Ստեփանոս Տարոնացուց (իմա Ասողիկից)։ «Երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացույ և Ստեփանոսի Տարաւնացույ» (ՍԵՊ, էջ 11)։

Ի տարբերություն Ստ. Մալխասյանցի, մենք «աւրինադրէ» բառը (որ Մալխասյանցը դարձրել է «աւրինադրէն») ձեռագրից հարազատորեն վերցնելով դիտում ենք որպես Ասողիկի «աւրինակի» բառի (տե՛ս Ասողիկ, 1885, էջ 32. «սլաւադատք նորին զնոյն ձև աւրինակի») «աւրին—» մասնիկի և մեկ ուրիշ սկզբնաղբյուրից եկած «-ադրէ» վերջավորությամբ բառի պատահական միացություն։

Ինչպես ցույց ենք տվել նախորդ գլուխներում, «-ադրէ»-ն հանդիսանում է հատվածի՝ XI դարի հեղինակի գործածած

«շարագրէ» բառի (որով նա ակնարկել է ժամանակագրին) վերջավորութիւնը: Այդ և նախորդ բառերով հեղինակը ժամանակագրի պատմածը (Մամիկոնյանների մասին) քաղելուց տուաջ հայտնել է, որ ժամանակագիրը «այսպէս շարագրէ զՄամիկոնիցն սեռի ազգացեղութիւնն»: Այս քաղվածքը հետագայում հայտնվել է Ասողիկից կատարված մեջբերման վերջում: Եվ քանի որ մեզ հասած բնագրում կորել է ինչպես Ասողիկից քաղված հատվածի շարունակութունը («աւրինակի» բառի «-ակի» վերջավորութեան հետ միասին), այնպես էլ XI դարի հեղինակի՝ ժամանակագրից քաղած Մամիկոնյանների գրույցին նախորդած բնագիրը, ուստի ձեռագրում իրար կողք-կողքի են հայտնվել երկու տարբեր հեղինակների (Ասողիկի և XI դ. հեղինակի) գործերից մնացած «աւրին [ակի]» և «[շար]ագրէ» բառերը, որի հետևանքով և ստացվել է «աւրինագրէ»:

Ստ. Մալխասյանցն իր հրատարակութիւնում արդեն անջատել է տարբեր բառերի պատկանած մասնիկները, որով և հարցն սղառված է համարել: Սակայն մենք տեսցինք, որ խոսքը բնագրի միայն սրբագրութեանը չի վերաբերում. ազճատված բնագրում թաքնված են Մամիկոնյանների գրույցի ծագումը պարզող կարևոր տվյալներ:

Ավելորդ համարելով կրկնել արդեն ասվածը՝ առաջարկում ենք ուսումնասիրութիւնում շարագրված փաստերի հիման վրա ամբողջ հատվածը սրբագրել այսպես.

Յետ որոյ նուաճեալ Ստահրացոյն Արտաշրի որդոյ Սասանայ զամենայն արիս և զանարիս, և զբազումս ի նոյն ազգէ քազաւորութեան Պարթեաց և Պահլաւկաց՝ քազաւորէ ինքն և յետ նորա պայազատք նորին զնոյն ձև աւրինա [կի]: (Այստեղ վերջանում է Ասողիկից քաղված հատվածը: Այնուհետև XI դարի հեղինակն սկսում է ժամանակագրից քաղել Մամիկոնյանների մասին պատմածը, նախօրոք կցելով իր ծանոթագրութիւնը, որի մեզ հասած մասն սկսվում է հետևյալ խոսքերով). ... [Այսպէս շար] ադրէ (ժամանակագիրը— Կ. Ա.) զՄամիկոնէիցն սեռի ազգացեղութիւնն «բանգի ոչ են սոքա որդիք ազգածնինն Արամանեկայ. այլ են եկեալ ի Ճենաստա-

նէ, յամս Արտաւանայ արփայի Պարթեւաց և մեծին Խոսրովու արփայի Հայոց (այստեղ վերջանում է XI դարի հեղինակի ծանոթագրությունը Մամիկոնյանների ոչ հայկական ծագում ունենալու մասին և սկսվում է ժամանակագրից բերված քաղվածքը, որտեղ Ազաթանգեղոսը պատմում է, թե ինչպէս ինքը՝ Տրդատի քարտուղարը, Տրդատի հոր՝ Խոսրովի արքունիքում ճենաց դեսպանից լսել է զրույցը)։ «Որպէս լուայ յառնէն մեծէ, որ եկեալ էր հրեշտակութեամբ ի ճենաց քագաւորէն առ արփայն Խոսրով. յոր իմ հարցեալ ի դրանն արփունի, եթէ՝ Ազգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ. զորմէ ասեն եթէ ի ձեռմէ աշխարհէն գնացեալ են։ Եվ հա ասաց ինձ...» և այլն։

Ինչպէս տեսնում ենք, հատվածում միացած են երեք տարբեր հեղինակների խոսքեր. XI դարի հեղինակինը և նրա քաղած աղբյուրներինը՝ Ասողիկ, ժամանակագիր (որը պատմում է Ազաթանգեղոսի բերանով)։

ԺԶ

«Սերեալ բազմացան յոյժ, և եղեն յազգ մեծ ի Մամիկոնայ և ի Կոնակայ» (էջ 13, տ. 28—29)։

Պեռք է ուղղել՝ «...ի Մամիկայ և ի Կոնակայ»։

Մամիկոնյանների զրույցի հիմնական գծերից մեկը «Մամիկոնյան» անվան ստուգաբանությունն է։ Ժողովրդական ավանդությունն այս անվան հիմքում դնում է երկու ճենացի եղբայրների անունները։ Եթե եղբայրներից մեկը իրոք Մամիկոն կոչվեր, ինչպես որ հանդիպում ենք աղավաղված բնագրում, ապա այլևս կարիք չէր զգացվի մի երկրորդ անվան, որովհետև «Մամիկոն»-ը արդեն պակաս շունի Մամիկոնյան ազգանունը կազմելու համար։ Բայց որովհետև իրականում եղել է ոչ թե Մամիկոն, այլ՝ միայն «Մամիկ» (կամ ավելի ճիշտ՝ «Մամ», ինչպես որ գտնում ենք Մեսրոպ Վայոցձորեցու Պատմությունում), ուստի և պահանջվել է երկրորդ եղբոր՝ Կոնակի (ավելի ճիշտ՝ Կոն) անունը, որպեսզի երկու անունները միասին կազմեն «Մամիկոն»։

Ելնելով սրանից պետք է «Մամիկոն» անունը սրբապրել՝ «Մամիկ»: Քննարկվող բնագրում այդ անունը հանդիպում է չորս անգամ, որից միայն մեք նշած դեպքում է տեղի ունեցել աղճատումը, մնացած բոլոր դեպքերում պահպանված է «Մամիկ»-ը: Այսպես՝ «Ասեն, ասէ, գուսանք և ի մերում աշխարհին յերգս իւրեանց զՄամիկն և զԿոնակն, արս երկուս լեալ քաջս և գլխաւոր եղբարս հարազատս» (էջ 12, տ. 24—26), «Եւ զորաժողով լինէին Մամիկն և Կոնակն ի վերայ նորա ի միում տեղոջ աշխարհին իւրեանց» (էջ 13, տ. 8—9), «Փախըստական լեալ Մամիկն և Կոնակն դնան առ արքայն Արշակունի, որ նստէր ի Բահլ Շահաստանի, յերկիրն Քուշանաց, (էջ 13, տ. 13—15):

Ժէ

«Յամի չորրորդի Զենոնի թագաւորէ Պարսից Զամասպ՝ Ը» (էջ 21, տ. 4):

Պետք է ուղղել՝ «...Զամասպ Բ»:

Երկաթագիր Բ և Ը տառերի շփոթի հետեանքով աղճատված բնագրում Զամասպի թագավորութեան տեղումը երկուսից (Բ) դարձել է ութ (Ը): Քանի որ այս աղճատումը տեղի է ունեցել համաժամանակյա (սինքրոնիկ) աղյուսակում, որտեղ Զամասպի թագավորութեան տարիները նշված են բյուզանդացի թագավոր Զենոնի տարիների հետ համաձայնաբար՝ ուստի դժվար չէ Զենոնի միջոցով ստուգել Զամասպի տարիների իրական տեղումը:

Այսպես. աղյուսակում հայտնվում է, որ Զամասպը զահ է բարձրացել Զենոնի չորրորդ տարին, հետևաբար, եթե նա իրոք Ը (=ութ) տարի թագավորած լինէր՝ նրա թագավորութեան վերջին տարին կհամընկներ Զենոնի թագավորութեան տասներկուերորդ տարվա հետ ($4 + 8 = 12$):

Աղյուսակում, սակայն Զենոնի թագավորութեան հինգերորդ տարում արդեն Պարսկաստանում թագավոր է դառնում Զամասպի փոխարեն Կավասը («Եւ ի վերայ Ե-երորդի ամի Զենոնի կայսեր թագաւորէ Պարսից Կասատ»): Ուրեմն Զա-

մասսօլը թագաւորել է երկու տարի՝ Զենոնի շորրորդ և Հինգերորդ տարիների ընթացքում:

Այս փաստի հիման վրա պետք է «Ջամասսօլ Ը» աղավաղված արտահայտութիւնը սրբագրել «Ջամասսօլ Բ» ճշգրիտ ձեւով, որը պահպանւիլ է նաև Ստեփանոս Ասողիկի, Մխիթար Անեցու և մյուսների մոտ: (Հմմտ. Ասողիկ, 1885, էջ 112, ծ. 4, Մխ. Անեցի, 1879, էջ 33, տե՛ս նաև՝ *Dulaurier, Recherches sur la Chronologie arménienne*. p. 140. Адонц Н., Начальная история Армении, стр. 71).

ԺԸ

«Յամի երրորդի Յուստիանոսի կայսեր թագաւորէ հոսսրով որդի Կաւատայ՝ ամս Խէ» (էջ 21, տ. 12—13):

Պետք է ուղղել՝ «...ամս ԽԸ»:

Սրբագրւող արտահայտութիւնը նույնպէս հանդիպում է համաժամանակյա աղյուսակում: Հայտնի է, որ այս աղյուսակի համար հիմք է ծառայել բուն «Սեբեոսի Պատմութիւնը»: Սրա միջոցով կարելի է ստուգել առաջարկվող սրբագրութիւնը: Այնտեղ (ՍԵՊ, էջ 29) կարդում ենք. «Այս հոսսրովի ժամանակս իւրոյ թագաւորութեանն կապեաց զՊահալին Ճորայ և Աղուանից, կալաւ ձերբակալ զարքայն Եգերացոց և առ մարտիւ զԱնտիոք Պիսիդացոց, և գերեալ նստոյց առ թագաւորական կայանին... կալաւ սա զթագաւորութիւնն ամս ԽԸ»:

Ասողիկը, Սամվել Անեցին և Մխիթար Անեցին նույնպէս հոսսրովի թագաւորած տարիների գումարը նշում են ԽԸ: Ուրեմն սկզբնական բնագրում եղել է ԽԸ:

ԺԹ

«Ապա Բրուր բամբիշն դուստր հոսսրովայ՝ ամս Բ» (էջ 22, տ. 3):

«Եւ թագաւորեցուցին զԲրուրն, դուստր հոսսրովայ» (էջ 100, տ. 4—5):

Պետք է ուղղել «ԲՈՐ բամբիշն», «գԲՈՐՆ, դուստր Խոսրովայ»:

Ինչպես «Սերենսի Պատմությանը» կից հատվածում, այնպես էլ բուն «Սերենսի Պատմությունում» պարսից Խոսրով Բ թագավորի աղջկա և թագուհու անունը սխալմամբ գրված է ԲԲՈՐ: Սակայն փաստերը ցույց են առնում, որ սկզբնական բնագրում ԲԲՈՐ-ի փոխարեն եղել է ԲՈՐ: Իրականում էլ պարսիկները ԲԲՈՐ անունով թագուհի չեն ունեցել: ԲԲՈՐԸ ԲՈՐԱՆ անվան աղավաղումն է: Հմմտ. *Hübschmann H., Arm. Grammatik, S. 33.*

Թովմա Արծրունին, Սամվել Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, որոնք օգտվել են «Սերենսի Պատմության» սկզբնական բնագրից, գրում են՝ ԲՈՐ կամ ԲՈՐՆ (որն ավելի մոտ է Բորան անվանը):

Զ. Պատկանյանը (*Опыт истории династии Сасанидов по сведениям, сообщаемым армянскими писателями. СПб, 1863, стр. 83*) և Ֆ. Յուստին (*Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895. S. 71*) բերում են Խոսրով Բ-ի քույր ԲՈՐԱՆ-ի անվան հիշատակություններ հունական, ասորական, արաբական, պարսկական և այլ աղբյուրներից, որոնեղ երբեք ԲԲՈՐ ձևը չի հանդիպում:

Այս և նշված մյուս փաստերի հիման վրա «ԲԲՈՐ»-ը պետք է սրբագրել «ԲՈՐ»-ով:

Ի

«Եւ թալաւորեաց Յազկերտ ի վերայ աշխարհին Պարսից ամս Ի: Յազկերտ՝ Ի: Կոստանդին՝ ԺԱ: Արքայն Իսմայելի՝ Թ»: Յերկոտասան ամի Կոստանդի և ի Ի-երորդ ամի Իսմայելացւոց տէրութեանն՝ բարձաւ տէրութիւնն Պարսից» (էջ 22, տ. 24—27):

Պետք է ուղղել՝ «...Արքայն Իսմայելի՝ ԺԹ...»:

Հմմտ. *Hübschmann H., Zur Geschichte Arméniens. S. 6, A. 1.*

Թ-ից առաջ նախնական բնագրում եղած Ժ-ի անկման հետևանքով տարեթվերի հաշիվները ներկա բնագրում սխալ են:

Բերված հատվածի առաջին մասում Իսմայելի արքայի Թ (=9-րդ) տարին համընկնում է Կոստանդինի ԺԱ (=11-րդ) տարվա հետ՝ «Կոստանդին ԺԱ: Արքայն Իսմայելի Թ»:

Ըստ այս տեղեկության՝ Իսմայելոց արքայի Ի-երորդ (=20-րդ) տարին պետք է համապատասխաներ Կոստանդինի 22-րդ տարվան, այնինչ հատվածի երկրորդ մասում Կոստանդինի 22-րդ տարվա փոխարեն գտնում ենք 12-րդ տարին՝ «Յերկոտասան (=12) ամի Կոստանդինի, և Ի-երորդ (20-րդ) ամի Իսմայելացոց տէրութեանն՝ բարձաւ տէրութիւնն Պարսից»:

Այսպիսով, առաջին և երկրորդ մասերում նշված տեղեկություններն իրար չեն հարմարվում և Կոստանդինի կապակցությամբ տալիս են տասը տարվա տարբերություն: Այդ տարբերությունն ավելի պարզ է երևում Իսմայելացի թագավորի կապակցությամբ: Աղյուսակում նշված է, որ Կոստանդինի 11-րդ տարին համընկնում է Իսմայելի արքայի 9-րդ տարվան. այս դեպքում մի տարի անց, այսինքն Կոստանդինի թագավորության 12-րդ տարում, Իսմայելացի թագավորի տարիներն էլ պետք է մեկ տարով աճեին և 9-ից դառնային 10: Իրականում, սակայն, բնագրի երկրորդ մասում տասի փոխարեն կարդում ենք քսան: Սրանից պարզ երևում է, որ Իսմայելցի թագավորը նախորդ տարին, այսինքն Կոստանդինի թագավորության 11-րդ տարում, ոչ թե Թ (=9), այլ ԺԹ (=19) տարվա թագավոր էր: Տասը տարվա այս բացարձակ սխալը կվերանա, եթե վերականգնենք նախնական բնագրում մեր ենթադրած Ժ (=10) թվանշանը Իսմայելացոց արքային վերաբերող Թ-ից առաջ: Այս դեպքում բնագիրը կկարգավորվի և այլևս անհամաձայնություն չի մնա նրա առաջին և երկրորդ մասերի միջև և այդպիսով Կոստանդինի երկոտասան (=12) տարին իրոք կհամապատասխանի Իսմայելացոց արքայի Ի-երորդ (=20-րդ) տարվան, ինչպես որ կարդում ենք հատվածի երկրորդ մասում՝ «Յերկոտասան ամի Կոստանդինի և Ի-երորդ ամի Իսմայելացոց տէրութեանն բարձաւ տէրութիւնն Պարսից, որ կալաւ ՇԼԹ ամ»:

Ուրեմն, բնագիրը պետք է սրբագրել այսպես. «Եւ թագա-
ւորեաց Յագիկերտ ի վերայ աշխարհին Պարսից, ամս Ի: Յագ-
կերտ՝ Ի: Կոստանդին՝ ԺԱ: Աբգայն Խամայելի՝ ԺԹ»:

Առաջարկվող սրբագրությունը հաստատվում է մեր կա-
տարած հաշվումներից բացի նաև բուն «Սեբեոսի Պատմու-
թյան» տվյալներով: Այստեղ (էջ 139—140) գրեթե միևնույն
բառերով պատմվում է. «Եւ եղև ի Բաղևորոցի ամի Յագիկեր-
տի արքայի Պարսից, ի մետասան ամի Կոստասի կայսեր, որ
կոչեցաւ յանուն հար իւրոյ Կոստանդին և յամին ԺԹ-երորդի
Խամայելացոց տէրութեանն... զաւրացն Թէտալաց կալեայ
զՅագիկերտ սպանին, որ կալաւ զթագաւորութիւնն ամս Ի: Եւ
բարձաւ տերութիւնն Պարսից և ազգին Սասանայ, որ կալան
զթագաւորութիւնն ամս ՇԽԲ»:

Ի դեպ՝ այս հատվածը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ
«Սեբեոսի Պատմությանը» թյուրիմացաբար միացած հատվա-
ծի հեղինակը ոչ միայն որոշակիորեն օգտվել է բուն «Սեբե-
ոսի Պատմությունից», այլև գրեթե արտագրություն է կատա-
րել նրանից: Դրա լավագույն ապացույցն են Պարսից տերու-
թյան անկմանը վերաբերող խոսքերը, որոնք և՛ հատվածում,
և՛ «Սեբեոսի Պատմությունում» միևնույնն են: Այդպես են նաև
Կոստանդինի անվան բացատրությունը և այլ փաստեր:

Իհարկե, ընդօրինակող գրիչները ժամանակի ընթացքում
բնագրերը ենթարկել են որոշ փոփոխությունների, որոնց հե-
տևանքով քննարկվող հատվածում կարդում ենք. «կալաւ ՇԼԲ
ամ», իսկ «Սեբեոսի Պատմությունում»՝ «կալան... ՇԽԲ»,
բայց դրանք հնարավոր են ոչ միայն տարբեր բնագրերում,
այլև միևնույն բնագրի ներսում, օրինակ՝ «Սեբեոսի Պատմու-
թյան» բազմաթիվ միևնույն անուններ զրված են տարբեր ձե-
վերով: Դրա ցայտուն օրինակներից է Սեղ 31 և 71 էջերում
հանդիպող տեղեկությունները Պարսից սահմանակալների
մասին: Միևնույն հեղինակի գրքում մի տեղ սահմանակալներ
են նշված Խորականը, Մերակրուտը, Հոյիմանը, մի ուրիշ տեղ՝
Նիխորականը, Մերկուտը, Յեմանը, մի դեպքում Խորականին
«սպանին զաւրք Պարսից ի Գառնի», իսկ մյուս դեպքում՝
«սպանին զաւրքն Պարսից ի Դուին»:

Պատահում են նաև դեպքեր, երբ ոչ թե գրիչները, այլ հեղինակներն իրենք են սխալվում: Հ. Հյուբշմանը (Zur Geschichte Arméniens, S. 6) նշել է Պարսից Հազկերտ և բյուզանդացի Կոստաս թագավորներին վերաբերող ժամանակադրական տվյալների անհամաձայնությունը «Սեբեոսի Պատմությանը» կից համաժամանակյա աղյուսակում: Այստեղ Կոստասը թագավորել է Հազկերտի 7-րդ տարում («Յազկերտ է-երորդ: Կոստաս՝ դառաջին»), սակայն քիչ հետո նույն հեղինակը հայտնում է. «Յազկերտ՝ Ի (=20): Կոստանդին ժԱ. (-11)»:

Այսպիսով երկու տեղեկություններն իրար չեն բռնում: Եթե Կոստասը թագավորել է Հազկերտի 7-րդ տարում (ինչպես նշված է առաջին տեղեկությունում), այդ դեպքում Հազկերտի 20-րդ տարին կհամընկներ Կոստասի 14-րդ և ոչ թե՛ 11-րդ տարվան, ինչպես որ կարդում ենք երկրորդ տեղեկությունում:

ԻԱ

«Յայնժամ արձակե ի վերայ նորա Պերոզ արքայ՝ Հոնաց դար յոյժ» (էջ 25, տ. 12—13):

Պետք է ուղղել՝ «...Պերոզ արքայ, Պարսից...»:

Ք. Պատկանյանը «Սեբեոսի Պատմության» ռուսերեն թարգմանության մեջ (էջ 25) նախադասությունը ծանոթադրել է այսպես. «Այս տեղը կարելի է թարգմանել երկու ձևով՝ Հոների արքա Պերոզը նրա դեմ ուղարկեց հզոր զորք, կամ էլ՝ Պերոզ արքան նրա դեմ ուղարկեց հոնաց հզոր զորք: Երկու դեպքում էլ փաստի պատմական իմաստը սխալ կլինի: Ուստի և մենք գերադասեցինք «Հոնաց»-ը սրբագրել «Պարսից»-ով:

Այս ճիշտ նկատողությունն անտեսվել է և «Սեբեոսի Պատմության» հետագա հրատարակիչները նախադասությունը թողել են նույնությամբ: Ճիշտ է, Ֆ. Մակլերը (Histoire d'Heraclius par l'éveque Sebeos, p. 3) ծանոթագրության մեջ կրկնել է Պատկանյանի ասածը, բայց բնագիրը թարգմանել է միևնույն սխալով: Իսկ Ստ. Մալխասյանցը,

առհասարակ, ոչ մի ծանոթագրություն չի ավելի և «Պերուզ արքայ՝ Հոնաց» արտահայտությունը հրատարակել է նույնությամբ:

Ք. Պատկանյանը, ինչպես երևում է, սխալն այնքան ակնհայտ է համարել, որ չի նշել իրեն ասածը հաստատող որևէ փաստ: Անհրաժեշտությունը, սակայն, թելադրում է ցույց տալ փաստերը:

Ամենաառաջին փաստը հենց Ք. Պատկանյանի նշածն է. Պերուզը ոչ թե Հոնաց (ինչպես որ սխալ ընդօրինակված է «Սերենոսի Պատմության» ձեռագրում), այլ՝ Պարսից արքան էր, ուստի և «Հոնաց»-ը պետք է սրբագրել «Պարսից»-ով: Եթե անգամ «Հոնաց» բառը վերաբերի «զոր» բառին («արձակ է ի վերայ նորա Պերուզ արքայ՝ Հոնաց զոր») դարձյալ դա պատմական սխալ է, որովհետև Պերուզ արքան Վահան Մամիկոնյանի դեմ երբևէ հոնաց զորք չի ուղարկել: Այնպես որ «Սերենոսի Պատմության» սկզբնական բնագրում պարզապես դրված է եղել «արձակ է ի վերայ նորա Պերուզ՝ արքայ Պարսից զոր յոժ», իսկ ընդօրինակող գրիչը «արքայ Պարսից»-ի փոխարեն թյուրիմացաբար ընդօրինակել է «արքայ Հոնաց»: Սա ակնհայտ գրչական վրիպակ է:

Մեր տեսակետը հաստատող փաստեր ենք գտնում նաև Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմության» մեջ, որի միջոցով պարզվում է, որ հոները ոչ միայն չեն մասնակցել Վահան Մամիկոնյանի դեմ ձեռնարկված կռիվներին, այլև, ընդհակառակը, դաշնակից լինելով վրաց Վախթանգ թագավորի հետ, նրանք պատրաստ են եղել կոմերս պարսիկների դեմ: Պերուզի թագավորության 25-րդ տարին Վախթանգն աստամբում է և որոշում է պարսիկների դեմ հանել հոնաց զորքերին. «այնչափ հանեմ հոնս, որում ոչ կարիցեն հարկանել ի դիմի զորքն Պարսից» (Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1904, էջ 118, նաև՝ 121, 132, 133 հն):

Վահան Մամիկոնյանն ինքր Պերուզի դեմ աստամբություն պատրաստվելիս նկատի է ունեցել նաև հոնաց զորքերի օգնությունը, «խորհի երթալ առ կայսր... Հոնաց... կամի խնդրել գունդ և աստամբել» (117): Այնպես որ Պերուզն ինքն

է Լենթարկված Եգել հոնաց վտանդին և բնականաբար չէր կարող Վահան Մամիկոնյանի դեմ հանել «Հոնաց դար յոյժ»:

ԻՐ

«Եւ նորաւ տօին զբանակն ամենայն հանդերձ արքունական դանձիւք: Եւ կալան զբամբիշն և զբանակն, և թափեցին զմաշապերճանն ամենայն, դեսպակն ոսկեղէն զբաղմաքանրար, որ էր ակամբք պատուականաւք և մարդարտաւ յօրինեալ, որ անուանեալ կոշէր ի նոցունց դեսպակ փառաց» (Էջ 28, տ. 10—14):

Պետր է ուղղել՝ «...եւ կալան զբամբիշն և զբանուկանն, և թափեցին զմաշապերճանն...»:

Սրբագրվող բառի («զբանակն») վրա առաջին անգամ ուշադրութիւն է դարձրել Ա. Կարիերը՝ Նորայր Բյուզանդացուն ուղղած մի նամակում, որն անտիպ է և պահպանում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի անհատական արխիվների ֆոնդում (թղթ. 235, վավ. 205: Նամակը ֆրանսերեն է, գրված է 1892 թ., օգոստոսի 26-ին): Այստեղ Կարիերը հայտնում է, որ «կալան զբամբիշն և զբանակն» արտահայտութեան մեջ «բանակն» բառը պետք է ուղղել «բանուկան», որը պահպանել են «բանուկ» (= «տիկին») բառն է: Այնուհետև Կարիերը բերում է Փավստոս Բուզանդից համապատասխան օրինակներ, որոնցից մեկի մեջ նույնպես բառը պահպանվել է սխալ ընդօրինակով՝ լիությամբ. «առին... զկանայս թագաւորին և զբամբիշն և ըզբանական (կարգա՝ «բանուկան» վրաց՝ բանոգանի» (= «տիկին») (Փ. Բուզանդ գլուխ. Գ, գլ. ԻԱ) և «ըմբռնէին զտիկնանցն տիկինն հանդերձ ալլովք կանամբքն (Փ. Բուզանդ, գլուխ. Ե, գլ. 2)»: Կարիերը հետագայում իր կատարած սրբագրութեան մասին նամակով հայտնել է Հ. Հյուբշմանին (Armenische Grammatik, I T., S. 117): Կարիերի առաջարկը «Սեբեոսի Պատմութեան» ֆրանսերեն թարգմանութեան մեջ կիրառել է Ֆ. Մակլերը (Histoire d'Heraclius, p. 6): Սրբագրվող բառին անդրադարձել են նաև Ն. Բյուզանդացին, Ն. Մառը, Հ. Աճառյանը, որն ընդունել է «բանուկան» ձևը (Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, 1927, էջ 296) և ուրիշներ:

Աղճատումը տեղի է ունեցել Վարդան Մամիկոնյանի ապստամբությանը վերաբերող հատվածում: Հայոց զորքերը գրավում են պարսիկների ամբողջ բանակը (=ճամբարը). «եւ նոքա (հայերը—Գ. Ա.) առին զբանակին ամենայն հանդերձ արքունական գանձիւք»: Սրանից անմիջապես հետո հաջորդ նախադասությունում կարդում ենք. «Եւ կալան զբամբիշն և զբանակն և թափեցին զմաշապերճանն ամենայն»: Պարզ է, որ այս «բանակ»-ի փոխարեն սկզբնական բնագրում եղել է ուրիշ բառ: Մեկ անգամ բանակի գրավման մասին հայտնելուց հետո հեղինակը չէր կարող հաջորդ նախադասությունում պարձյալ հայտնել բանակի գրավման մասին:

Նախադասության բովանդակությունից էլ երևում է, որ այնտեղ խոսքը կարող էր վերաբերել ոչ թե բանակին, այլ բամբիշին (թագուհուն) և բանուկան-ին (տիկիններին): Այսպես՝ չէր կարող պատահել, որ հեղինակը գրեր՝ «ծերբակալեցին թագուհուն և ճամբարին»: «Բանուկան» (մեծամեծ տիկնայք) բառը պարսկերեն է, ընդօրինակող գրիչները ծանոթ չլինելով նրան՝ ընկալել են որպես «բանակն»: Փավստոս Բուզանդի գրքում էլ միևնույն պատճառով «բանուկան»-ը դարձել է «բանսկան»: Բայց որ և՛ Բուզանդը, և՛ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը նկատի են ունեցել պարսից տիկիններին՝ դա երևում է նրանց արտահայտության ընդհանրությունից: Փավստոսն ասում է «առին... զկանայս թագաւորին և զբամբիշն և զբանսկան (կարգա՝ «զբանուկան»)», մեկ ուրիշ տեղ՝ «ըմբռնեցին զտիկնանցն տիկինն հանդերձ աշխոք կանամբքն», իսկ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը գրում է. «Եւ կալան զբամբիշն և զբանուկան»:

Այսպիսով, «Սեբեոսի Պատմության» սկզբնական բնագրում եղած «բանուկան» բառի իսկությունն ապացուցող փաստերն այնքան ակնհայտ են, որ իրավունք են տալիս աղճատված «զբանակն» բառը սրբագրել «զբանուկան»-ով:

ԻԳ

«Շինեալ քաղաք և անուանեալ զնա Վեհ Անջատոբ Խոսրով, զոր անուանեալ Շահաստան-ի Նոկ-նոյ կոչեն» (էջ 29, տ. 5—6):

Պետր է. սկզբել «...անուանեալ զնա վեհ Անտիոք հոսորով... կոչեն»:

Խոսքը վերաբերում է Խոսորով Անուշըվան թագավորի կառուցած Վեհ Անտիոք Խոսորով քաղաքին: Անտիոքը 540 թ. գրավելուց հետո Խոսորովը Անտիոքի նմանությամբ կառուցեց մի նոր քաղաք, որն արար աղբյուրները կոչում են Rumija («Հոռոմեական»), ասորական աղբյուրները՝ Antiox Xesron, հույն հեղինակները՝ Ἀντιόχεια ἡ ξέση, պարսիկները՝ Veh-Antiox-Xosrov: Հմմտ. T. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari, Leyden, 1879, S. 165, 166. Hübschmann, Arm. Gramm. I T., S. 83. Macler F., Histoire d'Heraclius, p. 8. Marquart J., Armenische Streifen:—«Յուշարձան», Վիեննա, 1911, էջ 300—301:

«Սեբեոսի Պատմության» սկզբնական բնագրում հույնպես քաղաքը կոչված է եղել «Վեհ Անտիոք Խոսորով»: Ընդօրինակող գրիչը «Անտիոք»-ը կարդացել է «Ան[շա]տք Խոսորով» և այդպիսով աղավաղել բնագիրը, Հ. Մարկվարտը (Arm. Streifen.—«Յուշարձան» էջ 309), Անջատոք ձևը բացատրել է սրպես բաղադրություն (Kontamination) Անջո և Անտոք անունների, սակայն սա բռնազբոսիկ բացատրություն է թվում. հայերենում (և ոչ էլ պարսկերենում) այդ ձևերը չկան (չնայած Մարկվարտը Անջո-ն բխեցնում է ուշ պարսկերենի Andijo-ից): Ք. Պատկանյանը (История императора Иракла, стр. 187—188) առաջարկում է քննարկվող անունը կարդալ Վեհ-ան-Անդոկ Խոսորով, որը սակայն, պարսկերենում կնշանակեր «Խոսորովի Անտիոքից լավը», այնինչ այստեղ Խոսքը վերաբերում է հենց Խոսորովի շինած Անտիոքին:

ԻԴ

«Եւ թագաւորէ Որմիպդ որդի նորա (Անուշ-Ըռուանայ—Պ. Ա.) յետ նորա: Եւ արդ՝ այս են զաւրավարք արքային Պարսից, որ եկին մի ըստ միոջէ յերկիրս Հայոց՝ յապստամբութենէ

Վարդանայ Մամիկոնեից տեառն սրբոյն Վասակայ, մինչև
ցայսաւ ժամանակի (էջ 29, տ. 26—40):

Պետք է լինի՝ «...մինչև ցայս ժամանակ»:

Հեղինակը ե—է: զուգահեռում ամփոփ շարադրում է Հա-
յաստանի պատմութիւնը, սկսած Վարդան Մամիկոնյանի
ապստամբութիւնից մինչև Որմիզդ Դ-ի թագաւորութիւնը
Պարսկաստանում: Դրանից հետո թվում է այն պարսիկ զորա-
վարներին, որոնք Հայաստան են եկել այդ ժամանակամիջո-
ցում, այսինքն՝ Վարդանից Որմիզդ ընկած տարիների ընթաց-
քում: Որմիզդը թագաւորել է 578—590 թվականներին: Իսկ
«Սեբեոսի Պատմութիւնը» գրվել է Որմիզդի գահ բարձրանա-
լուց շուրջ հարյուր տարի հետո: Ուրեմն այս Պատմութեան հե-
ղինակը չէր կարող Որմիզդի ժամանակ կատարված դեպքի
մասին գրել «մինչ ցայսաւ ժամանակի» («մինչև այսօր»):

Այստեղ գործ ունենք գրչական թյուրիմացութեան հետ:
Որմիզդի ժամանակը նշելով որպէս Հայաստան եկած պարսիկ
զորավարներից վերջինի ժամանակ, հեղինակը բնականաբար
պետք է գրեր ոչ թե «մինչև ցայսաւ ժամանակի», այլ՝ «մինչև
ցայս ժամանակ», որ է՝ «մինչև այս ժամանակ», այսինքն՝
մինչև Որմիզդի ժամանակ: Եվ իսկպէս, զորավարների ցան-
կը հասնում է մինչև այդ ժամանակը:

Այս ճշգրտումը կարեւոր բանասիրական նշանակութիւն
ունի «Սեբեոսի Պատմութեան» գրութեան ժամանակը որոշելու
տեսակետից. աղճատված բնագիրը կարող է կասկածների
առիթ տալ (դրա մի օրինակ տե՛ս Hübschmann, Zur Ges-
chichte Armeniens. S. 8, A. 1), որովհետեւ եթե հեղինակը
Որմիզդի ժամանակը (578—590) կոչում է «այսօր ժամա-
նակ», կնշանակի կարելի է եզրակացնել, որ Պատմութեան
հեղինակն ապրել է Որմիզդի ժամանակ: Եվ քանի որ Պատմու-
թեան մեջ նկարագրված են նաև Որմիզդից ավելի քան յոթ
տասնամյակ հետո կատարված դեպքեր, ուստի կարելի է
հանգել նաև երկրորդ թյուրիմացութեանը՝ որ Պատմութիւնը
գրվել է նաև մի երկրորդ հեղինակի կողմից:

Առաջարկված սրբագրութիւնը կանխում է նման կասկած-
ները:

«Ասպա եկին սահմանակալք պարսիկք մինչև ցոպառումն խաղաղութեանն՝ որ ի մէջ Պարսից և Յունաց և ի մէջ Թաղաւորացն երկուցունց՝ Մավրիկայ և Խոսրովայ: Եւ ասպ Վընդատականն: Ասպ Խորականն: Զսա սպանին զարք Պարսից ի Գառնի, և ինքեանք ապստամբեալք գնացին ի Գեղումս: Ասպ Մերակբուտն: Ասպ Յալդէնն: Ասպ Բուտմահ: Ասպ Նոյիմանն» (էջ 31, տ. 8—14):

Նույն տեղեկությունը համարյա միեւնոյն բառերով գտնում ենք նաև 71-րդ էջում. «Եւ այս են սահմանակալք տէրութեանն Պարսից յամս հաշտութեան այնորիկ ի Հայաստան երկրի և ի Դուին քաղաքի: Վնդատական, Նիխորական. զսա սպանին զարքն Պարսից ի Դուին և ինքեանք ապստամբեալ գնացին ի Գեղումս: Ասպ Մերկուտ: Ասպ Յալդէն: Ասպ Բուտմահ: Ասպ Յեմանն»:

Այս տարօրինակ կրկնությունը «Սեբեոսի Պատմությունում» արտառոց է թվում: Դժվար է պատկերացնել, թե միեւնոյն հեղինակը երկրորդ անգամ հայտներ այն, ինչ արդեն հայտնել էր և այն էլ՝ հայտներ գրեթե միեւնոյն բառերով: Սա ավելի հավանական կլիներ, եթե մեկ ուրիշն արտագրեր կամ օգտվեր նախորդ հատվածից:

Տարօրինակ են նաև սահմանակալների անունների աղճատումները հատվածներից մեկում, ինչպես նաև այն, որ Նիխորականի սպանության փաստը միեւնոյն բառերով պատմվելով հանդերձ մի դեպքում սպանության վայր է նշվում Դվինը, մյուսում՝ Գառնին:

Այս աղճատումներն այնպիսին են, որ տպավորություն է ստեղծվում, թե հատվածներից մեկը գտնվել է մի ձեռագրի կազմում, մյուսը՝ մեկ ուրիշ և այդպես առանձին-առանձին տարբեր գրիչների կողմից ընդօրինակվելով ժամանակի ընթացքում հեռացել են իրարից: Սակայն այսպիսի բան ենթադրել անհնարին է, որովհետև նրանք իրո՛ք մեկ ձեռագրում են գտնվում և երկու հատվածն էլ «Սեբեոսի Պատմությունում» այնքան պատճառաբանված են, որ անհնարին է մտածել

նրանցից որևէ մեկի հետնցման մասին: Միակ ճշգրտումը, որ կարելի է անել՝ դա թերևս երկրորդ հատվածը մի այլ տեղ տեղափոխելն է, որովհետև այն չի հարմարվում նախորդ բնադրին, որն անմիջապես նվիրված է Ասատ Խոռխոռունու պատմությանը: Բայց սրանով հարցը չի լուծվում, քանզի հատվածը տեղաշարժելուց հետո էլ այն մնում է «Սեբեոսի Պատմության» կազմում:

Այս հետաքրքիր փաստը դեռ ստուգելի համարելով, այն ներկայացնում ենք բանասիրության ուշադրությանը: Ի դեպ՝ այս փաստի վրա ուշադրության է դարձրել Ա. Կարիերը դեռ անցյալ դարում՝ Նորայր Բյուզանդացուն ուղղած նամակներից մեկում (Մաշտոցի Մատենադարան, անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 235, վավ. 205). նա կարծիք է հայտնում, որ երկրորդ անգամ հանդիպող կրկնությունը հազիվ թե Սեբեոսինը լինի, կամ էլ՝ Սեբեոսն այդ հատվածը հետադաշում վերախմբագրել է, և կամ՝ դա Սեբեոսի սկզբնաղբյուրն է:

ԻԶ

«Եւ յարձակեալք՝ աստի և անտի մեծսւ տագնապս ի միմեանս հասանէին եւ ի մէջ երկուց ճակատուցն մարտ եղեալ ընդ միմեանս կռուէին և ոչ կարէին վաղվազակի զմիմեանս յաղթահարել, զի արք սկայաղաւրք էին երկոքինն և կռու սպառազինեալք: Ապա ի վերուստ իմն հասեալ աւգնութիւն պատառի վերտ և ամուր բահլիկ և կռու զրահին ամրութիւն արքայից Քուշանաց ի նիղակէն Սմբատայ» (էջ 68, տ. 8—15):

Պետք է ուղղել՝ «...վերտամուտ բահլիկ և կռու զրահին ամրութիւն...»:

Բոլոր ձեռագրերն ունեն «վերտամուտ», իսկ Սիմեոն Ապարանցու ունեցած ձեռագրում եղել է «վերտմուտ» («Վիպասանութիւն», էջ 97):

Այս երկու ձևերի հիման վրա պետք է աղավաղված «վերտ և ամուր» ձևն ուղղել «վերտամուտ»:

Հայկազյան բառարանը (հ. 2, էջ 817) «վերտ» բառը բացատրում է այսպես՝ «ոլորեալ, հիսեալ, շարամանեալ, շրդթայազործ»: Այսպիսին է եղել քուշանաց արքայի դրահը: Ըստ

այսմ «վերտամուտ» ձևը պետք է դիտել որպես «գարանամուտ», «սիւնամուտ», «շինամուտ» բառերի օրինակով կազմըված բառ, որը նշանակում է վերտի (=հյուսվածքի) մեջ մտած՝ հյուսվածամուտ, հյուսվածապատ, հյուսածո: Սմբատ Բագրատունու նիզակի հարվածից պատռվում է քուշանաց արքայի վերտամուտ զրահի ամրությունը:

Այս բառի աղավաղմամբ խախտվել է նաև բնագրի շարահյուսությունը: Մալխասյանցը հետեւելով Աճառյանին (Նորադյուս բառեր Սեբեոսի մեջ, — «Արարատ», 1911, էջ 230 և Արմատական բառարան), ձեռագրերի «վերտեամուտ» բառը զարձրել է «վերտ և ամուր», որի հետեւանքով իրար հաջորդում են հինգ նույնիմաստ բառեր (վերտ, ամուր, բահլիկ, կուռ, ամրութիւն): Մալխասյանցի սրբագրած նախադասությունն է. «պատառի վերտ և ամուր բահլիկ և կուռ զրահին ամրութիւն»: Անհավանական է մանավանդ, «ամուր ամրություն» արտահայտությունն այս նախադասությունում:

Ի՛է

«Եւ սորա զհետ արշաւեալ հասին ասպատակաւ մինչև ի Բահլ շահաստան Քուշանաց և աւար հարեալ զերկիրն ամենայն զՀար և զՎատագէս, զՏոխորոստայն ամենայն և զՏապական» (էջ 68, տ. 17—20):

Պետք է ուղղել՝ «...զՀարև, զՎատագէս, զՏոխորոստայն...»:

Հ. Հյուբշմանը (Arm, Gramm. I, S. 48), Յ. Մարկվարտը (Eranšahr, S. 76 ևն), Ֆ. Մալլերը (Histoire d'Heraclius, p. 51) արդեն նշել են, որ «զՀար և» արտահայտության փոխարեն պետք է կարդալ «զՀարև»: Հարևը քաղաքի և երկրի անուն է (այժմ կոչվում է «Հերաթ»): Ընդօրինակող գրիչն այս տեղանվան վերջին և-ը ընկալել է որպես հայերեն «և» շաղկապ և այն անշատելով քաղաքի անունից ընդօրինակել է առանձին:

Հարև երկրի կամ քաղաքի անունը, որը հանդիպում է նաև Հրև (կամ Հրէ) ձևով, հիշատակում են նաև Ղազար Փարպեցին, Կարծեցյալ Անանիա Շիրակացին (Աշխարհացույցում) և

ուրիշներ: Սրանց հիման վրա պետք է ազնաւոված ընտղիրը սրբադրել «զՆարե, դ՛լատագէս» (փխ. «զՆար և դ՛լատագէս...»):

ԻՐ

«Եւ թշնամուցն հատեալ զամբութիւնն՝ անկաւ ի բանակն, և անհնարին լինէր կոտորածն. և նոցա հատեալ զտեղի մի, ոմանք հետեակք և ոմանք հեծեալք յանկումուղի ձի, ելին և զնացին փախստական» (էջ 76, տ. 4—8):

Պետք է ուզել «անկան յուղի. ի ձի ելին և զնացին փախստական»:

«Յանկումուղի» բառը ազնաւազնած բառ է: Ֆր. Մակլերի կարծիքով (Histoire d'Heraclius, p. 60) սկզբնական բնադրում նրա փոխարեն եղել է «յանկագմի» բառը, սակայն Մակլերին ինքը հարցական է դրել իր կարծիքի վրա: Հր. Աճառյանը (Նորագլուտ բառեր Սեբեոսի մեջ, էջ 231 և Արմատական բառարան) ենթադրել է, թե որովհետեւ այս բառի մեջ «մուղ» մասնիկ կա, կարող է բառը նույն նշանակութիւնն ունենալ, ինչ որ «մուղ» մասնիկ պարունակող երկու այլ բառ՝ «տրմուղ», «կրմուղ»: Այս ձևով էլ Ստ. Մախասյանցը բառը դրանցել է Հայերեն բացատրական բառարանում: Սակայն մեզ թվում է սոսկ «մուղ»-ի նմանութեան հիման վրա չի կարելի «յանկումուղի» բառը նույնացնել «կրմուղ» կամ «տրմուղ» բառերի հետ: Այստեղ նմանութիւն չկա:

Բացի այդ՝ «կրմուղ» և «տրմուղ» բառերը, ըստ Աճառյանի, նշանակում են անվարժ, խամ ձի, իսկ «Սեբեոսի Պատմութեան» տվյալ տեղի բովանդակութիւնն այնպիսին է, որ այնտեղ ձիերի վարժ կամ անվարժ լինելու մասին խոսք լինել չի կարող. ուղղակի ասվում է, որ ոմանք փախան թշնամուց որպէս հետեակներ, իսկ ոմանք էլ՝ հեծյալներ. «ոմանք հետեակք և ոմանք հեծեալք, անկան յուղի, ի ձի ելին և զնացին փախստական»: Այսպէս է նախադասութեան միտքը:

ԻԹ

«Ապա ճոռն վահան: Սա հետամուտ լեալ զհետ թագաւորին Երակղայ ի Հայս մինչև ի սահմանս Ասորեստանի, մինչև

եղև պատերազմ մեծ ի նիւնուէ, յորում անկաւ ինքն և ամենայն
դարձ իւր» (էջ 80, տ. 30—33):

Պետք է ուզել՝ «...Ըստ Վահան...»:

Այս անունը հանդիպում է «Սեբեոսի Պատմութեան» նաև
94 և 95 էջերում և երկու տեղում էլ Ռոն (Ռոնիկ) Վահան ձևով:
Սրանց օրինակով պետք է «Ճոռ Վահան» արտասովոր ձևն
ուզել «Ըստ Վահան»-ով: Նախնական բնագրի Ը-ն ընկալվել
է որպէս Ճ և այդպիսով «Ըստ»-ը դարձել է «Ճոռ»:

Միքայել Աստրին հիշում է Ուզբիհան: (Հմմտ. Ք. Պատ-
կանյանի ծանոթագրութիւնը՝ Պատմութիւն Սեբեոսի եպս. ի
Հերակլին, Ս. Պ-բուրգ, 1879, էջ 201: նաև Hübschmann H.,
Arm. Gramm., I T., S. 70):

Լ

«Եւ իւր (Հերակլայ—Գ. Ա.) առեալ յանձն դանուն դարա-
վարութեան, հանդերձ եղբարբն իւրով Թէոդոսի գումարեալ
ժողովեաց զբազմութիւն դարացն, և անցեալ գնաց յԱսո-
րեստան ի կողմանս Անտիոքացոց» (էջ 82, տ. 2—5): «Փա-
խըստական արարին զԹէոդոս եղբայր կայսերն Երակղի» (էջ
107, տ. 3—4):

Պետք է ուզել՝ «...եղբարբն իւրով Թէոդոսի...», «զԹէո-
դոսս եղբայր կայսրն»:

«Թէոդոս» անունը, որ հանդիպում է «Սեբեոսի Պատմու-
թեան» նաև հետագա էջերից մեկում (107), գրչական սխալ է,
որը թափանցել է նաև Ստեփանոս Ասողիկի «Տիեզերական
Պատմութեան» մեջ (Ս. Պետերբուրգ, 1888, էջ 118): Հերակլ
թագավորը Թէոդոս անունով եղբայր չի ունեցել: Գրիչները
«Թէոդոս»-ի փոխարեն ընդօրինակել են «Թէոդոս» (Հմմտ.
Hübschmann H., Zur Geschichte Armeniens, S. 12):

Այդ նույն բախտին է արժանացել «Սեբեոսի Պատմու-
թիւնում» նաև մեկ ուրիշ Թէոդոս՝ Տրպատունին: Սրա ա-
նունը նույնպէս 50-րդ էջում Թէոդոս է դարձել: Բայց այս
ղեպքում կան երկու բացարձակ փաստեր, որոնք ցույց են
տալիս, որ «Թէոդոս»-ը գրչական սխալ է. 52 և 53-րդ էջերում

միևնույն Տրպատունին կոչված է Թէոդորոս Տրպատունի, Վարդան Արեւելցու Պատմությունում (Վենետիկ, 1862) ավելի ցայտուն է երևում Հերակլի եղբայր Թէոդորոսի անվան ազգականումը: Այստեղ 61-րդ էջում կարդում ենք Թէոդոս, 63-րդում՝ Թէոդորոս:

Այնպես որ ճիշտ չէ կարծել, թե «հայ մատենագիրները սխալվում են, երբ Հերակլ կայսեր եղբոր կոչում են Թէոդոս» (Ք. Պատկանյան, История императора Иракла, стр. 211, прим. 201):

Սխալը ոչ թե հայ հեղինակներինն է, այլ՝ ընդօրինակողներինը:

Ըստ այսմ պետք է «Սերեոսի Պատմությունում» «Թէոդոս»-ը ուղղել «Թէոդորոս»-ով:

ՀԱ

«Եւ դարձեալ վերստին հաստատէ առ նմա զբանս խաղաղութեան և սահմանացն հատելոց երդմամբ հրովարտակաց. և կնքեալ աղ ըստ առաջին արեինակին զՅուստաբ ըստ առաջին քաղաւորաց: Եւ յանդիման նորա հրամայէ գրել առ Շահր Վարադ, զի ժողովեացէ զգարն և եկեացէ անցցէ յերկիրն Պարսից, և ի բաց թողցէ զսահմանս Յունաց. Թէպէտ և նա ոչ կամեցաւ լսել հրամանին այնմիկ: Եւ զՅուստաթ արձակեցին լի դանձիւք, և գնաց» (էջ 97, տ. 18—25):

Պետք է ուղղել՝ «և կնքեալ աղ ըստ առաջին արեինակին (այս բառից հետո բառ է սկսկասում—Դ. Ա.) ...զՅուստաբ ըստ առաջին քաղաւորաց»:

«զՅուստաթ»-ից առաջ հավանաբար եղել է «արձակեաց» բառը, որով հայտնվել է, որ Կալատ արքան Յուստաթի հետ խղայմանագիր կնքելուց հետո, հին թագավորաց նման, արձակում է նրան իր երկիրը՝ «[արձակեաց] զՅուստաթ ըստ առաջին թագաւորաց»: Մեր այս ենթադրության օգտին է խոսում շորս-հինգ տող հետո հանդիպող «եւ զՅուստաթ արձակեցին լի գանձիւք և գնաց»: Ք. Պատկանյանը հավանաբար նույն կերպ է ընկալել ընդդիմ, երբ որ հիշյալ արտահայտու-

Թյունը թարգմանել է այսպես. «Запечатан соль, как в первый раз он отправил Иудата по обычаю древних царей». Ըստ այսմ բնագիրը պետք է սրբագրել՝ ավելացնելով «արձակեաց» բառը: Բայց քանի որ չկա որևէ փաստ, որով ապացուցվեր, որ պակասող բառը եղել է անսլայման «արձակեաց»-ը (կարող էր լինել և նույն բովանդակությամբ մեկ ուրիշ բառ) ուստի և անհնարին է բառը ներմուծել բնագրի մեջ, նրա փոխարեն պետք է դնել բաղմակետեր, որոնք ցույց կտան, որ տվյալ տեղում բառ (կամ բառեր) է պակասում: Ֆ. Մակլերը Պատմության ֆրանսերեն թարգմանությունում (էջ 86) անդրադարձել է քննարկվող արտահայտությունը, որը դիտել է սոսկ որպես «Սեբեոսի Պատմության» բնագրին չհարմարվող արտահայտություն:

ԼԲ

«Եւ այս է չարութիւն եղեալ յորդի կայսերն Երակղի՝ ի յանցս մեծս, որում անուն էր Աքալաբկիոս որ և Խոռխոռունեաց զսիրտ հարն և խրամատեաց զհրաշալի անձն...» (էջ 103, տ. 14—22):

Պետք է լինի՝ «Եւ այս է չարութիւն եղեալ յորդի կայսերն Երակղի ի յանցս մեծս, որում անուն էր Աքալաբկիոս որ և Խոռխոռունեաց զսիրտ հարն և խրամատեաց զհրաշալի անձն...»:

Աղձատված «խոռխոռունեաց» բառը կարող էր ծագել ամենից առաջ Խոռխոռուն (=խոռխոռված) բառից, որովհետև այս դեպքում գործ ունենք միայն մեկ տառի՝ ղ > ռ աղավաղման հետ: Ղ-ն և Ռ-ն պծագրական առումով այնքան մոտ են իրար, որ բավական է, որ Ղ-ի գլխիկը մի փոքր դեպի վար իջնի և նրանից կստացվի Ռ: Այդպես էլ պատահել է մեզ հետաքրքրող դեպքում. սկզբնական բնագրի Խոռխոռունեաց բայն ունեցել է Խոռխոռունեաց տեսքը, և քանի որ հայերենում «խոռխոռեաց» բառ չկա՝ ընդօրինակող գրիչն այն մեքենայաբար նույնացրել է միևնույն պարբերությունում հանդիպող Խոռխոռունեաց (Վահան Խոռխոռունի) ազգանվան հետ և այդպիսով Խոռխոռունեաց-ը դարձել է Խոռխոռունեաց: Խոռխոռել և խրա-

մատել բառերը քննարկվող հաստատվածում օգտագործված են պատկերավոր արտահայտություններ և երկուսն էլ սկսում են համահնչուն խոսքով: Սա ճարտասանական արտահայտության ձև է, որին դիմել է հեղինակը, ինչպես որ արտահայտվել է, ասենք, Աբրահամ Մամիկոնիից եպիսկոպոսը Նեստորի մասին՝ «Պատառող (= խրամատուղ) և խողխողիչ» (տե՛ս «Հայ-էպոկան բառարան», հ. 1, էջ 960):

«ՍԵՐԵՈՍԻ Պատմության» հրատարակիչներից Թ. Միհրըղասյանը և Ք. Պատկանյանը «և խոռոչունեաց» արտահայտությունը սրբագրել են այսպես. «ի խոր վիրաւորեաց»: Այս սրբագրությունն իր տեսքով հեռու է աղճատված բառից: Անհավանական է նաև Ստ. Մալխասյանցի սրբագրությունը, որն է «ի խոր խոցեաց»:

Սրբագրվող հաստատվածում երկու անգամ հանդիպում է նաև Հերակլի որդի Աթաղարիկոսի անունը, մեկ անգամ Աթաղարիկոս, մյուս անգամ Աթալարիկոս ձևերով: Հասկանալի է, որ սրանցից մեկին աղավաղված է գրիչների կողմից: VII դարի՝ «ՍԵՐԵՈՍԻ Պատմության» հորինման ժամանակի համար ավելի հավանական համարելով Աթաղարիկոս ձևը՝ առաջարկում ենք անունը սրբագրել այդպես:

ԼԳ

«Եւ շուեալ զնացին բանալի բանալի ըստ իւրաքանչիւր նահապետութեանց — Նարեոս, Կեղար, Արդիւղ, Մոսամբ, Մաստ, Մասմայ, Իդովմայ, Մասէ, Քողդատ, Թեման, Յետուր, Նափէս և Կեղմայ: Այս են ազգք Իսմայելի» (էջ 106, տ. 28—31):

Պեպք է սուղել՝ «...Արդիւղ, Մաբսամ, Մասմայ, Իդովմայ, Մասէ...»:

«ՍԵՐԵՈՍԻ Պատմության» հեղինակն այս անունները վերցրել է Մենդոց գրքի հետեյալ տեղից (ղլ. ԻԵ). «Եւ այս են անուանք որդւոցն Իսմայելի ըստ անուանց ազգացն նորա: Անդրահիկն Իսմայելի Նարեովք և Կեղար և Արդեւլ և Մաբսամ և Մասմա և Իդովմա և Մասէ և Քողդատ և Թեմա և Յետուր և Նափէս և Կեղմայ»:

Տեսնում ենք, որ «Սեբեոսի Պատմությունում» աղավաղված է Ծննդոց գրքի Մաթսամ անունը (որ դարձել է Մոսսամբ) և ավելացված է գոյություն շունեցող մի անուն Մաստ, որով աղգապետները դարձել են 13 հոգի: Պարզ է, որ ոչ մի մատենագիր չէր կարող նորություն մտցնել Ծննդոց գրքի մեջ և հնարել մի նոր աղգապետի անուն: Այստեղ գործ ունենք գրչական ակնհայտ թյուրիմացության հետ, որի պատճառը հետևյալն է. «Սեբեոսի Պատմության» նախնական բնագրում Մաս է անունը գրված է եղել աղճատված ձևով՝ «Մաստ», այդ սխալը նկատելով, լուսանցքում ավելացրել են անվան ճիշտ ձևը՝ Մասէ: Հետագայում բնագիրն ընդօրինակող գրիչը լուսանցքում սրբագրված անունը սխալմամբ ներմուծել է բնագրի մեջ և այդպիսով միևնույն անունն ընդօրինակվել է երկու ձևով՝ Մաստ և Մասէ, որի հետևանքով 12 աղգապետների քանակը դարձել է 13: Ուրեմն պետք է ներկա աղավաղված բնագրից հանել «Մաստ» սխալ ձևը և վերականգնել նախնական բնագիրն այնպես, ինչպես, որ է Ծննդոց գրքում: Որ «Սեբեոսի Պատմության» նախնական բնագրում այդ անունը չի եղել՝ երևում է նաև Վարդան Արևելցու Պատմությունից, որտեղ հեղինակը «Սեբեոսի Պատմության» տվյալ հատվածը վերապատմելիս աղգապետների անունը նշում է առանց աղավաղված «Մաստ» անվան, թվելով միայն 12 անուն (հմմտ. ՍԵՊ, էջ 106 և *Hübschmann H., Zur Geschichte Armeniens*, S. 12):

ԼԴ

«Եւ եղև այս յամս Եզրի կաթողիկոսի:

Իսկ ի ձեռն այնր պատերազմի ի կայսերէ հրաման հասեալ դարավարութեանն Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեառն հանդերձ պատրկութեան պատուով: Այս ամենայն լինի ի ձեռն կաթողիկոսին ներսեսի» (էջ 110, տ. 28—33):

Մեր ընդգծած բառերից հետո թերթ է ընկած: Այդ երևում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմության համեմատությունից: Դրասխանակերտցին օգտվել է Սեբեոսին վերագրվող «Պատմություն»-ից (սկսած ՍԵՊ, էջ 109-ից): Օգտվել է հե-

տեղակալներին համառոտագրելով շուրջ 50 էջ: Եվ այնտեղ, որտեղ ենթադրվում է կորած թերթը, միայն աղյուսակ նա ունի մի հավելյալ հատված, որը չկա «Սերեոսի Պատմությունում»: Այս հավելվածը նույնպես նա պետք է վերցրած լինի «Սերեոսի Պատմությունից», մանավանդ որ այնտեղ հայտնված տեղեկությունները մենք չենք գտնում Դրասխանակերտցու Պատմությունից առաջ գրված որևէ այլ սկզբնաղբյուրում, ուրիշ օգտված լինել Դրասխանակերտցին:

Հատվածը վերաբերում է Դվինի առմանը արաբների կողմից:

Այս մասին հայտնող հեղինակներին (Մովսես Կաղանկատվացի, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Սամվել Անեցի, Կիրակոս Գանձակեցի և այլք) գրվածքների համեմատական ուսումնասիրության միջոցով կարելի է կորած թերթի բովանդակությունը վերապատմել այսպես (շարունակելով բնագիրը «եւ եղև այս յամս Եղրի կաթողիկոսի» արտահայտությունից անմիջապես հետո). Սրա (Եղրի) մահից հետո Թեոդորոս Ռշտունին և այլ իշխանավորներ առաջարկեցին Ներսեսին՝ դառնալ կաթողիկոս: Բայց նա մերժեց, ասելով, թե ինքն արժան չէ դրան: Շարունակվող հորդորները վերջապես համոզեցին նրան դառնալ կաթողիկոս: Նա թաղեց Ս. Սարգսի վկայարանում արաբների կոտորած այն 12.000 զոհերին, որոնց արյամբ էր ներկվել վկայարանի սուրբ սեղանը: Նա վերակառուցեց թշնամու ավերած այս վկայարանը ի հիշատակ զոհերի, ինչպես որ կառուցել էր հորվիրապի վկայարանը ի հիշատակ Ս. Գրիգորի: Կաթողիկոսը չմոռացավ խրախուսել Թեոդորոս Ռշտունուն, որն իրեն լավ էր դրսևորել արաբների դեմ մղած պայքարում: Ռշտունու և նրա վարած պատերազմի մասին նա տեղյակ պահեց նաև բյուզանդական կայսրին (այնուհետև՝ ինչպես բնագրում՝ «իսկ ի ձեռն այնր պատերազմի ի կայսերէ հրաման հասեալ զաւրավարութեանն Թեոդորոսի Ռշտունեաց տեառն՝ հանդերձ պատրկութեան պատուով: Այս ամենայն լինի ի ձեռն կաթողիկոսին Ներսեսի»):

Այստեղ բերված են Ներսեսի կաթողիկոս դառնալու մասին մանրամասնություններ. որոնք չէին կարող ծանոթ լինել «Ա-

րեոսի Պատմության» հեղինակին VII դարում և ընդհակառակը, հայտնի լինելն X—XII դդ. հեղինակների Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, Սամվել Անեցուն և այլոց: Անհնարին է նաև մտածել, որ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը շիմարարների կոտորած 12.000 զոհերի մասին, ինչպես նաև չհիշատակեր ներսես կաթողիկոսի ձեռնարկած շիմարարական աշխատանքները Ս. Սարգսի վկայարանի և հորվիրապի եկեղեցու կապակցությամբ, այն դեպքում, երբ որ այդ միևնույն հեղինակն առանձին ուշադրություն է դարձրել ներսեսի շիմարարական գործունեության վրա: Նա մեծ հիացմունքով է խոսում, օրինակ, Զվարթնոցի շինության մասին: Հենց «Սեբեոսի Պատմությունից» գիտենք նաև այն մասին, որ ներսեսը շինում է նաև «Իւր բնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն, որ ի Վաղարշապատ քաղաքին»¹⁰:

«Սեբեոսի Պատմությունում» նշված են նաև հեղինակի ասյրած ժամանակ կառուցված Ավանի եկեղեցին, Թեոդորոս Ռշտունու կառույցները Աղթամար կղզում, Ս. Գրիգորի եկեղեցին Դվինում, Հռիփսիմեի տաճարը Վաղարշապատում: Ուրեմն, դժվար է պատկերացնել, որ այս փաստերը գրանցող «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը չնշեր ներսեսի ձեռնարկած երկու կարևոր կառույցներ, Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված՝ հորվիրապի եկեղեցու և Ս. Սարգսի վկայարանի մասին: մանավանդ, որ վերջինս հիշելու առիթ նա ուներ, երբ պատմում էր Դվինի առման մասին: Արաբները Ս. Սարգսի վկայարանում կոտորեցին քաղաքի բնակչությանն ու այնտեղ պատըսպարված խաղաղ շինականներին, որոնք մինչ այդ եկել էին Դվինի այգիներում խաղող հավաքելու: Արաբների քաշվելուց հետո զոհերի թաղումն անձամբ կարգավորում է ներսես կաթողիկոսը, որը և ի հիշատակ զոհվածների վերակառուցում է այրված վկայարանը: Հնարավոր է, որ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը պատմեր Դվինի առման մասին և լուսության մատներ 12.000-անոց կոտորածը և նրանց պատվին կառուցված վկայարանի փաստերը:

¹⁰ ՍԷՊ, 1, 9 130:

Ենթադրվող կուրած թերթերի բովանդակությունը պատմող մեր նշած շորս պատմիչները սկզբնագրից օգտվել են իրարից անկախ: Նրանցից մեկի հայտնածը երբեմն չկա մյուսի մոտ: Բայց որ այդ պատմիչներն ունեցել են մի ընդհանուր աղբյուր, այդ փաստն առանձնապես պարզ է երևում Մովսես Կաղանկատվացու «Սա (Ներսեսը—Գ. Ա.)... շինեաց զբազմապայծառ փարախն բանաւոր հօտից ի Քաղաքու դաշտի (Վաղարշապատ—Գ. Ա.)»¹¹ և Հովհաննես Դրասխանակերտցու «շինէ զբազմապայծառ փարախն բանաւոր ոչխարաց ի Վաղարշապատ քաղաքին»¹² արտահայտություններից:

Գիտենք, որ Դրասխանակերտցին ծանոթ չի եղել Կաղանկատվացու գործին, որպեսզի բերված տեղեկությունը քաղեր նրանից: Ուրեմն գույություն է ունեցել Մովսես Կաղանկատվացուց առաջ զրված մի սկզբնաղբյուր, որտեղից օգտվել են և՛ Կաղանկատվացին և՛ Դրասխանակերտցին: Եվ այդ աղբյուրը եղել է «Սեբեոսի Պատմության» մեզ չհասած թերթը, որից և օգտվել է նաև Սամվել Անեցին՝ Դվինում սպանված 12.000 զոհերի մասին:

Անեցին նշում է իր աղբյուրը այնպիսի մի ձևով, որ կասկած չի թողնում այն մասին, որ դա «Սեբեոսի Պատմությունն» է: Վերն արդեն ասացինք, որ «Սեբեոսի Պատմությունը» վաղուց զրկվել է իր խորագրից և այդ պատճառով էլ նրա հեղինակը անհայտ է մնացել: Եվ ահա, Սամվել Անեցին էլ հիշելով 12.000 զոհերին, գրում է. «ասէ պատմագիրն»¹³, ա-

¹¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 363:

¹² Դրասխանակերտցու այս արտահայտությունը քաղել ենք հեղինակի մեկ այլ աշխատությունից (Շարից հայրապետացի Հայոց հայտարարություն, Երանելոյն Յովհաննիսի կաթողիկոսի Հայոց), որը հրատարակել է Արշակ Տեր Միքելյանը՝ Սամվել Անեցու ծանոթագրությունների բաժնում (Սամվել Անեցի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 275):

¹³ Սամվել Անեցի, Հաւարումն ի զրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 80: «Պատմագիր» ասելով Անեցին կարող էր հասկանալ նաև Դրասխանակերտցուն (որի մականունն է Պատմարան), սակայն վերջինիս մոտ չկա 12.000 զոհերի մասին տեղեկություն:

ուսնց նշելու այդ պատմագրի անունը, մի փաստ, որը մատնացույց է անում անխորադիր «Սեբեոսի Պատմությունը»:

Ի դեպ՝ Սամվել Անեցին 12.000 զոհերի սպանությունը նշում է «յաւուր սրբոյ յայտնութեան» (էջ 80): Ինչպես երևում է, «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը այս տեղեկությունը բերած է հղել Դվինի առման օրը («աւր Ի էր տրէ ամսոյն») նշելուց հետո, երբ որ անդրադարձել է Ս. Սարգսի վկայարանի դեպքին (որ կատարվել է երկու ամիս հետո) և ներսես կաթողիկոսի գործերին:

Նրան հետևելով, Անեցին նույնպես Դվինի առման ժամանակը զանազանում է Ս. Սարգսի վկայարանի դեպքի ժամանակից: Նա սկզբում գրում է, որ քաղաքը գրավվել է Կոստանդին օրոք, իսկ հետո ավելացնում է, որ սպանողը եղել է «յաւուր սրբոյ յայտնութեան»: Եթե Դվինի առումն ու վկայարանի դեպքը միևնույն օրը կատարված լինեին՝ Անեցին միանգամից կգրեր. «Արդ՝ յաւուրս Կոստանդինի որդւոյ Հերակլայ, յաւուր սրբոյ յայտնութեան, առաւ Դուին ի տաճկաց, ասէ պատմագիրն, և սպանին ի ս. վկայարանի Ս. Սարգսի ԲԺ-ան Ռ...»: Սրա փոխարեն կարդում ենք. «Արդ՝ յաւուր Կոստանդինի որդւոյ Հերակլայ՝ առաւ Դուին ի տաճկաց, ասէ պատմագիրն, և սպանին յաւուր սրբոյ յայտնութեան ի ս. վկայարանի Ս. Սարգրսի ԲԺ.ան Ռ և արեամբ կոտորելոցն ծածկեցաւ սեղանն սուրբ և աւազանն. և զայլսն գերեցին աւելի քան զլի»¹⁴:

Ի դեպ՝ Մ. Օրմանյանը ելնելով «Սեբեոսի Պատմության» և Սամվել Անեցու հիշյալ տեղեկություններից, ենթադրել է, որ Դվինի պաշարումը տեղ է երեք ամիս: Նա գրում է (Ազգապատում, հտ. Ա, Պէյրութ, 1959, էջ 705). «Երեք ամիս կը տեւէ Դուինի պաշարումը և վերջապես 641 թ. յունուար 6-ին «յաւուր սրբոյ Յայտնութեան» արաբացիք քաղաքը կգրավեն և անխնա կկոտորեն 12.000 հոգի»: Հ. Մանանդյանը իրավամբ նշել է (Քննական պատմություն հայ ժողովրդի պատմության,

¹⁴ Այս թիվը (լի) գրչական սխալ է: Պետք է ուղղել՝ «լեմ»: Այսպես են գրում «Սեբեոսը», Կաղանկատպցին, Դրասխանակերտցին, Ասողկը և մյուսները: Սամվել Անեցու ձեռագրերում նույնպես հանդիպում է «լեմ» հիշյալ ձևը:

հատուր Բ, Երևան, 1960, էջ 179—180), որ քաղաքը պրավիլել է ոչ թե երեք ամիս պաշարումից հետո, այլ՝ ինչպես «Սեբեոսի Պատմությունն» է հաղորդում, «յաւուրն հինգերորդի», երբ մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռն հոյցա»։ Սակայն Մանանդյանը «Սեբեոսի Պատմության» հաղորդած այս փաստը բերել է ցույց տալու համար, թե իբր հակասություն կա նրա և Սամվել Անեցու մեջ։ Այնինչ իրականում «Սեբեոսի Պատմության» և Սամվել Անեցու հաղորդածները տարբեր չեն։ Առաջինը հայտնել է քաղաքի գրավման օրը, իսկ երկրորդը՝ Ս. Սարգսի վկայարանի դեպքի օրը, որը տեղի է ունեցել քաղաքի գրավումից երեք ամիս հետո։ «Սեբեոսն» ինքը ասում է, որ քաղաքը պրավիլելուց հետո արաբները «ելին (քաղաքից—Վ. Ա.) և բանակեցան ի նմին բանակատեղն, որ ար ի էր արէ ամսոյն, յաւուր ուրբաթի։ Եւ դադարեալ յաւուրս ինչ ելին և գնացին ընդ նոյն ճանապարհ, ընդ որ եկեալն էին»։ Ուրեմն քաղաքը գրավելուց հետո արաբները դեռ «յաւուրս ինչ» մնացել են իրենց բանակատեղում և երբ վրա է հասել «սրբոյ յայտնութեան» քրիստոնեական տոնը՝ նրանք սպանել են Ս. Սարգսի վկայարանում ու շրջակայքում հավաքված 12.000 քրիստոնյաների։ Եթե այս սպանող կատարված լիներ քաղաքի գրավման օրը՝ ապա սպանությունները կկատարվեին մարտերի ընթացքում, քաղաքի մատույցների մոտ և զանազան այլ մասերում և ոչ թե անպայման Ս. Սարգսի վկայարանում։ Վկայարանի դեպքը հենց խոսում է այն մասին, որ ջարդը կատարվել է «Սրբոյ յայտնութեան» օրվա կապակցությամբ¹⁵։

Ասորի պատմիչ Դիոնիսիոս Տելմահրեցին (Chronique de Denys de Tele-Mahre, Publ. et trad. par Chabot, Paris, 1895, էջ 6. մենք օգտվել ենք Հ. Մանանդյանի թարգմանությունից, տե՛ս Հ. Մանանդյանի նշվ. աշխ. էջ 179—180) նույնպես հաղորդում է դեպքի մասին. «952 (640—641) ...արաբները պաշարեցին Դվինը (Adabin), ուր սպանված-

¹⁵ Այս դեպքը մեզ հիշեցնում է մեկ ուրիշ սպանդ. 614 իվականին պարսիկ զորավար Խոռեամը շուրջ երեք շաբաթ Երուսաղեմը պաշարելուց հետո գրավում է քաղաքը և սպանում 17.000 և դերում 35.000 մարդ (Սեղ, էջ 83)։

յների թիւը խիստ մեծ էր՝ մինչև 12.000»։ Այս տեղեկությունը կողմնակիորեն զաւիտ է ապացուցելու դարձյալ այն փաստը, որ Սամվել Անեցին 12.000 սպանվածների մասին իր տեղեկությունը քաղել է «Սեբեոսի Պատմության» կորած թերթից։ Անեցին Տելմազրեցուն ծանոթ չի եղել, եթե ծանոթ էլ լիներ՝ Տելմազրեցու մոտ չկա «յաւուր սրբոյն յայտնութեան» մասին տեղեկությունը։ Ուրեմն Անեցու տեղեկությունը քաղված է «Սեբեոսի Պատմությունից»։ Ի տարբերություն մյուս պատմիչների, Տելմազրեցու թվականը համընկնում է «Սեբեոսի Պատմությունում» Դվինի գրավման մասին նշված թվականի՝ 640—641 հետ (հմմտ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ. էջ 187)։ Սրանից երևում է, որ և՛ «Սեբեոսի Պատմության» և՛ Տելմազրեցու տեղեկությունները վերցված են պատմական ստույգ եղելությունից։ Եվ եթե Տելմազրեցին հայտնում է նույն թվականը ինչ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը, ուրեմն նրանց տեղեկություններն ընդհանուր են և չէր կարող պատահել, որ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը, լինելով ժամանակակից դեպքին, չիմանար 12.000 սպանվածների մասին և չնշեր այդ մեծ եղևունը։

Նշված փաստերի հիման վրա դառնում ենք, որ «Սեբեոսի Պատմությունում» «Եւ եղև այս յամս Եզրի կաթողիկոսի» արտահայտությունից հետո եղել է մի հատված, որտեղ պատմվել է հիշյալ իրադարձությունների մասին և որը մեզ չի հասել։ Պատմության նոր հրատարակության մեջ այդ տեղը պետք է ջուլջ տալ բազմակետերով։

ԼԵ

«Եւ սակաւ ինչ աւուրս թագաւորեալ Կոստանդին, դաւեալ ի Մարտինեայ մաւրէ իւրմէ, ի կնոջէն Երակլի՝ մեռանէր։ Եւ թագաւորէ Երակլոս, որդի Երակեայ, որ ի Մաւրիմեայ Աւգոստեայ, քանզի Կոստանդին էր յառաջին կնոջէն։ Եւ Վաղենտին... կալեալ զՄարտինէ՝ կտրէ զլեզու նորա և ապա սպանանէ զնա՝ հանգերձ երկու որդւովք նորա։ Եւ նստուցանէ թագաւոր զԿոստաս զորդի Կոստանդինի, և անուանէ յանուն հաւրն իւրոյ Կոստանդին» (էջ 113, տ. 19—27)։

Պետք է ուզղել՝ «...դաւեալ ի Մարտինեայ մաւրուէ իւրմէ, ի կնոջէն Երակլի՝ մեռանէր: Եւ թագաւորէ Երակլոս, որդի Երակլեայ, որ ի Մարտինեայ Ազոստեայ...»:

Եթե տպագիր բնագիրը վերծանենք, կստանանք հակապատմական և հակաբնական դեպքերի մի գումար: Մի դեպքում Մարտինան՝ Հերակլի կինը մահացած է և Հերակլն ամուսնացած է Մավրինայի (Մորինա) հետ, մյուս դեպքում Մարտինան նորից կենդանի է և դավեր է նյութում հարազատ որդի Կոստանդինի դեմ, որպեսզի ճանապարհ հարթի իր ախոյանի՝ Մավրինայի որդի Երակղակի համար և այլն: Հասկանալի է, որ նման անբնական դեպքեր չէին կարող պատահել: Թյուրիմացությունն արդյունք է գրչական սխալի: Մարտինեայ-ը սխալմամբ ընդօրինակվել է Մարտինեայ, որի հետևանքով միեկնույն անձնավորությունը դարձել է երկու և այդպիսով Հերակլի համար ստեղծվել է մի անսովոր կենսագրություն¹⁶:

«Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը մեր հավաստի մատենագիրներից է և քաջ ծանոթ է Հերակլին, որի մասին հայտնած տեղեկությունները հաստատվում են բյուզանդական ստույգ աղբյուրների միջոցով: Այսպես, օրինակ, Նիկեփորոս Կոստանդնուպոլսեցին (մահ. 815 թ.) հայտնում է, որ Հերակլի առաջին կնոջ անունը Եվդոկիա էր (Ευδοκία) և ոչ Մարտինե, — ինչպես որ սխալ տպավորություն է ստեղծում «Սեբեոսի» աղավաղված բնագիրը, — իսկ երկրորդ կինը Մարտինա Ավգոստան է (Μαρτίνη ή Αυγουστα)¹⁷:

«Սեբեոսի» արտահայտության ձևից հենց երևում է, որ նա Մարտինայի մասին խոսում է որպես Կոստանդինի խորթ մոր

¹⁶ Մակեբը (Histoire d'Heraclius, p. 103) հավանաբար հետևելով Հյուլըմանին (Zur Geschichte Armeniens, S. 1875, էջ 19) կամ՝ Ք. Պատկանյանին (Պատմութիւն Սեբէոսի Լպիսկոպոսի ի Հերակլն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 202), առաջարկել է «ի Մարտինեայ»-ը թարգմանել «ի Մարտինեայ»: Առանց որեւէ պարզաբանման կատարված այս փոփոխությունը մնացել է անկատ և «Սեբեոսի Պատմության» տպագիր բնագիրը դեռ կարող է ճշգրտման:

¹⁷ Sancti Nicephori Patriarchae Constantinopolitani breviarium rerum post Mauricium gestarum. Recogn. Immanuel Bekkeres. Bonnae, 1837.

մասին՝ «դաւեալ ի Մարտինեայ մտրէ իւրմէ» («Իր Մարտինէ մորից» և ոչ՝ «ի մտրէ իւրմէ Մարտինեայ» — «իւր մայր Մարտինեից») և ավելացնում է «ի կնոջէն Հերակլի»։ Այս բացատրութեան կարիքը չ'ի դպացւի, եթէ Մարտինեն Կոստանդին հարազատ մայր հաշիւվեր։

Սեբեոսի սկզբնագրում «մաւրէ» — բառի փոխարեն եղել է «մաւրուէ»։ Ուրի կորստյան պատճառով խորթ մայրը («մաւրու») դարձել է մայր։ «Սեբեոսից» օգտված մյուս պատմիչների մոտ պահպանվել է «մաւրու», ձևը։ Հովհաննես Դրասխանակերտցին (Թիֆլիս, 1912, էջ 84) գրում է. «Կոստանդին ի Մարտինեայ մօրուէ իւրմէ դաւեալ», Վարդան Արեւելցին (Վենետիկ, 1862, էջ 67)՝ «Կոստանդին դաւեալ ի մօրուէն Մարտինեայ» և այլն։

ԼԶ

«Նւ եղև ի վաղիւ առաւատուն եկն եհաս ի վերայ նոցա զտարավարն Հայոց և եհար զնոսա անհուն կոտորածով» (էջ 119, տ. 16—18)։

Պետք է ուղղել՝ «...եհաս ի վերայ նոցա զտարավարն Հայոց Թէոդորոս զաւրու իւրով և յարձակեցաւ ի վերայ նոցա և եհար զնոսա անհուն կոտորածով»։

Ընդգծված բառերը «Սեբեոսի» մեզ հասած բնագրում բացակայում են, որի հետևանքով անհայտ է մնացել Հայոց զորավարի անունը։ Մաշտոցի Մատենադարանի ձեռագրական պատառիկների ֆոնդում պահպանվող № 1343 պատառիկի հիման վրա մեր վերականգնած բնագիրը հայտնի է դարձնում այդ զորավարի՝ Թէոդորոսի անունը։

ԼԷ

«Բայց սակայն զարհուրեցաւ արքայն Կոստանդին. լաւ համարեցաւ տալ սակ, և առնել հաշտութիւն պատգամաւորաւք. և փութացուցանէին Իսմայելացիք զՅոյնս, զի կատարեցն զբան հաշտութեանն» (էջ 120, տ. 11—14)։

Պետք է ուղղել՝ «Բայց սակայն զարհուրեցաւ արքայն Կոստանդին. լաւ համարեցաւ տալ սակ, և առնել հաշտութիւն

ոլտադամաւորաւք և մնալ ժամանակի իւր [ում] զի [քերես] և Աստուծոյ հաշտութեամբ հայեացի յերկիր [և] ողորմեսցի նոցա: Եւ սկսաւ խաւսել ի հաշտութիւն պատգամաւորաւ և փութացուցանէին Իսմայելացիք զՅոննս, զի կատարեսցեն զբան հաշտութեան»:

Ընդգծված տողերը վերականգնել ենք նախորդ կետում նշված № 1343 ձեռագրական պատասխանի քաղելով:

ԼԸ

«Քաջ և յաղթող փրկութենագործ երջանիկն Երակլի հաւրն քոյ» (էջ 126, տ. 18—19):

Պետք է ուղղել՝ «...Երակլի հաւում քոյ»:

Այս արտահայտութիւնը հանդիպում է բյուզանդացի կայսրը Կոստանդինն՝ Հերակլի թոռանը Հայաստանից ուղարկված նամակի պատճենում: Ուստի և նամակ զրոյնները չէին կարող Հերակլին անվանել Կոստանդին հայր:

Նամակի պատճենը բերելուց առաջ «Սեբեոսի Պատմութեան» հեղինակը գրում է, որ նամակը գրվել է «յամս Կոստանդինայ թագաւորի թոռին Երակլի (ՍԵՊ, էջ 121), ուրեմն Հերակլը Կոստանդինի ոչ թե հայրը, այլ հաւն (պապը) էր: Նախնական բնագրում եղել է «Երակլի հաւում (և ոչ՝ «հաւրն») քոյ»: Ըստ այսմ էլ պետք է ուղղել բնագիրը:

ԼԹ

«Եւ ասլա կոչեցան ի Հոռվմ և յանդիման եղեն Կոստանդիանոսի արքայի և ուսուցին նմա զհաւատս ճշմարիտս, և վկայութեամբ հաստատեցին զհիմնադրութիւն հաւատոյն» (էջ 132, տ. 26—28):

Այս նախադասութիւնը չի կապվում նախորդ բնագրի և առհասարակ «Սեբեոսի Պատմութեան» հետ:

Ուսումնասիրութիւնը պարզում է, որ այն և նրան հաջորդող մի ամբողջ էջանոց հատված (ՍԵՊ, էջ 132, տ. 26—էջ 133, տ. 32) պատահաբար է միացել «Սեբեոսի Պատմութեան»:

«Սեբեոսի Պատմությունը» պարունակած ձեռագրում ընդօրինակված են եղել նաև ուրիշ երկեր (հիշենք, որ «Սեբեոսի Պատմության» մեզ հասած հնագույն ձեռագիրը նույնպես պահպանվում է բացի այս Պատմությունից նաև մի շարք այլ մատենագիրների երկեր), որոնցից մի հատված, ձեռագրի բայթայված լինելու հետևանքով, պոկվել և պատահաբար ընկած է եղել «Սեբեոսի Պատմությունը» պարունակող մասի մեջ: Ընդօրինակող գրիչը այդ բնագիրը նույնպես ընդօրինակել է որպես «Սեբեոսի Պատմության» հարադատ մաս, չնկատելով, որ դա «Սեբեոսինը» չէ: Այդպես է վարվել, օրինակ, նաև Մաշտոցի Մատենադարանի № 6228 (թ. 77բ) ձեռագրի գրիչը, որը VII դարի հելլինակ Անանիա Շիրակացու երկի կազմում թյուրիմացաբար ընդօրինակել է ձեռագրի այդ մասում պատահաբար ընկած մի թերթ վրաց սկզբնաղբյուր: «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի հայերեն թարգմանությունից:

Քննարկվող հատվածը այժմ գտնում ենք «Սեբեոսի Պատմության» ԽԴ դրսում (սկսած մեր մեջբերած նախադասությունից մինչև «Թէոդորիտոս գլուխ Քաղկեդոնի ժողովոյն, զոր նայն հաստատեաց շարափառութեամբ» բառերը ներառյալ), Դավանության թղթի սահմաններում: Այս թղթի մասին պատկերացում տալու համար բերենք Ստ. Մալխասյանցի նկարագրությունը (ՍԵՊ, էջ 191—192). «Դավանության ընդարձակ թուղթը, որ գրել է Հայոց եպիսկոպոսների և նախարարների ժողովը, ներսես Շինոյ կաթողիկոսի նախագահությամբ, Կոստանդ կայսրին, ոչ միայն սաստիկ աղավաղված է բառերի կողմից, որոնցից մի մասը ուղղեցինք Ասողիկի Պատմության լավագույն ընթերցվածներով, այլև աչքի է ընկնում ամբողջ հատվածների կրկնությամբ, ետ և առաջ դասավորությամբ, փաստերի անճշտությամբ: Նիկիո ժողովի դավանությունը բերելուց հետո կրկին անգամ գրում են Նիկիո ժողովի մասին, երրորդ անգամ նույն ժողովի մասին՝ մեջ բերելով Նիկիական հանգանակը, որից հետո անցնում են Դիոկղետիանոսին (սխալ տարեթիվ նշանակելով), նրա հաջորդներին և Կոստանդիանոսին, և նորից Նիկիո ժողովի մասին: Նիկիական հանգանակը բերելուց հետո գրում են. «և ապա կոչեցան ի

Հոռովմ եյանդիման եղեն Կոստանդիանոսի արքայի և ուսուցիչն նմա զհաւատս ճշմարիտս»։ Ուլքե՞ր են գնացել Հոռովմ Կոստանդիանոսին ճշմարիտ հավատը սովորեցնելու՝ հայտնի չէ։ Եթե նիկիո ժողովի անդամներից մի քանիսը՝ սա խոշոր պատմական սխալ է։ որովհետեւ Կոստանդիանոսը ինքը անձամբ գտնվում էր նիկիո ժողովում և հսկում էր նրա բարեկարգութեան վրա։ Այսպիսի անտեղությունները թելադրում են ենթադրել, թե Սեբեոսի մեջ բերած Դավանութեան թուղթը վավերական գրվածք չէ։ Մի ազդի բարձր հոգևոր և մարմնավոր ներկայացուցիչների կողմից կայսրին ուղարկվելիք գրությունը չէր կարող այսքան անփույթ, կարելի է ասել անգրագետ խմբագրված լինել։ Ավելի հավանական է կարծել, թե այս թուղթը, (որ համենայն դեպս կեղծիք չէ) եղել է մի նախագիծ՝ սեագիր, որի համաձայն պետք է խմբագրվեր իսկական վավերական օրինակը՝ կայսրին ուղարկելու համար. բայց այս բանը տեղի չունեցավ. կայսրը Հայոց կողմից դավանութեան թուղթ չստացավ... Սեբեոս եպիսկոպոսը, որ ներկա է եղել Դվնա ժողովին, որտեղ խմբագրվել է այս թուղթը՝ հարկ է համարել նրան ղետեղել յուր Պատմութեան մեջ այս անկատար ու պակասավոր ձևով։ Մեր այս կարծիքը հաստատութուն է գտնում նաև նրանով, որ Դավանութեան թուղթը չէ կրում սովորական վերնագիրը, որտեղ նշանակվում են թուղթը գրողների անունները և այն անձի անունը, որին ուղղված է թուղթը։ Պաշտոնական գրությունների մեջ միշտ պահպանվում էր այս կարգը։ Մի ուրիշ կարևոր աղացույց այս թղթի անվավերականութեան պետք է համարել այն, որ այս թուղթը, որ այնպիսի բացարձակ պաշտպանութուն է Հայոց եկեղեցու դավանութեան և դատապարտութուն բաղկեգոնականութեան՝ տեղ չէ գտել Գիրք թղթոց պաշտոնական ժողովածուի մեջ»։

Դավանութեան թղթի կրկնությունները նկատելով հանդերձ, ինչպես տեսնում ենք, Մալխասյանցը չի կասկածել թղթի «Սեբեոսի Պատմութեանը» պատկանելու վրա և անկանոնությունները բացատրել է ենթադրելով, թե թուղթը վավերական գրվածք չէ, սեագրութուն է¹⁸։ Սակայն, դժվար է պատկերացնել,

¹⁸ 2. Գաթրճյանը («Եվրոպա», Վիեննա, 1852, № 21) նույնպես նկատել

թէ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը կըրազվէր մի անհա-
շու սեպարութիւն նորից արտագրելով: Իսկ որ թուղթը տեղ չի
դառնէ «Գիրք թղթոց» ժողովածուի մէջ, դրանով չի կարելի ա-
պացուցել թղթի անվավերականութիւնը: «Գիրք թղթոց»-ում
չգրանցված զանազան փաստաթղթեր կան, որոնցից մեկն էլ
այս թուղթն է: Բացի դրանից՝ «անվավերական» համարվող
գործերի հեղինակներն իրենց հորինածին վավերական տեսք
տալու համար բավական ճիշդ են թափում, որպէսզի չնկատվի
անվավերականութիւնը: Այնպէս որ Նիկիայի ժողովի մասին
երեք անգամ կրկնելը չի կարելի բացատրել թղթի անվավե-
րականութեամբ:

«Սերեոսի Պատմության» մէջ կա որոշակի հիշատակու-
թիւն այն մասին, որ դավանութեան թուղթը ոչ թէ «եղել է մի
նախագիծ՝ սեպար», որը այդպէս էլ թերի է մնացել, այլ՝
քննարկվել է 648 թվականի ժողովում (Մ. արք. Օրմանյան,
Աղգապատում, հ. Ա, Պէյրութ, 1959, էջ 712), վավերացվել է
բազմաթիվ եպիսկոպոսների կողմից և կնքվել է ինչպէս Ներ-
սէս կաթողիկոսի, այնպէս էլ թուղթն ստորագրած մյուս ե-
պիսկոպոսների և իշխանների կողմից: «Յառաջ քան զայս չորս
ամսը՝ ժողով արար դա (Ներսէս կաթողիկոսը—Գ. Ա.), և
դամենայն եպիսկոպոսունս այսր ժողովեաց, և վասն հաւա-
սոյ գիր ետ առնել, և կնքեաց նախ իւրով մատանեաւն, և
ապա մեր, և ապա ամենայն իշխանացն մատանեաւք: Եւ գիրն
այժմ առ դմա է, հրամայեցեք խնդրել և տեսանել»: Պարզ է,
որ Հայոց կաթողիկոսը, եպիսկոպոսներն ու իշխանները չէին
կարող ստորագրել մի վավերագիր, որը դեռևս սեպար էր:
Մատաչնիով կնքվում էին վավերական փաստաթղթերը: Իսկ
որ թուղթը բյուզանդական կայսրին չի ուղարկվել, դա ոչ մի
կերպ չի կարող կապվել թղթի սեպար լինել-չլինելու հետ
(սեպարն արտագրելը և ուղարկելը դժվար չէր լինի): Դրան
հավանաբար խանդարել է որևէ լուրջ պատճառ, որը մե-
հաշուին չէ:

Է զանազան անհամաձայնութիւններ, «որոնք Սերէոսին աս մասին վրա-
մեծամեծ տարակոյններ կ'արուցանեն»:

Թուղթը գրվում էր մի ժամանակ, երբ Հայաստանը ենթակա էր արաբական արշավանքներին: Պետք էր ղգույշ լինել: Թուղթը կարող էր գրգռել կայսրին, որն առանց այն էլ մեծ բարյացակամություն չէր ցուցաբերում Հայաստանի նկատմամբ:

Այնպես որ թղթի «սևագիր» լինելով չի կարելի բացատրել այնտեղ նկատվող թերությունները: Այստեղ որոշակիորեն նկատվում է թղթին չպատկանող և պատահաբար այնտեղ ընկած հատվածների առկայությունը: Դա առանձնապես ցայտուն է երևում Նիկիայի ժողովին հաջորդող հատվածից:

Այսպես. Նիկիայի ժողովի բանաձևը (Հանգանակ Նիկիական ժողովոյն) մի դավանաբանական տեսություն է, «Սերբոսի Պատմության» հեղինակը շարադրել է այս տեսությունը: Բանաձևի վերջին բառերն են՝ «Իսկ մեք փառաւորեալք՝ որ յառաջ քան զյաւիտեանս, երկիր պագանելով սրբոյ երրորդութեանն և միասնական աստուածութեանն հար և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ. այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտեանից, ամէն»։ Սրանից անմիջապես հետո բնագրում հաջորդում է բոլորովին անսպասելի մի արտահայտություն՝ «Եւ ապա կոչեցան ի Հոովմ» և այլն: Ուվքե՞ր «կոչեցան ի Հոովմ» նախորդ բնագիրը, ասացինք, որ մի դավանաբանական տեսություն է և ոչ թե որևէ դեպքի նկարագրություն, որպեսզի հիշատակվեին դեպքին մասնակից մարդկանց անուններ: Այնուհետև՝ Հոովմի հիշատակությանը հաջորդում է «Յամի ԺԳ՝ երեքասաներորդի կենարարին և փրկչին մերոյ» (և այլն) արտահայտությունը, որը չէր կարող գտնվել ոչ միայն Դավանության թղթում, այլև «Սերբոսի Պատմության» որևէ այլ մասում, որովհետև այս Պատմության մեջ դեպքերի տարեթվերը նշված են ոչ թե փրկչական թվագրությամբ, այլ՝ հույն և պարսիկ թագավորների ժամանակին հարմարեցնելով: Փրկչական տարեթվի օգտագործումն անսպասելի է առհասարակ VII դարի հայ մատենագրության մեջ:

Մեկ այլ փաստ: Հայտնի է, որ «Սերբոսի Պատմության» սկզբում թյուրիմացաբար ղետեղված համաժամանակյա աղյուսակների հեղինակն իր աղյուսակները կաղմելիս օգտվել է

նաև «Սեբեոսի Պատմություն»-ից: Եթե այս Պատմության սկզբնական բնագրում նա գտած լիներ «Յամի ԺԳ՝ երեքտասաներորդի կենարարին և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի թագաւորէ Դիոկղետիանոս երեւ ընկերաւն թագաւորութեանն Հռովմեացոց» տեղեկությունը՝ այդ դեպքում համաժամանակյա աղյուսակի տվյալները կարձագանքեին այս տեղեկությանը: Այնինչ այնտեղ (ՍԵՊ, էջ 15) Դիոկղետիանոսի թագավորության տարին նշված է ոչ թե «յամի ԺԳ՝ երեքտասաներորդի Յիսուսի Քրիստոսի», այլ՝ Հայոց հոսորով արքայի 48-րդ և Պարսից Արտաշիրի 18-րդ տարին: Համաժամանակյա աղյուսակում խոսք չկա նաև այն մասին, թե Դիոկղետիանոսը թագավորել է «երեք ընկերաւն»:

Խ

«Յոյս արդեաւք «Ի նոսա». յայտ է ի բիւրապատիկ զաւրութիւն» (էջ 134, տ. 10—11):

Պետք է ուղղել՝ «Յով արդեաւք «Ի նոսա» յայտ է եթէ ի բարձունսն յոր ել որդին Աստուծոյ և բիւրապատիկ զաւրութիւն»:

Ընդգծված բառերը, որ բացակայում են «Սեբեոսի Պատմության» մեղ հասած բնագրում, վերականգնել ենք Մաշտոցի Մատենադարանի՝ 981 թվականին ընդօրինակված հնագույն թղթյա ձեռագրի (№ 2679, էջ 191ա—192ա) միջոցով:

ԽԱ

Վասն այնորիկ մեք ոչ ամաչեմք ասել ցորդին Աստուծոյ. «սուրբ և անմահ, որ խաչեցար վասն մեր» (էջ 134, տ. 12—13):

Պետք է ուղղել՝ «Վասն այնորիկ մեք ոչ ամաչեմք ասել ցորդին Աստուծոյ. «սուրբ Աստուած, սուրբ և հզաւր, սուրբ և անմահ, որ խաչեցար վասն մեր»:

Ընդգծված բառերը վերականգնել ենք ըստ 981 թվականի ձեռագրի:

ԽԲ

«ԶԹէանով ոմն դկին մարդ զաշակերտ Պիւթագորայ հարցեալ եղև, թէ ես քանի աւուր մերձաւորութեանն ի կին մարդ

արժան է յարքունիս մտանել: Եւ նա տսէ. «յիւրմէն արէն է, յաւտարէն և ոչ բնաւ» (էջ 135, տ. 3—6)

Պետք է ուղղել՝ «...յիւրմէն նոյն արիւն, յաւտարէն և ոչ բնաւ»:

Այսպէս է ուղղել նաև Ստ. Մալխասյանցը ըստ «Պիտոյից զրքի»: Այս ուղիղ ձևը մենք գտնում ենք «Սեբեոսի Պատմության» 981 թվականի ձեռագրում ընդօրինակված հատվածում, որի հիման վրա և վերականգնում ենք բնագիրը:

Որոշ բանասերներ (Հ. Տաշյան, Մատենագրական հետազոտություններ, Վիեննա, 1895, էջ 215, Ն. Ակիւնյան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, էջ 205) աղավաղված են համարել նաև սրբագրվող հատվածի արքունիք («յարքունիս մտանել») բառը: Նրանք այս բառի փոխարեն առաջարկել են «սրբատեղի» կամ այդ նշանակությունն ունեցող մի այլ բառ, որովհետև ենթադրել են, որ «Սեբեոսի Պատմության» մեջ տվյալ տեղում խոսվում է այն մասին, որ անբարոյականները չպետք է մտնեն սրբատեղի: Ըստ որով նրանք չեն նկատել, որ «Սեբեոսի Պատմությունում» նույնպես արքունիք բառն օգտագործված է սրբատեղի իմաստով (հմմտ. «երկնաւոր թագաւորի արքունիք», «արքունական և երկնային սեղան»: Արքունիք բառի փոխաբերական իմաստով գործածության մի օրինակ տե՛ս նաև՝ Մաշտոցի Մատենադարան, ձեռ. № 7729, «ի Պատմութենէ Հերակղի. վասն աւերածոյն Երուսաղէմի» հատված, «ի վերին արքունեաց», էջ 538): Այս փաստը վրիպել է ուշադրությունից, որովհետև «Սեբեոսի Պատմությունը» հայտնաբերվել և հրատարակվել է Հայկազյան բառարանի տպագրությունից հետո և արքունիք բառի փոխաբերական իմաստը չի մտել բառարանի մեջ: Հետագա բառարանները կրկնել են Հայկազյանի լուծությունը:

Բայց հարցն այստեղ վերաբերում է ոչ թե բառի փոխաբերական, այլ՝ իսկական իմաստին: Քննարկվող հատվածում բառն օգտագործված է իր բուն՝ աշխարհիկ թագավորի արքունիքի իմաստով և, ինչպես տեսանք, սրան է, որ առարկել են բանասերները: Հատվածում հայտնվում է, որ հին հույներն արգելում էին անբարոյականներին՝ մտնել արքունիք, ապա

դրանից հետո ավելացվում է՝ եթե անբարոյական մարդն անցանկալի է աշխարհիկ արքունիքի համար՝ որքա՞ն ևս ավելի արգելված պետք է լինի նրա մուտքը երկնավոր թագավորի արքունիք, այսինքն՝ սրբատեղի։ Տեսնում ենք, որ այստեղ արքունիք բառը ոչ միայն սխալ չէ, այլև հանդիսանում է քրննարկվող հատվածի առանցքը, ուստի և նրա սրբագրման մասին խոսք լինել չի կարող։

Հատվածը սովորաբար կապել են Թեոն Աղեքսանդրացու «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» աշխատության հետ, այնինչ՝ այս աշխատության մեջ խոսվում է անբարոյական կանանց և ոչ՝ տղամարդկանց, Դեմետր դիցուհու տաճարի և ոչ՝ աշխարհիկ թագավորի արքունիքի մասին։

Աղեքսանդրացու հունարեն բնագրում (Theonis Progygnasmata, armeniaca et graeca, ed. Pr. Dr. A. Manandian, Erevani. 1938, էջ 37) արքունիք բառի դիմաց գտնվում է ձեռագիր «Θεονισμικὴν» (թեոնիստիկոն) բառը, որը հայկական աղբյուրներում սովորաբար կամ չի թարգմանվել կամ էլ գործածվել է որբատեղի իմաստով։ Գերմանացի գիտնական Ադոլֆ Բաում գարտնեռի կարծիքով (Über das Buch «Die Chrie», ZDMG, Leipzig, 1886. III, էջ 466) «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը սխալ է թարգմանել այս բառը՝ նույնացնելով «արքունիք»-ի հետ։ Մատենադարանի № 350 և 4149 ձեռագրերում պահպանված մի փաստ գալիս է հերքելու այս կարծիքը։ XII-ի և XIV դարերում ընդօրինակված հիշյալ ձեռագրերում գտնում ենք հունարենից հայերենին անցած փոխառյալ բառերի մի միջնադարյան բառարան, որտեղ բառացի կարդում ենք՝ «թեոնիստիկոն = արքունիք կամ եկեղեցի»։ Այսպիսով պարզվում է, որ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակն անվրեպ ճշգրիտությամբ է թարգմանել ձեռագիր «Θεονισμικὴν» բառը, որն անշուշտ նրան հայտնի է եղել ո՛չ թե Թեոն Աղեքսանդրացու աշխատությունից, որը ինչպես տեսանք տարբեր բովանդակությու՜ն ունի, այլ՝ Թեանոփի մանրապատումի հունարեն մեկ այլ տարբերակից։

«Զի՞ պիղծն մերձեսցի բերան, կամ զի՞արդ ոչ դողումն կալաւ զճաշակողն ի հուրն կենդանի աներկիւղաբար մերձենալ. այլ ունելեալք, և ոչ մարգարէն արժանաւոր լինէր ճաշակել զնա» (էջ 135, տ. 11—14):

Պետք է լինի «Զի՞ պիղծն մերձեսցի բերան, կամ զի՞արդ ոչ դողումն կալցի զճաշակողն՝ ի հուրն կենդանի աներկիւղաբար մերձենալ, զոր ոչ Սերոբէն իսկ ձեռաւ Բամաճակէր մերձենալ, այլ ունելեալք, և ոչ մարգարէն արժանաւոր լինէր ճաշակել զնա»:

Ընդգծւած բառերը վերականգնել ենք 981թ. ձեռագրի միջոցով:

Նրանց բացակայությունը «Սեբեոսի Պատմության» մեզ հասած բնագրում առիթ է տվել զանադան ենթադրություններին: Ստ. Մալխասյանցը այդ առիթով գրում է. «Այստեղ նորից աղավաղված է խոսքը: Թվում է, թե այլ ունելեալ պետք է տեղափոխել մի տող ներքև և կարդալ. զի՞արդ դողումն ոչ կալաւ զճաշակողն՝ ի հացն կենդանի աներկիւղաբար մերձենալ. և ոչ մարգարէն արժանաւոր լինէր ճաշակել զնա, այլ ունելեալ միայն մերձենալով ի շրթունս նորա՝ անդրէն ընկալաւ զմաքուրքին: Ակնարկություն է Եսայի մարգարէի տեսլեան: Ես. 2, 6—7: Պատկանյանը այսպես է թարգմանել այս հատվածը (էր. 147). «И пророк не удостоился вкусить его сам—щипцами, но приблизив губы свои, получил оцущение,—որից ոչինչ չի հասկացվում» (ՍԵՊ, էջ 195):

Բնագրում մեր վերականգնած նախադասությամբ լուծվում է բանասերներին տարակուսանք պատճառած հարցը:

«Ապա ասէ. «Ես դամ ի Կարնոյ քաղաք, և եկայք դուք առ իս»: Եւ կամ՝ «Ես դամ առ ձեզ, և տամ ձեզ աւդնութիւն հոռգի, և խորհիմք ի միասին, եթէ դինչ արժան իցէ ատենել»: (էջ 141, տ. 8—11):

Պետք է լինի «...տամ ձեզ օգնութիւն ՀՈՒ ոգի (=70.000 հոգի)»):

Աղալալալած բնագրի «հոռոգի» բառը «Սերեոսի Պատմութեան» բոլոր թարգմանիչները (Ք. Պատկանյան, Հ. Հյուբերշման, Ֆ. Մակլեր, Ստ. Մալխասյանց) նույնացրել են հոռոգ (ռոճիկ, օրասլահիկ) բառի հետ և բնագրի՝ տվյալ հատվածի թարգմանել են այսպես. 1. Ք. Պատկանյանը՝ «дам вам сильную помощь (История императора Иракла, стр. 153), 2. Հ. Հյուբերշմանը՝ «Unterstütze euch durch Sold» (Zur Geschichte Armeniens, S. 31), 3. Ֆ. Մակլերը՝ «Je vous assisterai par une solde» (Histoire de Heraclius, p. 133), 4. Ստ. Մալխասյանցը՝ «дам вам средства на содержание (жалование)» (История епископа Себеоса, стр. 117).

Քննարկվող հատվածն ունի հետևյալ բովանդակությունը: Բյուզանդացի կայսր Կոստանդ 2-րդի (641—668) թագավորության 12-րդ տարում Թեոդորոս Ուտունին ապստամբում է բյուզանդացիների դեմ և անցնելով արաբացիների կողմը, կնքում է հայ-արաբական նշանավոր պայմանագիրը, որը Հայաստանին վերապահում էր բացառիկ արտոնություններ¹⁹:

¹⁹ Բյուզանդական պատմիչ Թեոփանեսի Chronographia -ում vol I, Bonnae, 1839, p.527 Թեոդորոս Ուտունու անվան փոխարեն կարդում ենք Պասագնատես Սառչվձեղէ (Սառչվձեղէ օ τὸν Ἀρμενίων πατριχίος), Պ. Պետերսը (Սառչվձեղէ-Περσευενής:- „Byzantion“, t. VIII, f. 2 (1933) Bruxelles p. 405-423) կարծիք է հայտնել, թե Պասագնատեսիս՝ պետք է նույնացնել Թեոդորոս Ուտունու հետ կամ էլ՝ այս անվան ակունքները որոնել վրացերեն spārstagani բառի մեջ: Մեր կարծիքով Թեոփանեսի սկզբնական բնագրում Սառչվձեղէ անունը չի եղել: Այս անունով հայկական պատրիկ գոյություն չի ունեցել (առհասարակ Սառչվձեղէ անուն հայտնի չէ): Թեոփանեսն ինքը նշում է Կոստանդ 2-րդ կայսեր ժամանակ կնքված միայն մեկ հայ-արաբական պայմանագիր: Ուրեմն նա ինքը մխտում է երկրորդ դաշինքի (հետեվարար նաև՝ երկրորդ հայ պատրիկի) գոյությունը: Պետք է ենթադրել, որ Թեոփանեսը Թեոդորոս Ուտունու անունը գրելու փոխարեն նրան կոչել է «ովստոպոստոս», «ղավաճան» մականվամբ, որը հունարեն կլինի παρὰβᾶτης: Հայտնի է, որ Թեոդորոս Ուտունուն պատրիկության պատիվը տվել էր Կոստանդ 2-րդի: Եվ քանի որ Ուտունին ապստամբեց հենց այս միևնույն Կոստանդի դեմ և անցավ մահմեդական արարների կողմը, բյուզանդացիները

Կոստանդը դիմում է Ռշտունուն և առաջարկում է միանալ իրեն, խոստանալով տալ «օգնութիւն հոռգի»: Ռշտունին չի համաձայնվում: Այդ ժամանակ Կոստանդը արշավում է Հայաստան 100.000 զորքով:

«Հոռգի» արտահայտութեան սխալ վերծանմամբ անհայտ է մնացել մի կարևոր տեղեկություն՝ հայ-բյուզանդական հարաբերությունների մասին: Բնագրի վերականգնման միջոցով պարզվում է, որ բյուզանդացի կայսր Կոստանդը մտադիր է եղել հայոց զորավար Թեոդորոս Ռշտունու տրամադրության տակ դնել 70.000-անոց մի զորախումբ և ձեռնարկել միասնական գործողություններ արաբացիների դեմ:

Սկզբնական բնագրի «Հոռգի» («70.000 ոգի») բառը մեզ հասած բնագրում սխալմամբ ընդօրինակված է միասին՝ «հոռգի», որը նմանվելով «հոռգ» (ոռճիկ) բառին՝ շփոթության մեջ է գցել բնագիրը վերծանողներին:

Ավելի ուշագիւր զննությունը, սակայն, ցույց կտար, որ «հոռգ» («ոռճիկ») բառի գործածությունն այստեղ անսպասելի է: Բացի դրանից, եթե բառն իսկապես «հոռգ» լիներ, ապա նշված նախադասության մեջ այն չէր կարող գործածվել սեռական-տրական հոլովով և դառնալ «հոռգի»:

Իրականում «հոռգ» բառն անծանոթ չէ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակին և նա այն գործածել է ճիշտ առումով. «բաշխէր զաւրացն հոռգս, և ճաշ և ընթրիս» (էջ 90):

«Օգնութիւն հոռգի» արտահայտությունը սխալ է ոչ միայն բերականորեն, այլև բովանդակությամբ:

Քննարկվող բնագրում «օգնութուն» բառն ունի միայն ուժով (և ոչ՝ նյութապես) օգնելու իմաստ: Հայոց զորավարը հրեք ոռճիկ կամ նյութական օգնության պահանջ չէր առաջարկել, որպեսզի Կոստանդ կայսրն էլ խոստանար նրան ու-

նրան զրկեցին պատրիկության պատվից և հրապարակորեն հռչակեցին «ուխտազանց»՝ παρὰ βίτης: Հավանաբար այս բառի աղճատումից էլ առաջացել է Παταγινός -ը, Պալեոգրաֆիկ առումով այս բառերի շփոթը շատ հնարավոր է. այսպես՝ παρ(> σ)αΨ(> γ)ατης: Ածականն ընկալելով որպես հատուկ անուն, ներմուծող գրիչներն այդ անվան հետ հարմարեցրել են նաև նախադասության մյուս անդամները:

ճիկ տալ: Ռոճիկ տալու համար պետք էլ չէր, որ կայսրը դար կարին, նա կարող էր նստել իր մայրաքաղաքում և ռոճիկն ուղարկել գործակալների միջոցով:

Արաբների իշխանը Թեոդորոսին արգեն խոստացել էր տալ «զաւրս յաւգնականութիւն» և բյուզանդական կայսրն այս ռազմական օգնութեան դեմ է, որ առաջադրում է իր 70.000-անոց օգնութիւնը:

Արաբների իշխանը Թեոդորոս Ռշտունուն սիրաշահելու համար առաջարկել էր այնպիսի մեծ արտոնութիւններ, որոնց դիմաց բյուզանդական կայսրի առաջարկած կարծեցյալ հոգը ծիծաղելի կթվար: Ահա այդ արտոնութիւնները. «Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ,—ասում է արաբների իշխանը,—որչափ ամաց և դուք կամիջիք, և ոչ առնում ի ձենջ սակ զերեամ մի. ապա յայնժամ տաջիք երդմամբ, որչափ և դուք կամիջիք: Եւ հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ժե հազար և հաց յաշխարհէն տուք և ես ի սակն արհունի անգարեմ. և զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ, բայց այլ ուր և հրամայեմ պատրաստ լիցին ի գործ: Եւ ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, և ոչ՝ տանիկ սպայ ի բազմաց մինչև ցմի հեծեալ: Թըշնամի մի մտցէ ի Հայս, և եթէ գայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ արծաձեզ զաւրս յաւգնականութիւն՝ որչափ և դուք կամիջիք: Եւ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ»:

Ահա այս զարմանալի արտոնութիւններին հակադրվելու համար է, որ Կոստանդին կայսրը Ռշտունուն խոստանում էր 70.000-անոց մի բանակ:

«Սեբեոսի Պատմութեան» մեջ օգնութիւն բառն ամենուրեք գործածված է ռազմական օգնութեան (և ոչ՝ ռոճիկի) առումով: Հմմտ. «տայր նոցա զզաւրսն կայսերական յաւգնութիւն» (էջ 27), «արձակեա ինձ զաւր յաւգնութիւն» (36—37), «մատուցէ զզաւրն յաւգնութիւն» (44), «զաւրս բազումս յաւգնութիւն իւր» (67), «եթէ զաւր պիտոյ է՝ արձակեցից յաւգնականութիւն» (99), «Գունդս կազմել իբրև ՀՌ (= 70.000) ... այլ զաւրս գումարեալ արձակեսցէ յաւգնականութիւն նոցա» (107), «խնդրել ի բերդէն Դարանից զաւր յաւգնականութիւն իւրեանց» (118) և այլն: Այսպիսի մի արտահայտու-

թյուն է նաև «տամ ձեզ անգնություն չմե (=70.000) ոգի» արտահայտությունը, որտեղ արդեն որոշակիորեն նշված է օգնության չափը, որը փոխարինում է մյուս նախադասություններում անորոշ «զար» (զորք) բառին:

Իսկ ուր «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը սովորություն ունի մարդկանց քանակը «հոգի», «ոգի» բառերով նշելու՝ այս փաստն առկա է ոչ միայն «Հռոգի» արտահայտության մեջ, այլև մի քանի այլ արտահայտություններում: Համեմատիր, օրինակ, «Նւ խաղաղուցին զբաղմություն գերույն ին հաղար հոգի» (էջ 110) («հրեսուն և հինգ հաղար ոգի գերիցին», Հովհ. Դրասխ., Թիֆլիս, 1912, էջ 82), «զպատանդան, զոր տարեալ էին յերկրէն, ոգիս իրբև մեջն» (էջ 155) և այլն:

ԽԵ

«Արդ իբրև ետես բազմություն զաւրացն իսմայելի, եթէ ոչ յաջողի նոցա գործն ի կողմանէ ամուր լեւանյն Մարաց. քանզի ոչ իսկ նուաճեցան ի ծառայութիւն նոցա Կեթրուս և Սկիւթեայ, որ են գետք Դեղում, հանդերձ ամենայն ամրաբնակ բազմութեամբն» (էջ 151, տ. 6—10):

Պետք է ուղղել՝ «...Կեթրուս և Սկիւթեայ, Գեղք, Դեղում...»:

Մեր բերած հատվածի բովանդակությունից որոշակիորեն երևում է, որ «Կեթրուս»-ը և «Սկիւթեայ»-ն գետեր չեն: Գետերի մասին հեղինակը չէր ասի «ոչ իսկ նուաճեցան ի ծառայութիւն նոցա... հանդերձ ամենայն ամրաբնակ բազմութեամբն»: Այստեղ խոսքը երկրների մասին է, որոնք իրենց ամբողջ ամրաբնակ բնակչությամբ չհնազանդվեցին իսմայելցիներին: Գետերը բնակչություն չէին ունենա և ոչ էլ ծառայության կմտնեին որևէ իշխողի տիրապետության տակ:

Հին աշխարհի քարտեզի վրա հիշյալ անուններով գետեր չկան: Ընդհակառակը, գոյություն են ունեցել Գեդրուսիա (=Կեթրուս) և Սկիւթիա երկրներ: Գեդրուսիան (Γεδρωσία) Պուտարքոսի մոտ հիշատակվում է որպես սլաւոնի տերության հարավ-արևելյան նահանգ: Հերոդոտոսը նույնպես

պարսից ցեղերի շարքում հիշատակում է ղերուսիացիներին, որոնց անունից, ինչպես ենթադրում է Վ. Բարտոլդը²⁰ առաջացել է Պարսկաստանի հարավ-արևելյան Գեղրոսիա նահանգի անունը: Իսկ «Սկիւթեայ»-ը ակնհայտորեն սկյութացիների աշխարհն է, որը տարբեր ժամանակներում ունեցել է տարբեր սահմաններ և հին հայկական աղբյուրներում հենց այդպես էլ կոչվում է՝ «Սկիւթիա»:

«Սեբեոսի Պատմությունում» հիշատակված են այս՝ Կեթրուս և Սկյութայ երկրները: Այսպիսով, կասկածից վեր է, որ «Կեթրուս և Սկիւթեայ, որ են գետք Դելումք» արտահայտություն մեջ սկզբնական բնագրում «գետք» բառի փոխարեն կել է մեկ ուրիշ բառ:

Այդ բառը գտնելու համար մեզ օգնության է գալիս ամենից առաջ նրա կողքին գտնվող Դելումք տեղանունը: Սա Կասպից ծովի հարավ-արևելյան մասում գտնված Դելում (Դեյլամ) նահանգն է, որի սահմանները գտնվել են Պարսկաստանում, Գիլանի կալմում: Գիլանն իր անունն ստացել է այդ երկրում ապրած Գել ցեղից, որին հիշատակում են Պլուտարքոսը (Γέλαι), Պլինիոսը (Geloe) և ուրիշներ²¹: Հայկական աղբյուրները հաճախ Գել (Գեղ) և Դելում (Դեղում, Դիղում) անունները հիշատակում են միասին: «Սեբեոսի Պատմությունում» սրբագրվող արտահայտությունից մի պարբերություն առաջ հիշվում է «Դելն (= Գեղն) և Դելումն»²²: Այսպես է (հոլովված ձևով՝ «Գեղալք և Դիղմովք») նաև Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Աշխարհացույցում»²³:

Պտղոմեոսի քարտեզում նույնպես Գելք և Դելումք երկրները նշված են եղել միասին. «Κάσπειοι, Καρχεδόνιοι, Γέλαι

²⁰ Бартольд В., Историко-географический обзор Ирана, СПб, 1903, стр. 92 հմտ. նաև էջ 99:

²¹ Barbier de Meynard, Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la perse et des contrées adjacentes, Paris, 1861, p. 690.

²² Սեղ, էջ 150:

²³ Աշխարհագիր հատած երկրորդ, տպված՝ Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 340:

(= Գեղք), Δριβιχες (= Դիլումք)»²⁴; նույնը հանդիպում ենք նաև Մովսես Խորենացու անվամբ հրատարակված «Աշխարհացոյցի» մի տարբերակում «Գեղք, Դիլումք»²⁵; (Այստեղ Սկիւթիան նույնպես ամենուրեք նշված է «Սեբեոսի Պատմության» մեջ հանդիպող ձևով՝ «Սկիւթիա»²⁶): Եղիշեն գրում է. «զգունդն ... Գեղաց»²⁷:

Հ. Հյուբշմանը ցույց է տվել, որ «Սեբեոսի Պատմության» մեջ ամենուրեք «Գեղում» անունը փոխարինում է Դելումին (= Դեղում), իսկ մեր կողմից սրբագրվող հատվածից մեկ պարբերություն վերը հանդիպող «Դելն և Դելումն»-ի փոխարեն պետք է կարդալ «Դեղն և Դելումն»²⁸:

Նշված փաստերի հիման վրա պարզվում է, որ «Կեթրուս և Սկիւթեայ, որ են գետի Դելումք» արտահայտության մեջ գետի փոխարեն սկզբնապես եղել է Դեղ²⁹, որը ինչպես մեր մյուս աղբյուրներում, այնպես էլ «Սեբեոսի Պատմության» մեջ նշված է Դելումի կողքին՝ «Գեղք, Դելումք»:

Դա ապացուցվում է նաև սրբագրվող հատվածից քիչ վերը հաղորդվող այն տեղեկությամբ, ըստ որի մարերն ապստամբությունն սկսելիս իրենց հույսը դրել էին ինչպես մարաց անառիկ լեռների, այնպես էլ Դել (= Գեղք) և Դելում երկրների քաջ բնակիչների վրա: «Ապստամբեցան մարք ի ծառայութենէն Իսմայելի... ապաւէն և թիկունս իւրեանց արարին զամուրս աշխարհին մարաց... զԺիր և զքաջ ազգացն զարուսթիւնս, որ բնակեալ էին ի նոսա, Դելն և Դելումն»³⁰: Ահա այս

²⁴ Ptolemeus, Geographia. E codicibus recognovit C. Müllerus, Paris, 1883, VI, 25: Հմտ. Géographie de Moïse de Corène, d'après Ptolémée, texte arménien traduit en français par le P. Arsène Soukry, Venise, 1881, p. 54, An. 1.

²⁵ «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ, յաւելուածովք նախնեաց», Վենետիկ, 1881, էջ 41:

²⁶ Անդ, էջ 41, 42, 43:

²⁷ Եղիշէի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ քաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասյան, Երևան, 1957, էջ 115—116:

²⁸ Hübschmann H., Arm. Gramm. 1 T., S. 34-35.

²⁹ Հմտ. Marquart J., Eranšahr, S. 125

³⁰ ՍԵՊ, էջ 150:

նույն 'Իկ և Դելում երկրների քաջ բնակիչներն են, որ սրբա-
գրվող հատվածում չեն հնազանդվել արարների: «Կեթրուս և
Սկիւթեայ, Գեղք, Դելումք»:

Գեղք երկրի անունն ընկալելով որպէս «գետք» (= գետեր)
լուռ, ընդօրինակող գրիչը կարծել է, թե այդ բառից առաջ հի-
շատակված Կեթրուս և Սկիւթեայ անունները Դելումի գետերի
անուններն են. այդ պատճառով էլ նա ավելացրել է «որ են»
(«որ եւ գետ») արտահայտությունը, որպեսզի դրանով
«գետք Դելումք»-ը կապի «Կեթրուս և Սկիւթեայի» հետ:

Այս ներմուծումը կարող էր կատարվել միայն հետագա
ժամանակներում ապրած մի դրչի կողմից, որի համար արդեն
անծանոթ էին ինչպես Գեղք, այնպես էլ Կեթրուս և Սկիւթեայ
անունները: «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակի ասրած ժա-
մանակ այս անունները դեռ գործածության մեջ էին, ուստի և
այս հեղինակը քաջ գիտեր, որ Կեթրուս, Սկիւթեա, Դել, Դե-
լումք երկրներն իրարից տարբերվող երկրներ էին, որոնց
սահմանները Հայաստանից այնքան էլ հեռու չէին (Կեթրուսը
գտնվում էր հարավ-արևելյան Իրանում, այժմյան Բելուչիս-
տանում, իսկ մնացածները՝ Կասպից ծովի շրջակայքում):

«Սեբեոսի Պատմության» մեջ թերևս փոքր ինչ անհասկա-
նալի կարելի է համարել Կեթրուսի հիշատակությունը: Այս
երկիրը հարևան չէր մյուսներին, գտնվում էր Իրանի հարավա-
յին սահմանների մոտ, ուստի և նրա հիշատակությունը այս-
տեղ կարծես թե անսպասելի է: Ըստ Մարկվարտի Կեթրու-
սըն այստեղ փոխարինում է Կադուս (Կեդուս) անվանը, որով
կոչվում էր հենց Գեղք, Դելում և Սկիւթեա երկրների հետ ան-
միջական հարևանության մեջ գտնվող մի ցեղ: Ներկա Գիլա-
նում ապրած այս ցեղին պատկանողները կոչվել են կեդու-
սներ, կադուսներ, կադիշք Καδοσαι, Καδισηνοι, cadseni, ca-
dusii)³¹: Նրանց հիշատակում են Հերոդոտոսը, Ստրաբո-
նը, Պոլիբիոսը, Պլինիոսը, Դիոդորոս Սիկիլիացին, Հեսուս Ա-

³¹ Հմտ. Прокопий Кесарийский. История войн римлян с пер-
сами, пер. с греч. Спиридона Дестуниса, СПб, 1876, стр. 177, Nölde-
ke Th., Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden,
aus Tabari, Leiden, S. 479.

սորի Սյունակյացը և ուրիշներ, հայ մատենագիրներին՝ Ղազար Փարպեցին, Եղիշեն («կատիշք»), յոթերորդ դարի «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը («կադիշք»³²) և այլ մատենագիրներ:

Կադուանները կամ կեդուանները հաճախ հանդես են եկել սկյութացիների հետ միասին, իսկ Պլուտարքոսը կադուանների հայրենակից գեւերին (Ἰῆλαι, Ἰγλαί) համարում է սկյութացիներ: Դիոգորոս Սիկիւիացին գրում է. «Ապա հրամայեալ երկու հազար Կատուսեաց և հազար ընտիր հեծելոց Սկիւթացոյ՝ պատեալ զթևով թշնամեաց՝ յարձակիլ ի վերայ աղխին և տիրիւ ծանրութեանց նորա»³³:

Ինչպես տեսնում ենք, սկյութացիների հետ հարեանության մեջ գտնված «Կադուս» («կեդուս») ցեղը կարող էր շփոթվել «կեթրուս»-ի հետ և «Սերեոսի Պատմության» մեջ տեղ գրավել Սկիւթեայի կողքին: Կարող էր նաև պատահել, որ այս Պատմության հեղինակը նկատի ունեցած լիներ հենց Կեթրուսը, անկախ այն բանից, որ այս երկիրը հարեան չէր մյուսներին: Մեզ համար կարևորն այն է, որ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը ծանոթ է իր ժամանակակից այս երկրներին և չէր կարող նրանց համարել գետեր և գրել. «Կեթրուս և Սկիւթեայ, որ են գետք Դելումք»:

ԽԶ

«Արդ՝ թէպէտ և վայրապար գրուցեալ տողեցից դբանս ի կարգի պատմութեանս ըստ անհանճար խորհրդոյ մտացս իմոց և ոչ ըստ արժանաւոր շնորհի գիտութեան—որ և այս ևս կատարեցի ի ժամանակի իւրում» (էջ 154, տ. 6—31):

Ն. Ակինյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 224) արդեն նկատել է, որ այս հատվածը «կը կազմէ Սերեոսի Պատմության վերջաբանը, որ յայտնապէս սխալ զետեղուած է, պետք է փոխադրել... վերջը»:

³² Այս մասին տե՛ս Géographie de Moïse de Corène, trad. p. A. Soukry, p. 12—13:

³³ «Պատմութիւն մեծին Աղէքսանդրի Մակեդոնացոյ», թրգմ. Գաբրիել Ս. Վ. Պատկանեանց, Աստրախան, 1827, էջ 115:

Ակիրնյանն առաջարկել է նաև 25 այլ ուղղումներ, որոնք համադիր չլինելով, իրենց ազդեցությունը տարածել են նաև քննարկվող հատվածի վրա: Ակիրնյանի ուղղումների մասին Ստ. Մալխասյանը գրում է (ՍԵՊ, էջ 42). «Ուղղումների թիվը հասնում է 26-ի... Մենք... բնականապես շատ հետաքրքրվեցինք այս ուղղումներով, և մի առ մի ստուգելով, հուսախաբ եղանք. գոնե չվստահեցանք որևէ մեկից օգտվել և ըստ այնմ տեղափոխել հատվածները»:

Այսուհանդերձ պետք է ասել, որ Ակիրնյանի դիտողությունը քննարկվող հատվածի նկատմամբ ճիշտ է: Մնում է բերել այն ապացույցող փաստեր: Դրանք են՝

1. Հատվածն առաջացրել է մի սեպ և ընդհատել է իրենից սուտը և հետո գտնվող բնագրի կապը: Հատվածին նախորդող բնագրի բովանդակության շարունակությունը գտնում ենք հատվածից հետո: Այսպես. նախորդող տողերում հայտնվում է, որ ներսես կաթողիկոսը «յետ վեցերորդ ամի հալածանացի դարձաւ անդրէն ի տեղիս իւր»: Իսկ այս «վեցերորդ ամի» խոսքին վերաբերող «ի նմին ամի ի բաց կացին Հայք ի ծառայութենէ իսմայելացւոցն» բառերը գտնում ենք հատվածից հետո: Միջանկյալ հատվածը բոլորովին այլ բովանդակություն ունի, այնտեղ չկա որևէ ժամանակագրական տվյալ, որին համապատասխաներ հատվածից հետո եկող «ի նմին ամի» արտահայտությունը:

2. Հատվածի սխալ տեղադրված լինելը բացահայտում են նաև հատվածում հանդիպող «զնոցանէն ասէ», «սորա», «զորմէ» բառերը, որոնք վերաբերում են սկզբնապես հատվածից առաջ գտնված բնագրին: Հատվածում հեղինակը բերում է Հին կտակարանից ասացվածքներ՝ «երկինք և երկիր անցցեն» և բանք իմ մի անցցեն» (Մաթ. XXIV, 35 և այլուր), «Զի հուր բորբոքեսցի ի բարկութենէ իմմէ» (Երեմիա, XV, 14) և ավելացնում է, թե դրանք վերաբերում են նրանց («զի զնոցանէն ասէ՝ յայտ է»): Ուրեմն են այս «նրանք»: Բնագրի ներկա վիճակում դա հայտնի չէ: Բայց երբ հատվածը տեղափոխում ենք իր տեղը, այսինքն՝ երկու էջ հետո, «Սեբեոսի Պատմու-

թյան» վերջը, տեսնում ենք, որ խոսքը վերաբերում է իսմայելացիներին:

«Սեբեոսի Պատմության» մեզ հասած բնագրի եզրափակիչ մասում (ՍԵՊ, էջ 155, տ. 27—էջ 156, տ. 23) հեղինակը պատմում է այն մասին, որ «առաքեաց Աստուած խռովութիւն ի մեջ բանակացն որդւոցն Իսմայէլի, և պատանեցաւ միաբանութիւն նոցա և խառնեցան ընդ միմեանս, և բաժանեցան ի չորս մասունս... Եւ սկսան կոռել ընդ իրեարս, և անհուն կոտորածով զմիմեանս սատակէին»: Ապա հայտնում է, որ բոլորին հաղթում է չորս մասի իշխաններից մեկը՝ Մավիասը, որը «հնազանդեցուցեալ ընդ ինքեամբ՝ և թագաւորէ ի վերայ կալուածոց որդւոցն Իսմայելի և առնէ խաղաղութիւն ընդ ամենեանս»:

Ահա այս խոսքերից հետո է սկզբնական բնագրում ընդօրինակված եղել ներկա միջանկյալ հատվածը, որտեղ հեղինակը Մավիասին (Մոավիային) նկատի ունենալով գրում է. «Ջորմէ (իմա Մավիասի մասին—Գ. Ա.) գոչէ մարգարէն Դանիէլ, եթէ՝ «Գազանն չորրորդ անել և զարմանալի և հզաւ յոյժ, ժանիք նորա երկաթիք, և մագիլք նորա պղնձիք. ուտէ՛ և մանրէ՛ր, և զմնացեալսն առ ոտն կոտորէ՛ր» և այլն ևս. և ապա եւս բանիցն ասէ. «Մերձ է ար կորստեան նոցա, հասեալ է պատրաստութեամբ ատէր ի վերայ նոցա»: Որ և այս ևս կատարեսցի ի ժամանակի իւրում:

Այսպես էլ ավարտվել է «Սեբեոսի Պատմության» սկզբնական բնագիրը: Հեղինակն արաբների տիրապետությունը նշելուց հետո իր գիրքը եզրափակել է ընթերցողին քաջալերող լավատեսությամբ այն մասին, որ իսմայելացիների տիրապետությունը չի հարատևի, «մերձ է ար կորստեան նոցա... Որ և այս ևս կատարեսցի ի ժամանակի իւրում»: Սա պատմական զրկածքին բնորոշ վերջաբան է:

Իր տեղը կորցրած այս վերջաբանի սկզբի բառերի բնույթից էլ է երևում, որ այն գրված է ամբողջ Պատմությունն ավարտելուց հետո: Հեղինակը գրում է. «Արդ՝ թէպէտ և վայրապար զրուցեալ տողեցից զբանս ի կարգի պատմութեանս ըստ անհանձար խորհրդոյ մտացս իմոց, և ոչ ըստ արժանաւոր

շնորհի գիտութեան. այլ սակայն անդր հայեցեալ ի կարգս ուսումնասիրացն, և հաստատեցից մարգարէական բարբառովըն, որ ըստ հրամանի տեառն խաւսեցեալ»: [«Արդ՝ թեպետև զուր տեղը զրուցելով եմ տողելու այս խոսքերը Պատմությանս կարգի մեջ (իմ մտքի անհանձար խորհրդով և ոչ թե գիտությանս արժանավոր շնորհով), բայց նայելով ուսումնասիրողների կարգին՝ (ասածս) և հաստատեմ խոսքով մարգարեի, որ խոսել է տիրոջ հրամանով»]:

Անշուշտ, հեղինակն իր պատմությունը պետք է վերջացրած լիներ, որպէսզի գրեր, թե ինքը զուր տեղն է այս տողերը մտցնում իր Պատմության կարգի մեջ և այդ քայլին էլ դիմում է, որպէսզի Պատմության ընթացքում իր ասածը հաստատի մարգարեի խոսքով: Իսկ այդ մարգարեի խոսքն այն է, որ իսմայելցիների կորուստը մոտ է. «Մերձ է աւր կորստեան նոցա»: Սրանք պարզ կերպով խոսում են այն մասին, որ մեր նշած հատվածն իրոք «Սեբեոսի Պատմության» վերջաբանն է, որը գրված է իսմայելցիների մասին հեղինակի ասածը Կտակարանի խոսքերով հաստատելու համար: Եթե նախորդ բնագրում իսմայելցիների չորս մասի բաժանվելու մասին խոսք եղած չլինէր՝ չէին կարող գրվել միջանկյալ հատվածում գրտնրվող Դանիել մարգարեի խոսքերը՝ չորս գազանների և նրանցից ամենաուժեղի՝ չորրորդ գազանի մասին: Ուրեմն Դանիելի խոսքերը պարունակող միջանկյալ հատվածը պետք է տեղափոխել Պատմության վերջը և նրանով ավարտել գիրքը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Սեբեոսին վերագրված Պատմության և նրան միացած չորս սյուսների հեղինակներին նվիրված սույն ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները հետևյալներն են.

1. Հայտնաբերված է VII դարում գրված մի խոշոր դասական գործի հեղինակ՝ Խոսրովը, որը գրել է VI—VII դարերի Հայաստանի և հարևան երկրների պատմությունը: Նրա արժե-

քավոր աշխատությունը մինչև այժմ սխալմամբ վերագրվել է ուրիշ հեղինակի՝ Սեբեոսին:

2. VII դարում Հայաստանում գրվել է բյուզանդական կայսր Հերակլի գործունեությանը նվիրված մի պատմություն, որի հեղինակը եղել է հայ պատմիչ Սեբեոսը: Պարզվում է, որ այս գիրքը մեզ չի հասել:

3. Բացահայտված է XI դարի մեզ չհասած մի երկից (Հովհան Տարոնացու «Բագրատունյաց պատմություն») մի հատված, որը ձեռագրերում թյուրիմացաբար ընդօրինակված է եղել Սեբեոսին վերագրվող Պատմության կազմում:

4. Հայտնի են դառնում V դ. պատմիչ Փավստոս Բուզանդի կորած գրքերի գոյությունն ապացուցող փաստեր, որոնց թվում՝ Մամիկոնյանների զրույցի մեզ չհասած մասերի հետքեր:

5. Վերացվում են որոշ թյուրիմացություններ, որոնց հիման վրա բանասերները Մովսես Խորենացուն համարել են VII դարի հեղինակ Սեբեոսից հետո ապրած պատմիչ:

6. VII դարից առաջ ապրած Ստեփանոս Տարոնացի անունով պատմիչ գոյություն չի ունեցել: Այս անվամբ բանասիրությանը հայտնի մտացածին պատմիչը ոչ այլ ոք է, քան X դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը:

7. Ձեռագրական նոր նյութերի և բանասիրական պլերպրտումների միջոցով ճշգրտվել և լրացվել են «Սեբեոսի Պատմության» և նրան կից հատվածի աղճատված բնագրերը: Սրանով միաժամանակ հնարավորություն է ստեղծվել պատրաստելու այս երկերի քննական հրատարակությունը:

Р Е З Ю М Е

Седьмой век нашей эры известен историческими событиями мирового значения: персидско-византийские войны, пленение Креста и завоевание Иерусалима в 614 г., выступление на политической арене арабов и их первые походы, падение Сасанидского Ирана, захват византийских владений арабами и т. д.

Несмотря на многозначительность этих крупнейших политических и социальных событий, ни персидско-арабская, ни византийская литературы не выдвинули в ту эпоху ни одного достоверного историографического сочинения, правдиво отображающего современные им происшествия. Отголоски их имеются лишь в произведениях более поздних авторов.

Единственным исключением в историографии данной эпохи является «История Себеоса». Автор этого уникального произведения, современник и очевидец эпохальных событий, сообщает ценные сведения о политической жизни Закавказья, Ирана, Ближнего и Среднего Востока. Византии.

«Историю Себеоса», как памятник древнеармянской письменности, вовлекли в научный оборот и исследовали, в первую очередь, естественно, армянские ученые: И. Гатрчян, Н. Эмин, К. Патканян, Г. Халатянц, М. Гарегашян, Норайр Бюзандаци, Г. Зарбаналян, Г. Алишан,

Б. Саргисян, Н. Адонц, Лео, А. Манандян, С. Малхасянц, М. Абемян, Н. Акинян, А. Замирян и др.

Она удостоилась высокой оценки также со стороны представителей европейской исторической науки. Так, крупный немецкий историк-лингвист Г. Гюбшман посвятил «Истории Себеоса» специальное исследование и перевел с древнеармянского на немецкий язык часть Истории, касающуюся первых арабских походов. Этот свой труд он представил Лейпцигскому университету в качестве конкурсной работы на соискание права преподавания в университете.

Один из лучших исследователей персидско-византийских войн, Эрнст Герланд, использовал «Историю Себеоса» в качестве достоверного первоисточника в своей диссертационной работе на соискание ученой степени доктора наук.

Итальянский византист Анжело Перниче, написавший на основании греческих, персидских, латинских, сирийских, коптских, арабских и армянских источников научную историю византийского императора Ираклия, среди использованных им источников придавал первостепенное значение «Истории Себеоса».

Этот редкий памятник мировой литературы снабдил ценными материалами также ряд французских (Э. Дюлорье, В. Ланглуа, Ф. Маклер), русских (Г. Ласкин, В. Болотов, Н. Марр, Ю. Кулаковский), английских (Г. Б. Бюри) и других ориенталистов и византистов.

Со времени открытия интересующего нас памятника вплоть до наших дней «История Себеоса» остается одним из основных первоисточников истории VII века. За последние годы к ней, наряду с нашими учеными, обращались также зарубежные специалисты.

Древнеармянский текст «Истории Себеоса» переведен на русский, французский, немецкий и частично на английский языки.

Автором «Истории Себеоса» считается армянский историк VII века Себеос. Это общепризнанное мнение не вызывало никаких сомнений.

Однако новые материалы дают нам основание утверждать, что приписываемый Себеосу труд принадлежит перу другого автора.

Этой проблеме посвящен первый раздел данного исследования. Здесь на основании соответствующего материала показывается, что средневековые авторы, имевшие под рукой утраченный труд подлинного Себеоса, сообщают об этом источнике сведения, не совпадающие с содержанием произведения, ныне приписываемого Себеосу.

По единогласному свидетельству источников, Себеос написал специальное историографическое сочинение, посвященное византийскому императору Ираклию. Оно называлось «История Ираклия». В отличие от этого, в приписываемом ныне Себеосу труде Ираклий упоминается лишь в шести главах книги, а остальные сорок четыре главы представляют собой описание исторических событий в различных странах в течение VI—VII вв.

Даже ту часть книги, в которой имеются главы, упоминающие императора Ираклия, автор не связывал с его именем, а озаглавил ее «История персидского царя Хосрова». И действительно, центральной исторической фигурой в этом разделе является Хосров Парвез (590—627 гг.).

Исследователи не обратили должного внимания также на предисловие книги, где автор сообщает, что он в своем сочинении будет описывать события, охватывающие период царствования восьми персидских и византийских царей: Пероза, Хосрова Нуширвана, Вормизда, Хосрова Парвеза, Мавркия, Фоки, Ираклия, Кавата. Таким образом, автор сам определяет рамки своей книги и характеризует ее не как «Историю Ираклия», а как историю двух веков.

Что же касается настоящей «Истории Ираклия», то эта книга должна была содержать описание всей деятельности Ираклия, по крайней мере, связанной с Арменией, между тем, как в книге, изданной ныне под названием «История Ираклия», отсутствуют такие важные и **общеизвестные** сведения о деятельности Ираклия в Армении, которые мы находим у авторов более поздних времен и которые, бесспорно, восходят к подлинной, не дошедшей до нас «Истории Ираклия» Себеоса.

Ко всему сказанному следует добавить и факт отсутствия в древнейшем списке мнимой «Истории Ираклия» имени Себеоса как автора данного произведения.

В свете перечисленных фактов опровергается авторство Себеоса и в этой связи возникает вопрос о подлинном авторе обсуждаемого памятника. Кому же обязана историческая наука столь ценными сведениями, дошедшими до нас благодаря этому труду?

В связи с этим приобретает решающее значение одно, не замеченное исследователями, свидетельство о древнейшем списке «Истории Себеоса». Рукопись, содержащая «Историю», хранится в Матенадаране им. М. Маштоца (за № 2639). Она представляет собой один из ценнейших рукописных памятников армянской письменности. В ней сохранились также древнейшие тексты «Жития Маштоца», написанного Корюном, учеником создателя армянской письменности, и «История Армении» Лазара Парпеци (V в.). В сборник входят произведения почти всех армянских историков V в. (Корюн, Агатангелос, Лазар Парпеци, Мовсес Хоренаци, Егише), а также труды мнимого Себеоса (VII в.) и Месропа Вайоццзореци (X в.). Рукопись изучена и описана выдающимся армянским филологом Галустом Тер-Мкртчяном. К ней обращались в своих трудах также ученые, издавшие произведения других авторов V века: М. Абемян, Ст. Малхасянц, Е. Тер-Минасян и др.

При детальном палеографическом изучении рукописи нами было замечено, что дата ее создания определена учеными неточно. Заключительная часть рукописи, содержащая текст «Жития Маштоца», пришта к рукописи позже других текстов. Этот факт имеет исключительно важное значение для решения задачи, касающейся подлинного автора исследуемого произведения.

Дело в том, что до включения «Жития Маштоца» в состав сборника, рукопись в XVII веке хранилась в библиотеке Амртолинского монастыря в Западной Армении и была описана в каталоге рукописей, хранившихся в этой библиотеке. Каталог составлен в конце XVII века. Путем сравнительного изучения каталога и описанного в нем сборника нами обнаружено, что в то время, когда сборник находился в Амртолинском монастыре, он имел несколько иной вид, чем ныне. Заключительным текстом в нем был тот текст, который теперь находится перед «Житием Маштоца» и ошибочно приписывается Себеосу.

В каталоге этот труд считается произведением не Себеоса, а Хосрова.

В свете этих данных раскрывается имя подлинного автора исторического памятника, завоевавшего мировую известность в качестве труда Себеоса.

Амртолинский каталог был издан еще в 1903 г. Но сохранившееся в нем ценное свидетельство о писателе Хосрове, как об авторе интересующего нас памятника, оставалось в неизвестности благодаря неправильной интерпретации его и ошибочному представлению о сборнике, сохранившем древнейший текст сочинения Хосрова.

Поскольку специалистам не было известно, что при составлении каталога в XVII в. «Житие Маштоца» еще не входило в состав сборника и не было описано в каталоге, исследователь Н. Акинян предположил, что указанным в каталоге заключительным текстом за именем Хосрова является «Житие Маштоца», которое ныне на-

ходится в конце сборника. По этому толкованию следовало допустить, что составитель каталога Вардан Багигеци, видный ученый XVII в., владелец многочисленных ценных рукописей, в том числе и настоящего сборника, большой знаток и исследователь древнеармянской литературы, не знал общеизвестной истины о том, что «Житие Маштоца» написано учеником Маштоца—Корюном, а не Хосровом.

Другой ученый, С. Тер-Акопян, издатель Амртолинского каталога, не был знаком с содержанием сборника, описанного в каталоге, и предполагал, что упомянутый составителем каталога Хосров являлся автором исторического сочинения, посвященного армянскому католику V в. Сааку Партеву.

Эти предположения не только исказили действительность, но и помешали своевременному выявлению Хосрова, как подлинного автора так называемой «Истории Себеоса».

Раскрытием имени Хосрова, однако, не завершаются поиски неведомого писателя-историка. Одного лишь имени Хосров недостаточно для определения личности этого автора, тем более, что в древнеармянской литературе известны несколько писателей, ученых по имени Хосров. Необходимо установить: кто же—интересующий нас Хосров.

Детально рассматривая ряд источников, мы выявляем личность этого Хосрова.

Вторая часть исследования посвящена проблеме Анонима.

Если личность Себеоса, как автора мнимой «Истории Себеоса» до сих пор не подвергалась сомнению, то иначе обстояло дело с первой частью «Истории Себеоса», из-

вестной под названием «Начальной истории Армении» или просто «Истории Анонима»¹.

Некоторые исследователи обнаружили в этом разделе «Истории» факты, на основании которых пришли к выводу, что этот текст не является составной частью «Истории Себеоса» и приобщен к ней случайно. Однако, за недостаточностью приведенных ими фактов эта справедливая гипотеза была опровергнута другими исследователями, изучившими данный памятник.

Благодаря исключительно важным сведениям, сохранившимися в «Начальной истории Армении» и относящимся к самому древнему периоду армянской письменности, изучение «Начальной истории Армении» и определение ее места среди памятников письменности приобрело важное значение для армянской филологии.

Трудно переоценить значение «Начальной Истории Армении» для изучения истоков армянской литературы. Именно в этом произведении сохранились сведения о первой книге армянской истории. Имеется в виду книга Мараббы Мцурнаци. Отец армянской историографии Мовсес Хоренаци написал свою прославленную «Историю Армении» щедро пользуясь данными книги Мараббы.

Что представляла эта книга? Кто был Марабба Мцурнаци? В каких взаимоотношениях находятся книга Мараббы, упомянутого в «Начальной Истории Армении» и книга Марабаса Катины в «Истории Армении» Мовсе-са Хоренаци? Чье имя скрывается под условным названием Анонима, автора ошибочно приобщенного к «Истории Себеоса» исторического памятника, который донес

¹ Под этими заголовками имеются в виду первые четыре главы «Истории Себеоса». См. «История еп. Себеоса», четвертое исправленное издание с предисловием и примечаниями Ст. Малхасянца, Ереван, 1939, стр. 1—22. (на арм. яз.).

до нас выдержки из первой книги Мараббовой истории? Когда была написана «Начальная История Армении»?

Эти вопросы более столетия не сходят с поля зрения исследователей.

Среди памятников древнеармянской классической литературы нет текста, который подвергся бы столь разностороннему исследованию, как упомянутое анонимное произведение.

«В нашей литературе,—пишет Ст. Малхасянц,—нет другого автора, кроме Хоренаци, который за 95 лет породил бы столь разносторонние мнения, как «История Себеоса»² (имеется в виду «Начальная История Армении»—Г. А.).

Прошло более полвека со времени публикации замечательного исследования видного армениста—Н. Г. Адонца, однако, слова его относительно проблемы Анонима сохраняют свою силу и поныне.

«Начальная история Армении»,—пишет Н. Адонц,—или так называемая история Анонима, несмотря на значительное число исследований, посвященных ей, продолжает еще оставаться загадкой для армянской филологии. Раскрытие ее имеет основной интерес особенно теперь, ввиду его решающего значения в вопросе о Моисее Хоренском. Ученым не удавалось истолковать «Начальную историю» в настоящем свете и уловить истинное отношение ее к Хоренскому, главным образом, потому, что они обходили вопрос о надлежащей критике текста, должствующей предшествовать всякой другой критике»³.

В настоящем исследовании «Начальная История Армении» изучается именно с точки зрения требований

² Ст. Малхасянц, Филологические замечания, Ереван, 1961, стр. 180.

³ Н. Адонц, «Начальная история Армении» у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского.—Византийский временник, т. VIII, вып. 1—2, СПб, 1901, стр. 64.

текстологической критики. Изыскания ведутся на базе сравнительного исследования «Начальной истории Армении» и многих произведений древнеармянской литературы. Выявлены и исследованы неопубликованные материалы в древних манускриптах. Вопросы, связанные с памятниками сиро-византийской литературы подвергнуты исследованию и рассмотрены с помощью иноязычных первоисточников.

Изучением «Начальной истории Армении» занимались наравне с армянскими исследователями также и ученые Западной Европы и России.

Этому историографическому памятнику посвящена богатая научная литература на различных языках⁴.

Проблема Анонима—узловая проблема армянской филологии, правдивое разрешение которой прольет свет и на проблему Мовсеса Хоренаци, Фавстоса Бузанда и др. Ученые старались с помощью «Начальной истории Армении» определить время жизни Мовсеса Хоренаци.

Взаимосвязь «Начальной истории» и «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци вызывала интерес ученых еще задолго до опубликования «Начальной Истории Армении», т. е. до 1851 г. В 1849 г. академик Э. Броссе, ознакомившись со списком рукописей библиотеки Эчмиадзинского монастыря—Матенадарана, высказал мнение о том, что «Начальная История Армении» написана после Мовсеса Хоренаци. Такого же мнения придерживался первый издатель «Истории Себеоса» Т. Мирдатын. В 1867 г. французский ученый В. Ланглуа издал в Париже в переводе на французский язык часть «Начальной истории Армении» («Псевдо-Агафангел»), в предисловии ко-

⁴ Несколько ценных исследований, посвященных этой проблеме, ждут еще публикации. Среди них записки А. Заминяна, хранящиеся в архиве Матенадарана им. Маштоца и неизданные исследования прославленного немецкого ученого И. Маркварта, находящиеся ныне в Риме, в библиотеке Pontificio Istituto Biblico.

торой утвердил мнение своих предшественников. Немецкий филолог А. Гутшмидт был убежден в том, что автором «Начальной истории» являлся сам Мовсес Хоренаци, который якобы сначала написал «Начальную Историю», затем на основании ее изложил «Историю Армении». П. Феттер предполагал, что как Хоренаци, так и искомый автор «Начальной истории» пользовались общим источником. Н. Я. Марр повторил мнение, высказанное К. Патканяном, согласно которому «Начальная История» написана ранее «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци и является одним из источников Хоренаци. Гр. Халатянц датировал время создания «Начальной истории Армении» VIII—IX вв., и полагая, что Хоренаци был знаком с этой «Историей», пришел к выводу о том, что он жил после анонимного автора, не ранее VIII—IX вв. Н. Адонц, Н. Акинян, А. Манандян, Ст. Малхасянц, М. Абе-гян рассматривали «Начальную Историю» как органически связанную часть мнимой «Истории Себеоса» и в соответствии с этим высказывали различные мнения о времени жизни Мовсеса Хоренаци.

По мере роста разнообразных гипотез умножались и исследуемые материалы, взятые из текстов «Начальной истории», «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци, «Истории Себеоса» и других источников. В конечном счете накопилось огромное количество материалов, требующих специальной интерпретации в связи с проблемой Анонима.

Не менее важной задачей перед исследователем встал также вопрос о «Начальной истории Армении» в аспекте взаимоотношений с «Историей Армении» Фавстоса Бузанда, историка V века.

Ряд ученых (Н. Я. Марр, Н. Адонц, А. Топчян, К. Тер-Саакян, А. Манандян, А. Матикян, Н. Акинян и др.), исходя из некоторых данных, придерживался мнения, что «Начальная история» является несохранившейся

частью произведения Фавстоса Бузанда или содержит извлечения из этого произведения. Иными словами, проблема Анонима связывается со сложной проблемой утерянных книг Бузандарана, требующей специального изучения «Начальной истории».

При рассмотрении проблемы Анонима не обошли также Лазара Парпеци (V в.). Ученые Г. Алишан, Б. Саргисян, Гр. Тер-Погосян и др., основываясь на одном историческом документе XVI века, пришли к заключению, что «Начальная История» первоначально входила в состав Истории Армении Лазара Парпеци.

В процессе обсуждения проблемы был вызван к жизни не существовавший никогда автор по имени Степанос Таронаци, который уже больше столетия фигурирует в соответствующих исследованиях.

В поисках путей к решению вопроса ученые проникли в сферу византийской литературы и обнаружили там следы истоков «Начальной истории Армении» в трудах историка Прокопия Кесарийского (VI в.). Последний пользовался той же книгой, которая легла в основу «Начальной Истории».

Исследователей занимал также вопрос взаимоотношений «Начальной истории» и «Хроники» Евсевия Кесарийского (IV в.).

Таков далеко не полный перечень самых основных вопросов, связанных с проблемой Анонима и ожидающих своего решения.

Научный интерес проблемы выходит далеко за рамки «Начальной истории Армении» и охватывает не только армянские, но и некоторые другие памятники мировой литературы.

Основные нити, связывающие «Начальную историю» с трудами классиков древнеармянской литературы и с произведениями Евсевия Кесарийского и Прокопия Кесарийского, это—«Предисловие», помещенное в начале

«Начальной истории Армении», список первых армянских и парфянских царей, выдержки из произведения Степаноса Таронаци, сказ о княжеском роде Мамиконянов.

От результатов исследования их зависит как определение взаимоотношений «Начальной истории» и произведений армянских и греческих историков, так и выяснение личности автора «Начальной истории» и времени создания ее.

В современном арменоведении общепринятым является мнение о том, что «Начальная история Армении» написана в VII в. армянским историком Себеосом. Эта гипотеза приобрела вполне официальный характер благодаря последнему критическому изданию «Истории Себеоса», осуществленному в 1939 году академиком Степаносом Малхасянцем, где текст «Начальной истории Армении» опубликован как составная часть «Истории Себеоса».

Расшифровка и обстоятельное текстологическое исследование «Предисловия» «Начальной истории» приводят к неожиданному на первый взгляд, но очень важному открытию, побудившему нас пересмотреть существующие ныне взгляды на «Начальную историю Армении».

Выявленные противоречия между «Предисловием», с одной стороны, и текстами «Начальной истории» и «Истории Себеоса», с другой, приводят нас к выводу, что «Предисловие» не принадлежит перу автора «Начальной истории Армении», а также не является изначальной частью «Истории Себеоса». Оно включено в состав «Начальной истории» в качестве извлечения из какого-то утраченного исторического труда. Автор «Начальной истории» цитирует его в целях подтверждения несомненной достоверности своего повествования. В «Предисловии» упоминается высеченная на столпах царского дворца в городе Мцурке знаменитая надпись Агатангелоса

на греческом языке, содержащая хронологию первых армянских царей. Такой древний эпиграфический памятник армянских царей не мог ускользнуть от внимания автора «Начальной истории Армении» и он решил внести его в свою «Историю».

Это «Предисловие», неоднократно издаваясь в «Истории Себеоса», ввело специалистов в заблуждение и породило ряд досадных недоразумений. Уточнение генезиса «Предисловия» исправляет предвзятые построения исследователей и устраняет одно из серьезных препятствий, стоящих на пути к решению проблемы Анонима.

Определение происхождения «Предисловия» подкреплено некоторыми фактами, из коих первостепенное значение имеет казус с «пятью царями». Автор «Предисловия» информирует, что в своей книге он описал исторические события, происходившие во время царствования «пяти царей». Не усомнившись в подлинности происхождения «Предисловия», исследователи приложили немало усилий для выявления в «Истории Себеоса» (или «Начальной истории») загадочной «пятерки царей». Их поиски, однако, не дали желаемого результата, а, напротив, еще больше осложнили загадку: выдвигался и строился ряд новых комбинаций с «пятью царями» армянского, парфянского, персидского, византийского происхождения. Подвергая анализу существующие гипотезы о «пяти царях», мы устраняем, с одной стороны, ошибки, легшие в основу их, и показываем, что сведения «Предисловия» о пяти царях не относится ни к «Начальной истории», ни к «Истории Себеоса», а с другой,—на основании веских текстологических данных подвергаем сомнению выражение «пять царей».

Еще в 1862 году профессор К. Патканов выразил сомнение по поводу слова «пять». Впрочем, он не задавался целью специального изучения этого вопроса и поэтому не привел никаких аргументов в подтверждение

своего мнения. В настоящем исследовании предлагаются вниманию специалистов соответствующие данные, подтверждающие точку зрения проф. К. Патканова: показано, что в изначальном тексте вместо слова «пять» (*հինգ*) стояло слово «древние» (*հին*); следовательно, в «Предисловии» сообщается не о каких-то «пяти царях», а вообще о древних армянских царях, что еще определеннее показывает несоответствие «Предисловия» содержанию «Начальной истории» и в особенности «Истории Себеоса».

Следующим этапом наших разысканий является изучение пятой главы «Истории Себеоса» (по изданию Ст. Малхасянца). Здесь имеется еще одно «Предисловие», на сей раз подлинное предисловие «Истории Себеоса», оказавшееся в пятой главе благодаря тому обстоятельству, что к «Истории Себеоса» с самого начала приложены четыре главы «Начальной истории». Наличие в одной работе двух «Предисловий» достаточно ярко свидетельствует о двух различных авторах приписываемого ныне Себеосу исторического труда.

Данные второго «Предисловия» полностью совпадают с содержанием «Истории Себеоса» и в корне не соответствуют тексту предыдущих четырех глав, т. е. тексту «Начальной истории Армении».

Разнородность этих двух «Предисловий» подтверждается также с помощью некоторых хронологических данных, имеющих в «Истории Себеоса» и «Начальной истории Армении». В числе их — данные, относящиеся к царствованию персидских царей Джамаспа и Кавата. В тексте, находящемся перед вторым «Предисловием», сообщается, что на четвертом году царствования византийского императора Зенона начал в Персии царствовать Джамасп, который вступил на престол после царя Пероза; в тексте же, помещенном после второго «Предисловия» говорится, что после Пероза, престол унаследо-

вал не Джамасп, а Кават. Нет сомнения, что эти два совершенно различных сведения не могут исходить от одного автора.

Среди фактов, подтверждающих разнородное происхождение обоих памятников и наличие двух, независимых друг от друга авторов «Начальной истории Армении» и «Истории Себеоса» примечательно упоминание в «Начальной истории Армении» имени историка Степаноса Таронаци.

Ученые, не сомневавшиеся в единстве «Начальной истории Армении» с «Историей Себеоса», были склонны полагать, что некий историк под именем Степаноса Таронаци жил до VII в. и что историческим трудом его будто пользовался автор «Истории Себеоса». Это мнение подвергалось критике со стороны многих ученых, однако, несмотря на это, современная арменистика и ныне придерживается его.

По мнению академика Ст. Малхасянца личность Степаноса Таронаци подтверждается свидетельством не только «Истории Себеоса», но и трех средневековых памятников, с помощью которых, якобы, можно подтвердить факт существования такого историка до VII в.

В исследовании мы раскрываем неточности в расшифровке средневековых текстов, приведших ученых к неправильному представлению о мнимом историке Степаносе Таронаци.

Признав реальное существование такого «историка», специалисты должны были определить в тексте «Истории Себеоса» те сведения, которые будто почерпнуты из его произведения. К таким заимствованиям они относили синхронические таблицы армянских, персидских и византийских царей. Однако изучение текста показывает, что синхроническая таблица не имеет ничего общего с главой, носящей имя Степаноса Таронаци. Она случайно попала в эту главу. Текст искажен. Под общим загла-

вием здесь оказались материалы двух разнородных по авторству глав, в том числе и синхроническая таблица. Для подтверждения этого обстоятельства в исследовании отмечается ряд расхождений между текстом, помещенном до синхронической таблицы и самой таблицей. В этом отношении весьма показательны сведения, касающиеся даты основания Сасанидской династии в Иране. Так, в тексте, предшествующем синхронической таблице и носящем имя Степаноса Таронаци, говорится, что Сасанидская династия была основана «во втором году Филиппа, царя римлян», а по синхронической таблице это событие имело место «в году третьем императора Емельяна и в году тридцать первом Великого Хосрова, царя армянского». Такое явное противоречие объясняется тем, что в дефективном тексте отсутствует первоначальное заглавие главы, где имелаась синхроническая таблица и где сообщалось о подлинном авторе этой таблицы.

Тем самым становится очевидным, что имя Степаноса Таронаци относится к списку парфянских царей, помещенному перед синхронической таблицей. Перед тем, как привести этот список, автор «Начальной истории» говорит, что он повторяет сведения Степаноса Таронаци, «достоверного и правдивого писателя». В списке армянских историков и летописцев действительно имеется «достоверный и правдивый писатель» по имени Степанос Таронаци. Однако, этот автор жил не в V—VI вв. (до Себеоса), а в X в. Он известен также под именем Асохика. В его знаменитом труде, озаглавленном «Всеобщая история», мы находим точную копию того самого списка (парфянских царей), который имеется у автора «Начальной истории» в главе, носящей имя Степаноса Таронаци.

Казалось, вопрос об авторе синхронической таблицы исчерпан. Однако, неоспоримый факт идентичности обоих Степаносов Таронаци оказался для некоторых ученых

менее убедительным, чем вера в правоту рядового писца, не заметившего несоответствия двух текстов («Начальной истории» и «Истории Себеоса») и скопировавшего эти разнородные тексты, как произведения одного автора.

Вместе с тем невозможно было отрицать и тождество списка «Начальной истории» и «Всеобщей истории» Степаноса Таронаци—Асохика. Не отрицая идентичности этих списков, некоторые исследователи выдвинули новую теорию, согласно которой список парфянских царей первоначально был составлен не Степаносом Таронаци—Асохиком, а автором «Начальной истории», у которого якобы заимствовал Асохик. Такое утверждение противоречит самому автору «Начальной истории», который недвусмысленно заявляет, что данную таблицу он заимствует у Степаноса Таронаци.

В нашем труде на конкретных данных показан процесс работы автора «Начальной истории» над текстом «Всеобщей истории» Степаноса Таронаци—Асохика при составлении списка парфянских царей.

Особенно характерна работа автора «Начальной истории» над 30-й и 31-й страницами «Всеобщей истории» Асохика (см. Петербургское издание 1885 г.). При составлении списка анонимный автор заимствует лишь имена царей и даты их царствования.

Так, пропустив всё, что в тексте Асохика носит повествовательный характер, со всей 30-й страницы он выписал лишь одну строку—имя царя Аршака Великого, а следующую, 31-ю страницу, содержащую сначала до конца имена и годы царствования царей (т. е. готовый список парфянских царей), он переписал полностью. Этот факт убедительно показывает, как автор «Начальной истории» работал над текстом «Всеобщей истории» Асохика.

Рассматриваемый текст списка также в отношении стилизованных качеств языка его имеет ряд схожих черт с

разными частями «Всеобщей истории» Асохика, а это, в свою очередь, доказывает, что список составлен Степаносом Асохиком, отличающимся от других своими стилистическими качествами особенно при повествовании исторических событий.

Помимо вышеприведенных аргументов, следует особо отметить, что ни в одном из дошедших до нас библиографических памятников нет имени историка Степаноса Таронаци, «жившего до Себеоса», т. е. до VII в.

Нами специально изучены библиографические списки, сохранившиеся в древних рукописях (они, кстати, помогли нам в свое время уточнить имя подлинного автора «Истории стрелков» — монголов, издававшейся до того как труд инока Магакии, между тем, как она написана писателем XIII в. Григором Аканци). Составители этих библиографических списков заносили в свои списки имена всех писателей, встречающихся в армянской литературе.

«История Себеоса» — одно из самых замечательных произведений древнеармянской классической литературы. И верится с трудом, чтобы библиографы не изучали его для своих целей. В этой «Истории», как неоднократно отмечено нами, имя Степаноса Таронаци стоит на таком видном месте (в **заглавии** III главы), что оно не могло остаться незамеченным, тем более, что этот историк назван вместе с прославленным Мовсесом Хоренаци «достоверным и правдивым» историком. Библиографы отлично знали, что этот Степанос Таронаци — никто иной, как Степанос Таронаци-Асохик, именно поэтому не включили его в свои списки в качестве отдельного историка.

Факт наличия имени писателя X в. Асохика в «Начальной истории Армении» некоторые ученые относили к поздним вставкам писцов, однако, они не заметили внутренней связи между главой, содержащей выдержку

из Асохика и другими главами «Начальной истории Армении».

Изложенные выше факты свидетельствуют о том, что «Начальная история Армении», содержащая выдержки из произведения Асохика, должна быть изъята из «Истории Себеоса». Подготавливаемый нами по заданию Матендарана критический текст «Истории Себеоса» (с разночтениями) будет издан без чуждого ему текста «Начальной истории Армении».

Еще в 1904 г. французский ориенталист Ф. Маклер опубликовал в Париже французский перевод «Истории Себеоса», изъяв из текста «Истории Себеоса» «Начальную историю Армении». Однако, эта публикация не нашла признания и отклика у исследователей. Ст. Малхасянц в своем пространном предисловии к тексту «Истории Себеоса» по существу не касается публикации Ф. Маклера и лишь упоминает его в кратком библиографическом списке, между тем как французский арменовед имеет ряд ценных подстрочных замечаний по поводу тех или иных слов и выражений текста. Игнорирование французского издания объясняется отсутствием в нем соответствующего цельного исследования проблемы «Начальной истории». Отсутствие такого исследования, однако, не должно было стать причиной индифферентного отношения к ценной публикации Ф. Маклера.

В исследовании приводятся не только факты, отличающие оба произведения («Начальную историю Армении» и «Историю Себеоса») друг от друга, но и выясняется причина их соединения под общим заглавием. Мы прощупываем следы не дошедшей до нас рукописи, в которой эти тексты были переписаны отдельно друг от друга, и показываем процесс их соединения.

Самостоятельное бытование обоих текстов независимо друг от друга подтверждается и средневековыми писателями (Иоаннес Драсханакертци—X в., Степанос Асо-

хик—X в., Самуил Анеци—XII в., Мхитар Анеци—XIII в., Вартан Аревелци—XIII в. и др.), которые пользовались «Историей Себеоса» и не знали о существовании «Начальной истории Армении». Все это свидетельствует о том, что в более древних рукописях текст «Начальной истории Армении» не был в составе «Истории Себеоса», а существовал отдельно, как самостоятельный историографический памятник.

В этом отношении весьма показательны свидетельства хронографа XII века Самуила Анеци. Говоря о дате вступления на трон царя Трдата («второй год царствования Диоклетиана») Самуил Анеци критикует тех армянских летописцев, которые по его мнению ошибаются в этом вопросе. Однако среди дат воцарения Трдата, которые он считает ошибочными, мы не встречаем даты, указанной в «Начальной истории Армении». Между тем она еще менее соответствует датировке Самуила Анеци, чем данные критикуемых им летописцев. Это показывает, что Самуил Анеци, отлично знавший «Историю Себеоса» и пользовавшийся ею, не был знаком с «Начальной историей Армении» и что, следовательно, в XII в. «История Себеоса» и «Начальная история Армении» существовали раздельно.

Изучение произведений более поздних авторов дает основание утверждать, что и после Самуила Анеци вплоть до XVI века «Начальная история Армении» не входила в состав «Истории Себеоса».

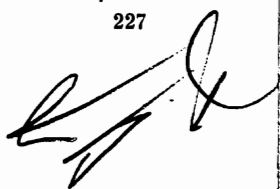
Ошибка произошла в XVII веке и связана она с рукописью, находившейся в свое время в библиотеке поэта XVI в. Симеона Апаранци. Перу этого поэта принадлежит историческая поэма о княжеском роде Мамиконянов. Тема поэмы взята из материалов, собранных в указанном рукописном сборнике. Из содержания поэмы явствует, что Симеон Апаранци пересказывает в своем сочинении «Начальную историю Армении», «Историю» Лаза-

ра Парпеци и «Историю Себеоса». Выясняется также, что «Начальная история» и «История Себеоса» не имели в использованной поэтом рукописи заглавий, в которых были бы указаны имена их авторов, потому и Симеон Апаранци считал автором всех трех произведений Лазара Парпеци.

Внимательное изучение поэмы убедило нас в том, что в своем изложении поэт в точности следует **расположению** материала в рукописи, а именно «Начальной истории», затем «Истории» Лазара Парпеци и, наконец, «Истории» Себеоса. Следовательно в этой рукописи «Начальная история» и «История Себеоса» были переписаны как различные произведения и между ними находилась «История» Лазара Парпеци.

Об этом свидетельствует сам Симеон Апаранци. После пересказа содержания «Начальной истории» он говорит, что завершил первую книгу Лазара Парпеци и переходит к пересказу содержания **второй** книги. «Первой книгой» Лазара Парпеци он считает «Начальную историю Армении», а под «второй книгой» подразумевает подлинную «Историю» Лазара Парпеци.

Таким образом выясняется, что в рукописи Симеона Апаранци «Начальная история Армении» была скопирована вместе с «Историей Армении» Лазара Парпеци, а не «Себеоса». Позднее писец, переписавший эту рукопись, внес корректив в расположение материала: зная точный объем «Истории» Лазара Парпеци он отделил от нее «Начальную историю Армении», поместив ее рядом с другими произведениями, не имевшими заглавия и потерявшими имена своих авторов. Таким путем «Начальная история» оказалась рядом с «Историей Себеоса» и была воспринята поздними писцами как часть данной «Истории». Именно в таком искаженном виде и дошел до нас текст «Начальной истории Армении», сохранившийся в манускрипте Матенадарана за № 2639, который исходит из рукописи Симеона Апаранци.

Когда была создана «Начальная история Армении»? Кто был автором этого замечательного памятника древнеармянской литературы?

Если интерполяция из «Всеобщей истории» Асохика является признаком того, что анонимный автор «Начальной истории Армении» жил не ранее X в., то другой известный нам факт с полной определенностью указывает конечный срок жизни Анонима. В хранящейся в Матенадаране рукописи XII века мы находим дословно переписанный из Анонима фрагмент, из которого ясно видно, что Аноним жил не позднее XII века. Таким образом время жизни искомого историка совпадает с XI веком. Остается установить его личность. Поиски приводят нас к жившему в XI веке историку Иоанну Таронаци, который известен лишь по имени, а труд его утрачен. В рукописи за № 1775 Матенадарана сохранилось предисловие к этой утраченной книге. Его сравнение с содержанием четырех исследуемых глав обнаруживает некоторое сходство с «Начальной историей» и дает основание предполагать тождество двух памятников.

Таким образом загадка Анонима предстает перед нами в совершенно новом свете. Выясняется, что четыре главы, приобщенные к «Истории Себеоса», произведения VII века, написаны в XI в. Эти главы не представляют собой законченного произведения, как это предполагалось до сих пор, а являются отрывками из не дошедшей до нас книги предполагаемого Иоанна Таронаци.

Основными данными, побудившими часть специалистов считать Анонима—автора названных глав—писателем V в., являлись те фрагменты, которые Аноним заимствовал у историков V в. Вследствие дефективности текста специалисты не заметили всего того, что отличало цитаты Анонима от его собственного изложения. С этой

точки зрения особенно бросается в глаза пример со сказом о происхождении нахарарского рода Мамиконянов.

Путем восстановления искаженного текста удастся выяснить, что этот сказ не принадлежит ни мнимому Себеосу, ни Анониму, а извлечен из утраченной части «Истории Армении» («Бузандарана») Фавстоса Бузанда. Этот сказ представляет собой драгоценный образец армянской народной словесности, созданной на армянской почве, а легенда о том, что она случайно услышана Себеосом из уст китайского посла при персидском дворе царя Хосрова, является вымыслом.

При посредстве данных, имеющихся у Симеона Апаранци, мы определяем содержание нескольких не дошедших до нас фрагментов сказа, выявляем его следы в некоторых средневековых памятниках письменности.

Отмечая взаимосвязь этого сказа со сказом о Мамиконянах, сохранившимся в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци, мы приводим новые факты, которые свидетельствуют о существовании утерянных книг «Бузандарана».

Последняя часть исследования носит сугубо текстологический характер.

«История Себеоса» и «Начальная история Армении» занимают в древнеармянской литературе особое место и с текстологической точки зрения. Путем анализа текста, а также на основе новых рукописных материалов нами обнаружен и дополнен ряд утерянных фрагментов «Истории», приписываемой Себеосу, и глав Анонима, восстановлены тексты, где была нарушена последовательность, выявлены глоссы, приписки, сделанные поздними писцами, исправлено и уточнено множество слов, географических названий, имен собственных, хронологических данных и т. д.

Некоторые исправления и примечания, представленные в этом разделе, по своей важности выходят за рамки

чисто текстологических уточнений и приобретают самостоятельное научное значение. Таковы, например, послесловие к «Истории Себеоса», обнаруженное нами в тексте «Истории» и помещенное на соответствующее место. выявление факта утраты листов рукописи, касающихся взятия Двина персами и сожжения города, обнаружение в «Письме об исповедании» фрагмента, ошибочно скопированного из другого произведения, новые данные, касающиеся города Мцурна, сведение об обещанной византийским императором Константином армянскому князю Теодоросу Рштуни 70 000-ой армии, восстановление географического названия Гехк и т. п. В ходе исследования попутно внесены текстологические исправления в другие источники, а именно в «Историю агван» Мовсеса Каланкатваца, в греческий текст «*Chronographia*» византийского историка Феофана, «Хронику» Самвела Анеци, и т. д. Обнаружена древнейшая рукопись «Всеобщей истории» Степаноса Асохика (X в.), к которой восходят все прочие рукописи Асохика. На основании этой рукописи нами выявлены размеры крупного пробела во «Всеобщей истории» Асохика и определена причина исчезновения текста ее.

Общие результаты исследования можно резюмировать в следующих пунктах:

1. Обнаружен автор написанного в VII в. крупного исторического труда. Имя его—Хосров.

2. В VII—VIII вв. в Армении была написана история, посвященная деятельности византийского императора Ираклия, автором которой был армянский историк Себеос. Эта книга не дошла до нас.

3. В составе «Истории Себеоса» выявлен ошибочно приобщенный к ней фрагмент, не дошедшей до нас «Истории» летописца XI в. (Иоанна Таронаци?).

4. «Живший до VII в. историк» по имени Степанос

Таронаци—фикция. Это—никто иной, как историк X в. Степанос Таронаци, по прозвищу Асохик.

5. Становятся известными факты, доказывающие наличие утерянных книг историка V в. Фавстоса Бузанда. Выявляются новые части древнего Сказа о Мамиконянах, находившегося в этих книгах.

6. Разъясняются некоторые недоразумения; на основании которых филологи считали, что Мовсес Хоренаци—историк, живший после автора VII в. Себеоса.

7. При помощи новых рукописных материалов и филологических изысканий исправлен искаженный текст «Истории Себеоса». Тем самым одновременно созданы условия для подготовки критического издания этого сочинения.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ա

ՍԿՂՐՆԱՎՐՅՈՒՐՆԵՐ

1. Տպագիր

Ազարանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանաչեանց, Տփլիս, 1909:

Անանիա Շիրակացի, Աշխարհացոյց.—Ա. Գ. Արրահամյան, Անանիա Շիրակացու յատենագրութիւնը, Երևան, 1944:

Անանիա Շիրակացի, Ժամանակագրութիւն.—անդ:

Անանիա Շիրակացի, Յաղագս հարցման եւ լուծման.—անդ:

Անանիա Շիրակացի, Անանուն ժամանակագրութիւն, իմբադիր յօրինելով չէ դարու ի հնազոյն ժամանակադրաց, հրատ. Բ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1904:

Անրնդհատ շարունակութիւն առաքելական յաջորդութեան ուղղափառ ս. եկեղեցոյ Հայոց.—«Արարատ», Վաղարշապատ, 1868:

Առաքել Գալբիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896:

Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց կտակարանաց, Ամստերդամ, 1666:

Ավետիսյան Գ., Սյուրմիլյան Խ., Ավգերյան Մ., Նոր բողոքիք Հայկազեան լեզուի, հտ. Բ, Վենետիկ, 1837:

Գաւրեգին Ա. կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա, (ե կարից միտչե 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951:

Գալիք Բաղիշեցի, Ժամանակագրութիւն.—«Մանր ժամանակագրութիւններ, 13—18-րդ դդ.—», կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հ. 2, 1956:

Եղիշէ Վասն Վարդանայ ե հայոց պատերազմին, ի լույս ածեալ բաղդաստութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957
Եսեբէի Պամիլիեայ Կեսարացոյ ժամանակականք երկմասնեայ, Վենետիկ, 1818:

Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887:

Խոսրովու Անձնացեաց եպիսկոպոսի Մեկնութիւն աղօթից պատարագին, 232

Վենետիկ, 1869:

Խոսքովու Անձեաացեաց Եպիսկոպոսի Մեկնութիւն Ժամակարգութեան, Օրթա-
դոքս, 1840:

Կանոնք Գունայ ս. ժողովոյն.—Կանոնգիրք Հայոց, ձեռագրերի համեմատու-
թյամբ խմբեց Արսէն Ղլտճյան, Թիֆլիս, 1913:

Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մե-
լիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը ձեռագրական այլ ընթերցվածներով,
թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրութիւններով ի ձեռն
պրոֆ. Դ-ր Մանուկ Արեղյանի, Երևան, 1941:

Կորյուն, Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոցի, հրատ. հանդերձ ներած. և ծա-
նոթ, Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, Վիեննա, 1952:

Հաւարումն բերականութեանց. տե՛ս Հ. Տաշյան, Յուցակ ձեռագրաց Վիեն-
նայի, էջ 344:

Հովհաննէս Դաախանակերտցի, Շարից հայրապետացն Հայոց յայտարարու-
թիւն.—(տե՛ս Սամվէլ Անեցի, Հաւարումնք ի զրոց պատմադրաց,
Վաղարշաստ, 1893, էջ 272—277):

Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ. աշխ. և առաջաբ. Աշ. Աբրա-
համյանի, Երևան, 1941:

Ղազար Զաֆեցի, Գիրք Աստուածաբանական, որ կոչի Դրախտ ցանկալի,
Կ. Պոլիս, 1735:

Ղազար Փարպեցի. Պատմութիւն Հայոց և Խուլթ առ Վահան Մամիկոնեան,
աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեանց, Տփղիս,
1904:

Ղևնդ, Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

Մալխասյանց Ստ., Հայերէն լացատրական բառարան, հտտ. IV, Երևան,
1945:

Մաղափա Արեղա, Պատմութիւն վասն Ազգին նետուոյց. ի յոյս բնծայեաց
Ք. Պ[ատկանեան], Ս. Պետերբուրգ, 1870:

Մեսրոպ Վալցեցոնեցի. Պատմութիւն երջանիկ վարուց մեծին ներսէսի և
Վասն արիական զործոյն քաջին Մուշեղայ Մամիկոնոյ, Կ. Պոլիս,
1737:

Մեսրոպ Վալցեցոնեցի, Պատմութիւն մնացորդաց հայոց և վրաց, Մալբաս,
1775:

Մեսրոպ Վալցեցոնեցի, Յաղաքս զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց յուսարչի
և Պատմութիւն սրբոյն ներսէսի Հայոց հայրապետի—«Սուրբ հայ-
կական», հտ. 2, Վենետիկ, 1853:

Միխայիլ Ասորի. Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1871:

Մխիթար Ալիվանեցի. Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ,
1867:

Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1879:

Մնացորդաց (գիրք) ըստ հնագույն հայ թարգմանութեան դառաշինն ած ի լոյս Գր. հայաթեանց, Մոսկվա, 1899:

Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Մ. Արեղեան և Ս. Հարութիւնեան, Տփղիս, 1913:

Մովսէս Կաղանկատլացի, Պատմութիւն Աղուանից, Մոսկվա, 1860:

Յաղագս պիտոյից—(տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1843):

Յայմաւուրք (տե՛ս Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Շ. Յ. վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895):

Յերոնիմայ Վասն քսան եւ երկուս գիրս առ ի հերբայեցւոց զպատմութիւնն բաժանելոյ. գերմաներեն-հայերեն ներածութեամբ և հայ-լատին բնագրով հրատարակեց Շ. Ա. Վարդանեան, Վիեննա, 1920:

Ներսէս Շնորհալի, Շարադրութիւն հոմերական վիպասանութեամբ սակս Հայկազեանց սեռի և Արշակունեացն զարմի, Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1830:

Շապուհ Բագրատունի, Պատմութիւն, ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան և Մեսրոպ եպիսկոպոս, էջմիածին, 1921:

Շարակնոց, երաժշտական երգեցմունք հոգեւորականք... սրբոց վարդապետաց հայոց թարգմանչաց, Կ. Պոլիս, 1815:

Ուխտանէս, Պատմութիւն Հայոց, հտ. 2, Վաղարշապատ, 1871:

Պատմութիւն մեծին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, թրգմ. Գ. Պատկանեանց, Աստրախան, 1827:

Պողոսի թուղթ առ Գաղատացիս (Աստվածաշունչ):

Սամուել Աճեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս: Յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով և ծանոթագրութիւններով Արշակ Տէր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893:

Սեբեոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Կ. Պոլիս, 1851:

Սեբեոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, ի լոյս ած. Ք. Պ [ատկանեան], Ս. Պետերբուրգ, 1879:

Սեբեոս, Պատմութիւն, 4-րդ տպ., բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի և ծանոթութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, 1939:

Սիմէոն Ապարանցի, Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեաց զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի, Վաղարշապատ, 1870:

Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1888:

Ստեփանոս Ռոշչա—Կամենիցյան, Բառարան («Բաղմամէպ», 1852):

Վարդան Աւետիգի, Պատմութիւն տիեզերական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861:

Վարդան Աւետիգի, Պատմութիւն տիեզերական, Վենետիկ, 1869:

Վարդան Աւետիգի, Աշխարհացոյց, քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպլեհանի, Բարիդ, 1960:

Վարդան Բաղիշեցի, Այս ևն գրեանք ի վանքն Ամիրդուռ...,—«Արարատ», Վաղարշապատ, 1903:

Յանկ պատմագրաց Հայոց (տե՛ս Ալիշան Ղ., Հայագաւոմ, մաս Ա, Վեհե-
տիկ, 1901):

Յուցակ (մայր) ձեռագիր մատենից զրադարանի սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի,
Թիֆլիս, 1863:

Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա,
կազմեց Շ. Յ. վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895:

Յուցակ (մայր) հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց, հտ. 2,
հորինեց Շ. Բ. վ. Սարգիսեան:

Յուցակ (մայր) ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, 5-րդ հրատ., կազմեց Ն. Պո-
ղարեան, Երուսաղէմ, 1960:

Փալստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

Փալստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Թարգմանություն, ներածություն
և ծանոթագրություններ ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Երևան,
1947:

Garrite G, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Citta
del vaticano, 1946.

Sancti Nicephori Patriarchae Constantinopolitani breviarium
rerum post Mauricium gestarum recognovit J. Bekker, Bonnae, 1837.

Procopii De Bello persico:—Corpus scriptorum historiae byzan-
tinae, pars II, Procopius, vol I, Bonnae, 1833.

Procopii De Aedificiis:—Corpus scriptorum historiae byzantinae,
pars II, vol. III, Bonnae, 1838.

Ptolemeus, Geographia E codicibus recognovit C. Müllerus, vol
1—2, Parisiis, 1883.

Theonis Progymnasmata, armeniacà et graeca, ed. Prof. Dr. Ma-
nandian, Erevani, 1938.

Theophanes, Chronographia, vol. II, Bonnae, 1839.

Denys de Tell-Mahré. Chronique, publ. et trad. par Chabot,
Paris, 1895.

Michel le Syrien, Chronique, texte syrien et trad. franç. par
Chabot, I, II, III, Paris, 1900—1910.

Siegfried Carl und Bernhard Stade, Hebräisches Wörterbuch zum
Alten Testamente, Leipzig, 1893.

Март Н., Крещение Армян, Грузин, Абхазов и Аланов святым
Григорием, арабская версия, СПб, 1905.

Barbier M., Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse et des contrées adjacentes; Paris, 1861.

Géographie de Moïse de Corène, d'après Ptolémée, texte arménien traduit en français par le P. Arsène Soukry, Venise, 1881.

Oukthanès d'Ouhra, Histoire, en trois parties, trad. par M. Brosset :— Deux historiens arméniens..., St—Petersbourg, 1870.

Pseudo—Agathange, Histoire ancienne de l'Arménie, extr. de l'Histoire d'Héraclius par Sebeos, trad. par V. Langlois :— Collection ..., Paris, 1867.

Pseudo-Sebeos, texte arménien traduit et annoté par F. Macler :— „Journal Asiatique“, 1905.

Sebeos, Histoire d'Héraclius, par l'évêque Sebeos, traduite de l'arménien et annotée par F. Macler, Paris, 1904.

Justi Ferdinand, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895.
Aus dem Armenischen des Sebeos (= Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens, Leipzig, 1875).

Мхитар Айриванский, Хронографическая история, пер. с армянского с предисловием и примеч. К. Патканова, СПб, 1869.

Моисей Каганкатваци, История агван, пер. с армянского К. Патканова, СПб, 1861.

Прокопий Кесарийский, История воин римлян с персами, пер. с греческого Спиридона Дестуниса, книга I, СПб, 1876.

Себеос, История императора Ираклия, пер. с армянского с объяснениями и примечаниями К. Патканьян, СПб, 1862.

Себеос, История, перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, Ереван, 1939.

2. Ձևագրական նյութեր և դիվանական վավերագրեր

Անանիա Շիրակացի, Ժամանակական կանոն, Մաշտոցի անվան Մատենա-դարան (= ՄՄ), ձևագիր № 6228:

Եղիշե Կեսարացի, Եկեղեցական պատմութիւն, ձևագիր հատմտ, ՄՄ, ձևագիր № 7729:

Զամինյան Ա., սեպարի դիտողութիւններ (ՄՄ, արիւիվ, Թ. 232, վ. 101, 121ա, 125, 133, Թ. 232ա, վ. 114 և այլն):

Հովհան Տառնեացի, Շարադրութիւն պատմութեան տանն Բագրատունեաց ի վերայ Հայաստանեայց (ՄՄ., № 1775):

Մարկվարտ Հ., անտիպ գործեր, պահպում են Հոտմում:

Շահխարունյան Հ., Նամակ Հայոց կաթողիկոսին (ՄՄ., արխիվ, կաթ. դիվան, թղթ. 59, վ. 652ա—ԼՁ թ. 15ա):
 Պատմագիրք Հայոց (մատենադիտական ցանկ, ՄՄ, ձեռագիր 2271 և 2220):
 Պատմութիւն Հերակղի (Հատված, ՄՄ. ձեռագիր 7729 և 993):
 Պատմութիւն Քաջին կիպարտի (ՄՄ. ձեռագիր 515):
 Պատմութիւն Մահմեդի (ՄՄ. ձեռագիր № 515):
 Ստեփանոս Սյունեցի, Վասն անապականութեան մարմնոյն (ՄՄ. ձեռագիր 2679):

3. Ա յ լ ձ ե ո ա զ ի ր ւ ե ր

Երևան, Մաշտոցի անվան Մատենադարան

126	2078	2865	3070	3502	6598
737	2639	2867	3079	4584	7584
1482	2771	2935	3122	6454	1343 (սլաոստիկ)

Բ

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Արգարյան Գ., Դիտողություններ Սերևուրի Պատմության մասին.— «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958:
 Արգարյան Գ., Կարծեցյալ Ստեփանոս Տարոնացին նույն ինքը Ստեփանոս Ասողկին է.— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 1:
 Արգարյան Գ., Երկու տարբեր հեղինակներ Սերևուրի վերագրվող Պատմություն.— «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962:
 Արգարյան Գ., Մամիկոնյանների դրույցի հնագույն աղբյուրը հայ մատենագրության մեջ (Բուդանդարանի կտրած դպրությունների կապակցություն), «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964:
 Արգարյան Գ., «Պատմագիրք Հայոց»-ի հեղինակը Վարդան Բաղիշեցին չէ.— «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958:
 Արգարյան Գ., Կոռնակ Սպարապետի ավանդությունը Սամվել Անեցու Ժամանակագրությունում.— ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1964, № 1:
 Արևիյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899:
 Արևիյան Մ., Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908:
 Արևիյան Մ., Հայ հին գրականության պատմություն, հտ. 1, Երևան, 1949:
 Ալիշան Ղ. (= ՀղՄ), Ճառ ընթերցեալ ի Հայկական ճեմարանիս: Տեսութիւն ի գանձ յեզոխն հայոց կամ ի Ստեփանոսեան բառարան.— «Բազմավէպ», 1852:
 Ալիշան Ղ., Ծանոթագրություն «Սոփերք Հայկականք»-ի, հտ. 2, Վենետիկ, 1853:

Ալիշան Վ., Հայագրություն, մասն Ա, Վենետիկ, 1901:

Ակիբեյան Ն., Մանկավարչություն Մ. Բումանյանի «Մի քանի նկատողություններ Մամիկոնեանների մասին» հոդվածում—«Հ. Ամս.», 1911:

Ակիբեյան Ն., Դուռնոյ 572-ի ապստամբությունը և հաջորդ տասնամյակ շրջանը.—«Հ. Ամս.», 1913:

Ակիբեյան Ն., Սերբիոյ եպիսկոպոս Բադրատունեաց և իւր Պատմութիւնն ի Հերակղ.—«Մատենադարանի հետազոտություններ», հտ. Բ, Աղզ. մատենադարան, ՃԴ, Վիեննա, 1924:

Ակիբեյան Ն., Թէոնեայ Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց.—«Հ. Ամս.», 1934:

Ակիբեյան Ն., Սերբիոյ ժամանակագիրը և Փ. Բիւզանդեայ Ա. Պատմութիւնը.—«Հ. Ամս.», 1938:

Ակիբեյան Ն., Բաղէշի դպրոցը, Վիեննա, 1952:

Ակիբեյան Ն., Վարդան վ. Բաղիշեցի առաջնորդ Ամիրտոյի վանքին, «Հ. Ամս.», 1952:

Անառյան Հ., Նորագիտ բառեր Սերէոսի մէջ.—«Արարատ», Վաղարշապատ, 1911:

Անառյան Հ., Հայկական նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, հտ. Բ., Վենետիկ, 1922:

Անառյան Հ., Արմատական բառարան, հտ. Ե, Երևան, 1931:

Անառյան Հ., Արմատական բառարան, հտ. Զ, Երևան, 1932:

Անառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Բ, Երևան, 1944:

Անառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Դ, Երևան, 1948:

Այուբյան Հ., Գիրք զբօսանաց և թուղթք քաղցրալուրբ, յորս ընթեռնանին վարք... բանաստեղծի նաւար Հելիդարալի խանի և մեծ սպարապետի Հնդկաց...,—«Ազդարար», 1795:

Անասյան Հ., Բուզանդարանի ռուսերեն թարգմանությունը (ղրախոսական), Երևան, 1954:

Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հտ. Ա, Երևան, 1959:

Բյուզանդացի Ն., Քրեասէր, հտ. Ա, Ստոքհոլմ, 1887:

Բյուզանդացի Ն., Իմ կարծիք զկրկին հայ թարգմանութեանց եկեղեցական պատմութեան Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի եւ զնոցին թարգմանչաց.—«Հ. Ամս.», 1893:

Դաքոնեյան Հ., Սերէոս եպիսկոպոս պատմագիր,—«Եւրոպա», շաբաթական լուրեր, Վիեննա, 1852, թիվ 21 (մայիսի 24):

Դալիմֆարյան Գ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան ի սկզբանէ մինչև մեր ժամանակը, հտ. Ա, Վիեննա, 1893:

Դեուրդյան Բ. Ա., Խորհնացին է Աստուածաշնչի Մնացորդաց գրքերի առաջին հայ թարգմանողը ասորերէն ընագրից.—«Բազմավէպ», 1905:

Զարեհանալլայան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմություն, Գ. տպ. Վենետիկ, 1897:

Թումանյան Մ., *Մի քանի նկատողություններ Մամիկոնեանց զաղթականության վրա*.—«Հ. Ամս.», 1911:

Խալաթյան Գ., *Մարաբա Մծուրնացի և կեղծ Սեբեոս, Վենետիկ, 1898*:

Հովհաննիսյան Ա., *Դրվագներ հայ աղատադրական մտքի պատմության, Երևան, 1957, հ. Ա*:

Հովսեփյան Գ., *Խոսրովիկ թարգմանիչ, Վաղարշապատ, 1899*:

Ղաֆադարյան Կ., *Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957*:

Մալխասյանց Ստ., *Ծանոթագրություններ Ստ. Ասողիկի Պատմության (Ս. Պետերբուրգ, 1885)*:

Մալխասյանց Ստ., *Սեբեոսի Պատմությունը և Մ. Խորենացի, Թիֆլիս, 1899*:

Մալխասյանց Ստ., *Առաջաբան և ծանոթագրություններ Սեբեոսի Պատմության (Երևան, 1939)*:

Մալխասյանց Ստ., *Ծանոթագրություններ Փավստոս Բուզանդի աշխարհաբար. թարգմանության (Երևան, 1947)*:

Մանանդյան Հ., *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, մասն Ա., Երևան, 1957*:

Մատիկյան Ա., *Անանունը կամ կեղծ Սեբեոս, Վիեննա, 1913*:

Մատիկյան Ա., *Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930*:

Մառկավառ Հ., *էջ մը հայ Արշակունեաց հնագույն պատմութենէն*.—«Հ. Ամս.», 1920:

Մելիք-Օհանջանյան Կ., *Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի*.—«Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ», 1947, № 6 և № 7:

Մելիքսեթ-բեկ Լ., *Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, 1934*:

Մեսրոպ Եպիսկոպոս, *Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ, էջմիածին, 1921*:

Միհրդատյան Թ., *Ծանոթագրություններ Սեբեոսի Պատմության (Կ. Պոլիս, 1851)*:

Նահապետյան Գ., *Ուղղագրությունը ազգային մատենագրաց, Վենետիկ, 1907*:

Շահխաթունյան Հ., *Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, հտ. Ա, էջմիածին, 1842*:

Ջնտոյան Ն., *Դատաստան ի վերայ Խորենացւոյն և դատաւոր նորա*.—«Բաղ-մավէպ», 1878:

Սարգիսյան Բ., *Ագաթանգեղոս և իւր բաղմադարեան զաղտնիքն, Վենետիկ, 1890*:

Սարգիսյան Բ., *Սիմէոն Ապարանցի և Կեղծ Սեբեոսի առեղծվածը*, «Բաղ-մավէպ», 1915:

Սևրակյան Ա., *Հովհ. Կպս. Շահխաթունյանցի կենսագրությունը, Ս. Պետերբուրգ, 1898*:

Տաշյան Հ., *Մատենագրական հետազոտություններ, Վիեննա, 1895*:

Տեր Միքէլյան Ա., *Ծանոթագրութիւններ Ս. Անեցու ժամանակագրութեան (Վաղ-պատ, 1893)*։

Տեր Մկրտչան Գ., *Խորենացու Պատմութեան ուսումնասիրութիւն*.—«Արարատ», 1891։

Տեր Մկրտչան, Հակականք, Էջմիածին, 1899։

Տեր Մկրտչան Գ., *Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը*, «Արարատ», 1901։

Տեր Մկրտչան Գ., *Ստեփանոս Իմաստասեր, Վաղարշապատ, 1902*։

Տեր Մկրտչան Գ., *Փալատոսի ձեռագրերը*։

Տեր Պողոսյան Գր., *Նկատողութիւններ Փալատոսի Պատմութեան վերաբերյալ, Վիեննա, 1919*։

Օրմանյան Մ., *Աղգաստաւում, մասն Ա., Պէյրութ, 1959*։

Адонц Н., Начальная история Армении у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского:—«Византийский временник», 1901, том VIII, вып. 1—2.

Аннинский А., Древние армянские историки как исторические источники, Одесса, 1899.

Антиох Стратиг, Плениение Иерусалима персами в 614 г., грузинский текст исследовал, издал, перевел и арабское извлечение приложил Н. Марр, С.-Петербург, 1909.

Бартольд В., Историко-географический обзор Ирана, СПб, 1903.

Болотов В., К истории императора Ираклия:—«Византийский временник», т. XIV (1907), СПб, 1908.

Ласкин Г., Ираклий. Византийское государство в первой половине седьмого века, Харьков 1889.

Манандян Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954.

Манандян Я., Начальная история Армении Мар-Абаса (К вопросу об источниках Себеоса, Моисея Хоренского, Прокопия Кесарийского):—«Палестинский сборник», вып. 2 (64—65), 1956.

Марр Н., О «Начальной истории Армении» Анонима:—«Византийский временник», т. I, вып. 2, 1894.

Марр Н., К критике истории Моисея Хоренского:—«Византийский временник», 1898, № 1—2.

Орбели И. А., О двух терминах в надписях Ани:—«Известия РЛ-ИМК», том I, 8.VII.1920.

Патканьян К., Опыт истории Династии Сасанидов по сведениям сообщаемым армянскими писателями, СПб. 1863.

Патканьян К., Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб, 1881.

Халатянц Гр., Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1896.

Baumgartner A., Über das Buch „Die Chrie“ :— „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft“, Bd. XL, Leipzig, 1886.

Boissevain, Ein verschobenes Fragment des Cassius Dio :— „Hermes“, Bd. 25, 1890.

Gerland E., Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios, Leipzig, 1894.

Gutschmid A., Über die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte des Moses von Khoren :— „Berichte d.Kön.Sächs. Gesell. d. Wissensch. zu Leipzig“, Philol. — hist. Klasse, Bd. XXIII, 1876.

Hübschmann H., Armenische Grammatik, I Theil, I Abt., Die persischen und arabischen Lehnwörter in Altarmenischen, Leipzig, 1895.

Hübschmann H., Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos, Leipzig, 1875.

Markwart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran :— „Philologus“, Supplement Band X, H. 1.

Markwart J., Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenaci, Berlin, 1901.

Markwart J., Armenische Streifen :— « Յուշարձան », Վիեննա, 1911.

Markwart J., Armenische Urgeschichte des Mar Abas (անտիկ, պատմում է Հռոմի Pontificio Instituto Biblico-յի արխիվում).

Markwart J., Armenische Urgeschichte des Sebeos (Հռոմ, Pontificio Instituto Biblico).

Markwart J., Ausgewählte Kapitel des Sebeos—Geschichte des Bischofs Sebeos über Herakl (Հռոմ, Pontif. Ist. Bibl.)

Nöldeke Th., Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Aus der arabischen Ghronik des Tabari ..., Leyden, 1879.

Vetter P., Das Buch des Mar Abas von Nisibis, Stuttgart, 1893.

Abgarian G., Remarques sur l'Histoire Sebeos—„Revue d. Et. Arm.“, N. S. T. I. Paris, 1964 p. 203—215.

Adontz N., Sur la date de l'Histoire de l'Arménie de Moïse de Chorène, :— „Byzantion“, V, XI, Bruxelles, 1936.

Brosset M., Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, St-Petersbourg, 1849.

Carrière A., Moïse de Khoren et les généalogies patriarcales, Paris, 1891.

Dulaurier Ed., Recherches sur la Chronologie arménienne technique et historique, t. I, Paris, 1859.

Grey H. Luis, Un drame anglais de source arménienne.—„REA“, 1925.

Langlois V., Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I, Paris, 1867,

Morgan J., Histoire du peuple arménien depuis les temps les plus reculés de ses annales, Paris- Nancy, 1919.

Peeters P., Le début de la persécution de Sapor, d'après Fauste de Byzance :— „Revue des Etudes arméniennes“, t. I, fasc. I, Paris, 1920.

Peeters P., *Παπαγυαδης—Περγαγενης* : - „Byzantion“, t. VIII, fasc. 2 (1933), Bruxelles, 1933.

Sköld H., L'origine des Mamikonien, d'après Moïse de Khorène :— „Revue des Etudes arméniennes“, t. V, fasc. 1, Paris, 1925.

Gibbon E., The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, t. V, *հրատ.* J.B. Bury, Appendix I, p. 498, London, 1898.

Angelo Pernice, L'imperatore Eraclio, Saggio di storia bizantina, Firenze, 1905.

ჯაბახიშვილი ივ., ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII) თბილისი, 1916.

Հ Ա Տ Ո Ւ Կ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Աբգիւղ, Աբգեւել—176
Աբեղյան Մ.—8, 22, 53, 73, 89, 91, 96, 152
Աբխազներ—88
Աբրահամ Ամիրադով—26
Աբրահամ եպիսկ. Մամիկոնէից—176
Աբրահամյան Ա. Գ.—82, 112, 199
Ագարա—103
Ագաթանգեղոս գրիչ—32, 33, 35, 43, 72, 73, 77, 78, 80—82, 84, 86, 87, 90, 93—97, 99, 107, 109, 115, 123, 140, 157
Ագաթանգեղոս պատմիչ—21, 22, 24, 85, 88, 104, 113, 115
Ադարին տե՛ս Դվին
Ադոնց Ն.—8, 10, 12, 34—36, 51, 54, 56—58, 60, 73, 74, 78, 87, 94, 96, 98, 100, 140, 151, 153, 159
Աթաղարիկոս (Աթալարիկոս) —175, 176
Ալաններ—88
Ալեքսանդր Մակեդոնացի—63, 64, 66, 70, 83, 146
Ալիշան Ղ.—8, 12, 27, 28, 53, 55, 56, 78, 124
Ակինյան Ն.—8, 12, 16, 17, 22—24, 31, 32, 34, 35, 37, 58, 74—76, 78, 94, 99, 100, 111—113, 117, 124, 125, 129, 137, 138, 140, 151, 192, 202, 203
Աղեքսանդրիա—18
Աղթամար—179
Աղվաններ—104, 148, 159
Աճառյան Հ.—26, 53, 116, 165, 171, 172
Ամիրտոլու վանք—22—25, 126
Ամիանոս Մարկելլինոս—103
Այրարատ, Արարատ—151
Անանիա Շիրակացի 82, 86, 112, 114, 171, 185, 199
Անանիկյան Մ.—100
Անանուն պատմիչ—11, 27, 30, 78, 95, 106, 117
Անասյան Հ.—105, 112
Անդամրշն աշխարհ—103
Անի—33
Անհուշ բերդ—100—102, 104
Աննինսկի Ա.—37
Անջատոք հոսքով, Անջո, տե՛ս Վեհ Անտիոք հոսքով
Անտիոք Պիսիդացվոց—159
Անտիոքացիների կողմեր—38, 173
Անտիոքոս Թեոս—34, 66, 99, 146
Անտիոքոս Սոտեր—34, 146
Անտիոքոս Ստրատիգոս—29, 32
Անտիոք, Անտոք—167
Անտիոք Քեսրոն—167
Աշոտ Բագրատունի թագավոր—129

Առողիկ տե՛ս Ստեփաննոս Տարո-
նացի
Ասորեստան—26, 38, 143, 172,
173
Ասորիք միջագետաց—18, 32, 33,
148, 197
Ավգերյան Մ.—138
Ավետիքյան Գ.—138
Ավանի եկեղեցի—179
Ատատ հոռիսոռունի—170
Արա Գեղեցիկ—47, 133
Արաբներ—7, 44, 179, 181, 182
Արարադ—143, 144, 145
Արիստակես լաստիվերտցի—56
Արմենակ (Արամենակ)—79, 85,
95, 131, 154, 156
Արմոզ թագավոր—35
Արշակ պահլավկաց թագավոր—57
Արշակ Բ, հայոց թագավոր—79,
89, 100—104, 153
Արշակ Մեծ, պարթևաց թագա-
վոր—34, 57, 63, 93, 98, 107,
119, 145, 147, 148
Արշակ փոքր, հայոց թագավոր—
80, 119, 147, 148, 151, 152
Արշակ Քաջ, պարթևաց թագա-
վոր—34, 57, 63, 64, 66, 67,
145
Արշական, պահլավկաց թագա-
վոր—57
Արշակունիներ հայոց—16, 149,
151, 152
Արշակունիներ պարթևաց—57, 98,
99
Արշանակ, պահլավկաց թագա-
վոր—57
Արշավիր, պահլավկաց թագա-
վոր—57
Արշարունյաց վարդապետ—128
Արշես, պահլավկաց թագավոր—57
Արսեն Սուրբի—200

Արվաստան—148, 149
Արտաշես հայոց թագավոր—80,
92—94
Արտաշես պահլավկաց թագավոր—
57, 63
Արտաշես մյուս պահլավկաց—57
Արտաշիր թագավոր հայոց—92, 94
Արտաշիր, որդի հոսորովի, պարսից
թագավոր—34, 121, 153, 154,
191
Արտաշիր Ստահրացի, պարսից
թագավոր—58, 61, 62, 67, 70,
154, 156
Արտավազդ Մամիկոնյան, սպա-
րապետ—87—89
Արտավան, պահլավկաց թագա-
վոր—57, 62, 85, 86, 87, 154,
157
Բաբելոն—66, 142, 144, 145, 146
Բագարատ Փառազյան—131
Բագրատունիներ—79, 121, 122,
129, 131
Բակուր—102
Բակուրիա—143
Բահլ (Բահլ) Առավատին—63, 64
Բահլ Շահաստանի—63, 64, 66,
158, 171
Բադեշ—22, 24, 124, 126
Բադիշեցի տե՛ս Վարդան Բադի-
շեցի
Բառմազարտներ Ա.—120, 193
Բարբիեր դե Մեյնարդ—199
Բարտոլոյ Վ.—199
Բրոր (Բոր), դոստր հոսորովայ—
159, 160
Բել—47, 133
Բելուջիստան—201
Բյուզանդիա—7, 19
Բյուրի Զ.—9
Բոլոտով Վ.—9

Բրեհիեր Լ.—9
 Բրոսսե Մ.—132
 Բուզանդարան—89, 94, 104—112,
 114—116, 119, 151
 Բուռմա՜ սահմանակալ—169
 Բուրճուտ—116

Գաթրճյան Հ.—8, 16, 17, 147, 188
 Գալիմքեարյան Գ.—112
 Գառնի—162, 169
 Գարազաշյաններ Ա.—8
 Գարիտ Ժ.—88, 115
 Գլաց աշխարհ—121
 Գեղրուսիա—198, 199
 Գեղ, Գեղ, Գեղք, Գեղումք—169,
 198—201

Գերլանդ Է.—8
 Գէորգյան Բ. Ս.—109
 Գիլան—199
 Գիսանե—91, 92
 Գուշմիդ Ա.—12, 73
 Գրեյ Հ.—86
 Գրիգոր Ամիրաղով—26
 Գրիգոր գրիչ ավագ—22, 24
 Գրիգոր գրիչ կրտսեր—24
 Գրիգոր լուսավորիչ—87, 95, 104,
 116, 129, 178
 Գրիգոր Նարեկացի—27
 Գրիգոր պատմիչ—112

Դավիթ Բաղիշեցի—91, 92
 Դարեհ թագավոր պարսից—57
 Դեղն, Դելում, Դելումք, Դեղում,
 Դելլամ, Դիլան, Դիղում—198—
 202

Դեմետր դիցուհի—193
 Դեմետր հնդկաց—91, 92
 Դեստոնիս Գաբրիել—103
 Դեստոնիս Սպիրիդոն—201
 Դերուսիացիներ—199

Դիոդորոս Սիկլիացի—201, 202
 Դիոկղետիանոս կայսր—121, 187
 Դիոնիսիոս Տելմա՜հեցի—182, 183
 Դիլին—16, 20, 21, 162, 169,
 178—183

Եգիպտոս—18, 44
 Եգերացիք—159
 Եզր կաթողիկոս—177, 178
 Եղիանոս կայսր—62, 120
 Եղիշե պատմիչ—21, 22, 26, 114,
 200, 202
 Եպիփան Կիպրացի—113
 Եվդոկիա, Հերակլի կինը—184
 Եվերգետես Պողոմեսոս—70
 Եվսեբիոս Կեսարացի—20, 66, 98,
 99, 107, 114, 146
 Երակոս (Երակղակ), որդի Հե-
 րակլի—35, 37, 39, 40, 45, 183,
 184
 Երուսաղեմ—7, 29, 32, 108, 136
 Եփրատ գետ—140

Ջամինյան Ա.—8, 11, 31, 76, 79,
 99, 100, 117, 131, 137, 147
 Ջարասիս—148
 Ջարասպ—148
 Ջարավանդ—143, 144
 Ջարբ՛անալյան Գ.—8, 53
 Ջարեհ թագավոր—35
 Ջենոբ Գլակ—114
 Ջենոն կայսր—51, 114, 158, 159
 Ջիգֆրիդ Կ.—109
 Ջվարթնոց—15, 179
 Ջրվան—143, 144, 145

էլ Մակին, արաբ պատմիչ—32
 էմին Մ.—8, 93, 132
 էջմիածին—15

Լոռու Վահան, տե՛ս Ռոն Վահան

Թեանով—191, 193

Թեմա, Թեման—176

Թեոդորոս, Թագավոր հունաց—70

Թեոդոս (Թեոդորոս), եղբայր Հե-
րակլի—38, 173, 174

Թեոդորիտոս՝ զլուխ՝ Քաղկեդոնի
ժողովի—187

Թեոդորոս Ռշտունի—177, 178,
185, 195—197

Թեոդորոս Տրպատունի—173, 174

Թեոդորոս Քերթնզ—115, 131

Թեոն Աղեքսանդրացի—193

Թեոս Անտիոքոս—տե՛ս Անտիո-
քոս Թեոս

Թեոփանես պատմիչ—195

Թեսմոփորոս—193

Թետալացիներ—18, 146, 162

Թիրակ—127

Թոնդրակեցիներ—55

Թումանյան Մ.—89

Թովմա Արծրունի—19, 27, 28, 55,
56, 60, 111, 115, 148, 160

Թորգոմի երկիր—104, 105, 106,
129

Թոփչյան Հ.—12, 100

Ժամանակագիր—96—99, 104, 106,
107, 109, 117—119, 127, 130—
132, 140, 156, 157

Իդովմա—Իդումա—176

Իսմայելցիներ—18, 160—162, 198

Լանգլուա Վ.—8, 12, 31, 93, 137,
139

Լասկին Գ.—9

Լեո—8

Լեոնտի Մրովելի կամ Լեոնտիոս
Ռուխեցի—104, 111

հալաթյանց Գր.—8, 12, 31, 35,
57, 58, 73, 78, 98—100, 108,
109, 111, 137, 138, 146

հալիկ վարդապետ—55

հոսիստունի Ատատ տե՛ս Ատատ
հոսիստունի

հոսրով Անձնացի—26, 27

հոսրով Անուշավան—16, 18, 50,
166, 167, 169

հոսրով Ապրվեղ—17, 18, 34, 36,
44, 45, 50, 78

հոսրով Թարգմանիչ կամ Հռե-
տոր—26, 114

հոսրով մեծ, Թագավոր հայոց—
62, 72, 78, 85—87, 95, 120,
154, 156, 157, 191

հոսրով պատմիչ—10, 15, 21—24,
26—28, 205

հոսրով որդի Կավատի—159

հոսրով որդի Տրդատի—89, 91,
92, 94, 95

հորական—162, 169

հորենացի Մովսես տե՛ս Մովսես
հորենացի

հորվիրապ—178, 179

հուժաստան—103

հրիստենսեն Ա.—101

Կադիշ, կատիշ—201, 202

Կադուաներ, կեդուաներ—201, 202

Կանայանց Ստ.—87

Կապկոհ լեո—148

Կապուտեան—148

Կասպից ծով—199

Կավատ Թագավոր—18, 34, 50—
52, 158, 174

Կառնամ—86

Կարիեր Ա.—73, 134, 165, 170

Կարին—194

Կարպիանոս—107

Կեղար—176

Կեղմա—176
 Կեթրուս—198—202
 Կեղծ Ագաթանգեղոս—93
 Կեղծ Սեբեոս—75, 78, 95, 106, 107, 120
 Կեսարիա Կապադովկացիոց—88, 148
 Կիրակոս Գանձակեցի—15, 21, 26—28, 160, 178
 Կիւղիկեա—148
 Կոմիտաս Կթղ.—45
 Կոն, Կոնակ—85, 90, 92, 94—96, 110, 111, 157, 158
 Կոնակ սպարապետ—78, 128
 Կոստանդին որդի Հերակլի—20, 34, 38, 39, 40, 120, 160—163, 181, 183—185
 Կոստաս (Կոստոս)—35, 37, 38, 39, 45, 46, 162, 163, 183, 195—197
 Կովկաս լեռ—148
 Կորյուն պատմիչ—21—23, 27, 28, 114
 Կուլակովսկի Յու.—9

Հազկերտ—34, 160, 161, 163
 Հակոբյան Վ.—91
 Հայաստան—101, 102, 104—106, 119, 122, 128, 143, 145, 148, 149, 151, 153, 157, 167—169, 190, 195, 197
 Հայկ նախահայր—47, 131, 133, 142, 144, 145
 Հար քաղաք—171, 172
 Հարե—171, 172
 Հարությունյան Ս.—22, 152
 Հեսու Ասորի սյունակյաց—201
 Հերաթ—171
 Հերակլ—15—20, 28, 29, 34—38, 40, 45, 46, 50, 70, 120, 172—176, 184, 186

Հերոդոտոս—198, 201
 Հյուրշման Հ.—8, 51, 57, 78, 101, 135, 160, 163, 165, 167, 168, 171, 173, 177, 184, 195, 200
 Հոյիման—162
 Հոնաց աշխարհ, հոնեք—163—165
 Հովհան Կարապետի վանք—92
 Հովհան Մամիկոնյան—91, 92
 Հովհան Տարոնացի—13, 128—130, 132
 Հովհաննես Գառնեցի—56
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի—19, 20, 119, 122, 178—181, 184
 Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի—23
 Հովհաննես Սարկավազ—20
 Հովհաննիսյան Աշոտ—129
 Հովսեփյան Գ. Կթղկս.—26, 53, 55
 Հունաստան—19, 169, 174
 Հուստինիանոս Կայսր—159
 Հռիփսիմի տաճար—45, 46, 179
 Հոովմ—186, 187, 190, 197
 Հրե տե'ս Հարե, **Հերաթ**

Ղազար Զահեցի—26, 27, 28, 55
 Ղազար Փարպեցի—12, 20—24, 26, 50, 103, 106, 110; 114, 117, 123, 124—126, 164, 171, 202
 Ղաֆադարյան Կ.—152
 Ղլտճյան Ա.—16
 Ղևոնդ պատմիչ—27, 83, 84, 128
 Ղևոնդեանք—114

Ճենաստան—75, 79, 81—83, 85, 86, 92, 95, 111, 154, 156
 Ճենացիներ—80, 85, 86, 92, 110, 154, 156
 Ճենացի դեսպան—80, 84, 85, 87, 95
 Ճենրակուր—83, 86, 92, 93

Ճորա պահակ—159

Ճոռն վահան տե՛ս Ռոն վահան

Մաքսամ—176, 177

Մալխասյանց Ստ.—8, 10, 16, 17, 21, 30, 31, 34, 36, 37, 39, 40—45, 47, 49, 53—55, 57, 58, 60, 62, 63, 65—67, 73, 75, 76, 78, 93, 98, 105, 109, 111, 117, 128, 134—139, 142—146, 155, 156, 163, 171, 172, 176, 187, 188, 192, 194, 195, 203

Մակեդոնացիներ—79, 98, 146

Մակլեր Ֆ.—8, 75, 134, 135, 163, 165, 167, 171, 172, 184, 195

Մամ, Մամակ, Մամգուն, Մամիկ, Մամիկոն, Մամկոն—85, 90, 92, 94—96, 110, 111, 157, 158

Մամբրէ վերծանող—115

Մամիկոնյաններ—13, 35, 72—96, 154—157

Մամիկոնյան Մուշեղ տե՛ս Մուշեղ Մամիկոնյան

Մամիկոնյան Վարդան տե՛ս Վարդան Մամիկոնյան

Մանանդյան Հ.—8, 12, 31, 49, 74, 137, 138, 140, 147, 149, 181—183

Մանվել Մամիկոնյան—89

Մառ Ն.—9, 12, 31, 34, 36, 73, 88, 89, 99, 100, 117, 137, 138, 165

Մասէ—176, 177

Մասմա—176

Մաստ—176, 177

Մափիաս, Մուսավիե—44, 204

Մատթեոս արքեպիսկոպոս—26

Մատիկյան Ա.—12, 31, 37, 53, 74, 78, 95, 96, 100, 102, 103, 105, 106, 117, 137

Մարաբաս Կատինա—90

Մարաբա Մծուրնացի—32, 33, 43, 48, 49, 99, 107, 109, 111, 123, 131, 132, 139, 150, 151

Մարարայան մատյան—72, 73, 81, 87, 90, 95, 97, 110, 111, 115, 123, 125, 131, 140, 144, 150, 151

Մարաց աշխարհ—148

Մարաց լեռներ—198, 200

Մարկվարտ Հ.—9, 11, 74, 87, 147, 149, 167, 171, 200, 201

Մարսյակ—84, 116—118

Մարտին Մ. Ֆ.—11

Մարտինե, Մարինե, Մօրինե Ավգուստյա—183, 185

Մելիք-Օհանջանյան Կ.—26, 91

Մելիքսեթ-բեկ Լ.—104

Մեհրևանդակ Վահրամ—148

Մեսրոպ Մաշտոց—22, 23, 54

Մեսրոպ Վայոցձորեցի—21, 57, 89, 92, 93, 94, 104, 110, 111, 114, 157

Մերակրուտ—162, 169

Մերկուտ—162, 169

Միհրդատյան Ք.—31, 53, 78, 135, 137, 176

Միջագետք—48, 79, 139, 140, 142

Միքայել Ասորի—32, 173

Մխիթար Ալրիվանեցի—15, 21, 26, 27, 28, 128

Մխիթար Անեցի—15, 121, 122, 128, 159

Մծրին—93, 119, 140, 147—149, 152

Մծուրն, Մրծուրն, Մծրոն, Մըրճան—147—151

Մծուրն—32, 33, 48, 77, 81, 90, 95, 96, 99, 140, 147—152

Մկրտիչ էմին տե՛ս էմին Մկրտիչ Մյուլլեր Կ.—200

Մոսամբ—176, 177

Մովսես Խորենացի—10—13, 20—
22, 25, 38, 47—49, 53—57, 59,
62—66, 69, 72—74, 79—82,
86, 90, 91, 94, 96, 97, 106,
109, 111, 113—115, 118, 121,
127, 131, 132, 138, 139, 143—
145, 149, 150, 152, 153, 155,
200

Մովսես Կաղանկատվացի—32, 56,
104, 132, 178, 180, 181

Մորզան Ժակ դր—91

Մորիկ կայսր—18, 34, 35, 37, 38,
44, 45, 50, 169

Մորփիլիկյան—79

Մուշեղ Մամիկոնյան—148

Յազդեն—169

Յապետոսթէ—144

Յեման—162, 169

Յետուր—176

Յուստաթ—174, 175

Յուստի Ֆ.—160

Նաբէոթ, Նաբեովթ—176

Նաբուգոդոնոսոր—35

Նահապետյան Գ.—105, 152, 153

Նափէս—176

Նեստոր—176

Ներսես Աշտարակեցի—26

Ներսես Շինող կթղկս—177—181,
187, 189, 203

Ներսես Շնորհալի—78

Ներսես Պարթև կթղկս—22, 26, 28,
57, 95, 104

Նիկանովր Սելեկիոս տե՛ս Սելե-
կիոս Նիկանովր

Նիխորական—162, 169

Նիկեփորոս Կոստանդնուպոլսեցի—
184

Նիկիա—187

Նիկիայի ժողով—187, 189, 190

Նիսիբիս—149

Նյուրգեկե Թ.—167, 201

Նոյիման—169

Նոր Շիրակ—148

Նորայր Բյուզանդացի—8, 53, 105,
165, 170

Շահաստան-ի Նոկ-նոյ—166

Շահաթունյանց Հ.—9, 15, 16,
17, 19, 25, 26, 28

Շահր Վարադ—174

Շամիրամ—47, 133, 151

Շամխարեանց տուն Աստրախա-
նում—26

Շամխարեանց Դանիել—26

Շապուհ Բագրատունի, պատմիչ—
20, 56, 129

Շապուհ, պարսից թագավոր—102,
153, 154

Շավարշ—35

Շտադե Բերնարդ—109

Որմիզդ Ա.—18, 34, 167

Որմիզդ Գ.—50, 168

Ուխտանես—15, 19, 132

Չինումաշին—82

Պահլավներ—57, 154, 156

Պահլավունիներ—35, 77, 122, 123

Պապ թագավոր—91, 153

Պասադնատես—195

Պատկանյան Գ.—202

Պատկանյան Ք.—8, 12, 28, 31, 36,
41, 57, 73, 75, 78, 117, 120,
132, 135, 137, 139, 146, 160,
163, 164, 173, 174, 176, 184,
194, 195

Պարթևներ—16, 98, 146, 154, 156

Պարսկաստան—44, 100, 118, 153,
161, 162, 168, 174, 199, 201

Պետերս Պ.—101, 195
 Պետրոս Գետադարձ—129
 Պերնիշ—8
 Պերով արքա—18, 45, 49, 51, 52, 57, 70, 163, 164
 Պերպերյան Հ.—82
 Պլինիոս—199, 201
 Պլուտարքոս—198, 199, 202
 Պյութագորես—191
 Պոլիբիոս—201
 Պոդարյան Ն.—137
 Պոդոս Գավրոցի—22
 Պոդոս Փերոմալլե—23
 Պոնտիֆիցիո իստիտուտո բիրլի—կո—9, 11
 Պողոմիս—199, 200
 Պրոկոպիոս Կեսարացի—32, 49, 100—106, 111, 115, 201

 Զամասպ—51, 52, 158, 159
 Զավախիշվիլի Ի.—104
 Զնտոյան Ն.—117, 137
 Զուլֆա—116

 Թոն Վահան, Ճոն Վահան, Ընոն Վահան, Ռուդբիհան, Թոնիկ Վահան—172, 173
 Թումիյա—167

 Սահակ Պարթև—24, 28, 108, 109
 Սահակ Վանեցի, ծաղկող—25
 Սամուել Անեցի—15, 20, 53, 120, 122, 128, 129, 159, 160, 178—183
 Սանահին, Ամենափրկիչ եկեղեցի—152
 Սանատրուկ արքա—32, 33, 48, 131, 140, 149, 151, 152
 Սասանյան հարստություն—7, 35, 61, 101, 120
 Սարգիս կաթողիկոս—56

Սարգիսյան Բ.—8, 12, 27, 53, 84, 112, 113, 117, 120, 123, 126
 Սարճանգ—35
 Սերենոս—7, 8, 10, 12, 13, 15—21, 23, 24, 28, 29, 34, 37, 38, 45, 49, 54, 57, 70, 74, 75, 80, 82, 95, 96, 111, 117, 131, 143, 144, 146, 155, 170
 Սևիրակյան Ա.—26
 Սելևկիոս Նիկանոր—34, 145
 Սելևկյանց թագավորություն—34, 146
 Սեմ—143, 144
 Սիրիլա Բերոսոսյան—144
 Սիմ—144
 Սեմեոն Ապարանցի—35, 53, 77—85, 94, 117, 120, 122—126, 128, 145, 149, 150
 Սկյուլ Զ.—86
 Սկյութեա—198—202
 Ս. Հակոբյանց մայրավանք—108, 136
 Սմբատ Բագրատունի—15, 16, 19, 170, 171
 Սյուրմելյան Խ.—138
 Սոկրատ Սքոլաստիկոս—53
 Սոտեր Անտիոքոս տե'ս Անտիոքոս Սոտեր
 Սուբրյան Ա. տե'ս Արսեն Սուբրի
 Ս. Սարգսի վկայարան Դվինում—178, 179, 181, 182
 Ստեփանոս Ասողիկ—13, 15, 19, 20, 39, 54—67, 69—71, 78, 115, 118—120, 122, 126, 128, 130, 132, 153—157, 159, 173, 181, 187
 Ստեփանոս Ռոշքա—55
 Ստեփանոս Սյունեցի իմաստասեր—54
 Ստեփանոս Տարոնացի, կարծեց-

յալ—12, 53, 55, 56, 58, 62, 70,
78

Ոտրարոն—201

Վախթանգ, Վրաց թագավոր—164

Վահագ, Ճեննաց թագավոր—92

Վահան Մամիկոնյան—50, 51, 89;
164, 165

Վահրամ Մեհրեանդակ, տե՛ս Մեհ-
րեանդակ Վահրամ

Վաղարշակ թագավոր Հայոց—79,
80, 92, 118, 145, 151

Վաղարշակ թագավոր պահլավ-
կաց—57, 63

Վաղարշապատ—45, 53, 179, 180

Վաղենտին կայսր—183

Վաչե, նախնի Մամիկոնյան—89

Վասակ Մամիկոնյան—89, 168

Վատազես—171, 172

Վարազդատ, թագավոր Հայոց—89,
90

Վարդան Արեւելի—19, 82, 83,
92—94, 111, 120, 122, 160,
174, 177, 185

Վարդան Բաղիշեցի—22—25, 27,
28, 113

Վարդան Մամիկոնյան—18, 79,
114, 166, 168

Վարդանյան Ա.—109

Վեհ Անդոկ, Վեհ Անշատոք, Վեհ
Անտիոք հոսսով—166, 167

Վնդատական ռաճմանակալ—169

Վրացիներ—88, 104, 111

Վրթանես քերթող—78

Վրկան—15

Տաղական—171

Տաճկաց երկիր—148

Տաշյան Հ.—54, 192

Տավրոս—144

Տարբա—143, 144

Տարոն—92, 143, 144

Տեր-Հակոբյան Ս.—23

Տեր Մինասյան Ե.—22, 200

Տեր Միքելյան Ա.—53, 180

Տեր Մկրտչյան Գ.—21, 22, 55, 87

Տեր Պողոսյան Գ.—12, 78, 79, 82,
100, 124—126, 137

Տեր Սահակյան Կ.—12, 100

Տիտան—144

Տիրան—89, 91, 153

Տոխորոստան—171

Տրդատ—32, 33, 72, 85, 87, 88—
92, 94, 104, 116, 121, 154, 157

Յրոնք—143, 144

Փառախոտ—116

Փառական—116

Փառական Շեմակաց—116

Փառնավաղ—35

Փառոխտ—116

Փավստոս Բուզանդ—11, 12, 27,
32, 71, 74, 78, 79, 82, 89—91,
100—107, 109—111, 114, 115,
126, 131, 140, 149, 152, 153,
165, 166

Փարսեցի Ղադար տե՛ս Ղադար
Փարսեցի

Փեսուս—83

Փիլեդելֆոս Պտղոմեոս—58, 61,
67, 70, 154

Փիլիպպոս թագավոր Հոռոմեաց-
վոց—58, 61, 67, 70, 120, 154

Փյուրուտ—116

Փոկաս կայսր—18, 35, 37, 45, 50

Քաղաքու դաշտ—180

Քաղկեդոնի ժողով—187

Քողղատ—176

Քուշանաց երկիր—63, 64, 158,
170, 171

Քսիսութրոս—143

Οιηδωληνηνηνη φηληνηφω—143

Ορρηιη ρ.—33

Ορμωιων Υ.—181, 189

Θεββερ η.—12, 31, 73, 137

Θηρηνηωι—86

Ἀντιοχεια Χοσρόυ—167

Γεδρωσία—198

Γέλαι—199

Γηλαί—202

Δεσμοφορεῖον—193

Δριβίκες—200

Ευδοκία—184

Καδισηνοι—201

Καδουσαι—201

Καρχούδοι—199

Κάσπιοι—199

Μαρτίνα ή Αυγούστα—184

Πασαγνάδης—195, 196

Περσογενής—195

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1 Առաջաբան	7
2 Սերենոս թե՛՝ Խոսրով	15
3 Անանունի հատվածը և նրա հորինման ժամանակը	30
4 Բնագրի վերականգնում	134
5 Резюме	207
6 Գրականություն	232
7 Հատուկ անուններ	243

ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՐԱԳԻ ԱԲԳԱՐՅԱՆ

ГЕВОРГ ВАРАГОВИЧ АБГАРЯН

«Սերեռսի Պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը

Տպագրվում է ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետին առընթեր
Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ — «Մատենադարանի»
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Ա. Անաստասյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Կ. Ղաֆադարյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. Կափլանյան
Սրբագրիչ՝ Փ. Հ. Մաղանյան

ՎՖ 06620, հրատ. № 2513, պատվեր 22, տպաքանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 23/I 1965 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 27/V 1965 թ.:
Տպագր. 15,87 մամուլ, հրատ. 11, 14 մամուլ,
թուղթ $84 \times 108^{1/32}$, Գինը 87 կ.:
թուղթ $84 \times 108^{1/32}$, Գինը 87 կ.:

Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության
էջմիածնի տպարան

Նկատված վրիպակներ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
68	10 վ	971	981
77	8 ն	ալսպէս	« ալսպէս
78	8 ն	այնտեղ որտեղ	այնտեղ, որտեղ
116	12 վ	հաղորդած	հաջորդած
122	1 վ	զյիշատակ—	զյիշատակս
132	8 ն	D e u x	(D e u x
137	4 ն	զանստարագրալ	զանստարագրել
143	5 վ	հանդերձ	հանդերձ»
197	16 ն	արձա—	արձակեմ
201	7 ն	Καὶ οὕτως	Καὶ οὕτως
204	13 ն	իւրում:	իւրում»:
254	3 ն	Թուղթ $84 \times 108^{1/32}$ Գինը 87 կ.	—

